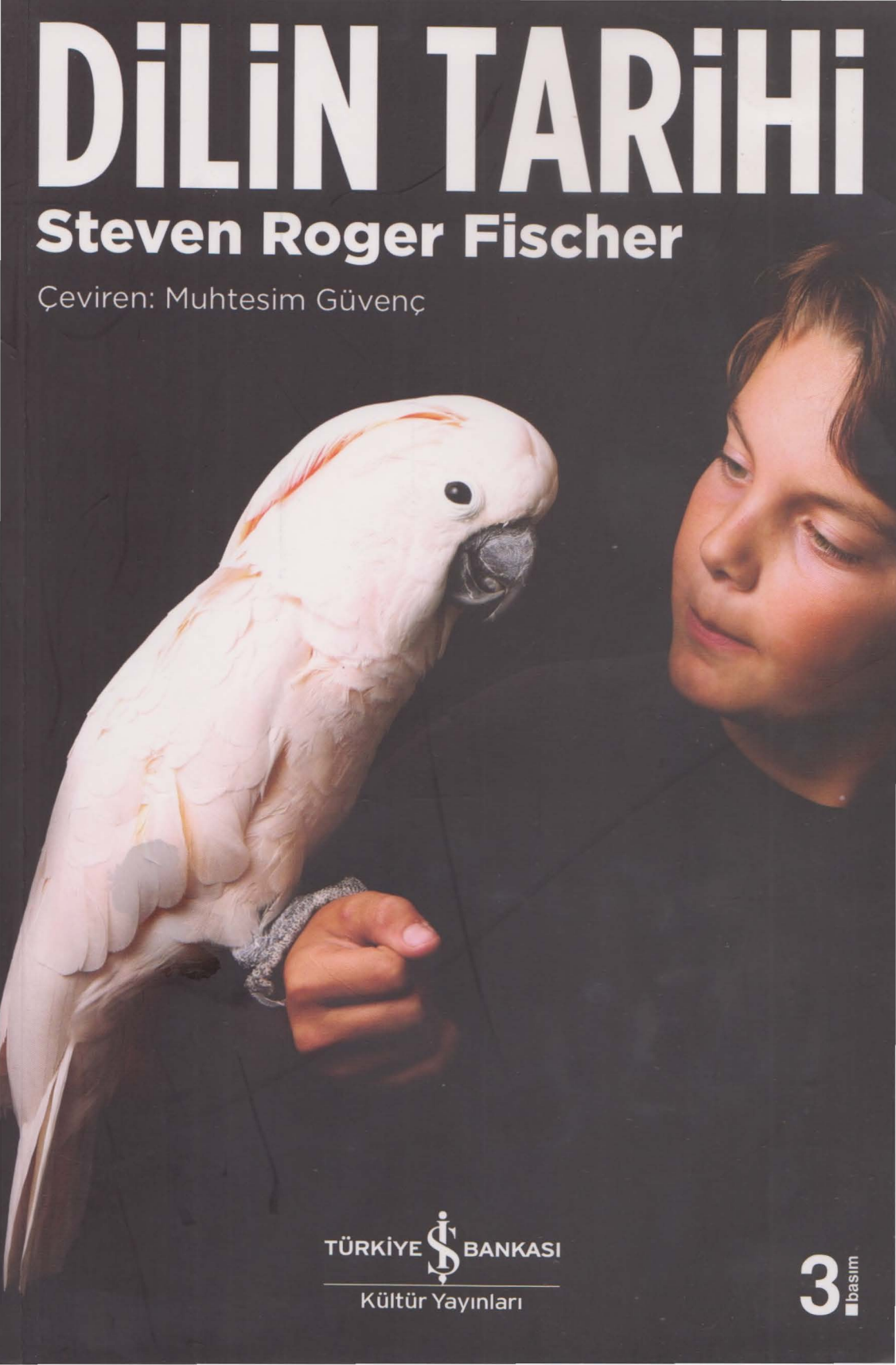
DİLİN TARİHİ

Steven Roger Fischer

Çeviren: Muhtesim Güvenç

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

3. basım

Genel Yayın: 2787

DİLBİLİM

STEVEN ROGER FISCHER
DİLİN TARİHİ

ÖZGÜN ADI
A HISTORY OF LANGUAGE

COPYRIGHT © STEVEN ROGER FISCHER, 1999

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
MUHTESİM GÜVENÇ

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
TANSEL DEMİREL

DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: HAZİRAN 2013, İSTANBUL
III. BASIM: MART 2015, İSTANBUL

ISBN 978-605-360-883-7

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
SERTİFİKA NO: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Steven Roger Fischer

Dilin Tarihi

Çeviren: Muhtesim Güvenç

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz VII

I
Hayvanlar Arası İletişim ve 'Dil' 1

II
Konuşan Maymunlar 27

III
İlk Aileler 53

IV
Yazılı Dil 81

V
Soyağaçları 109

VI
Dilin Bilimine Doğru 137

VII
Toplum ve Dil 173

VIII
Geleceğin İpuçları 209

Notlar 229
Seçme Kaynakça 239
Dizin 243

Önsöz

Dilin tarihine bir giriş olan bu kitabı okumak için dilbilimde herhangi bir ön eğitime ihtiyaç yoktur. Kitap, özel dilbilim terminolojisi ya da özel dilbilim yöntemleri hakkında hiçbir önbilgi gerektirmemektedir.

Bu inceleme, dilin genel bir tarihi olarak, geleneksel dilbilim tarihlerinden, yani bilinen ya da gün yüzüne çıkarılan insan dillerindeki değişikliklerin formel betimlemelerinden pek çok farklılık taşır. Kitapta dil yalnızca insan dillerini değil, hayvan dillerini de kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Bu çalışma, 'dil'in küresel ölçekteki tarihsel öneminin, kısa ve özlü bir değerlendirmesidir.

İlk bölüm Doğa ve geçmişle başlıyor, son bölüm ise Teknoloji ve gelecekle sona eriyor. Giriş kitabı niteliğindeki bu tarih incelemesi ayrıca makro konularla başlayıp mikro konulara geçiyor. Eserde sırasıyla bütün hayvanların dillerinden primat dillerine, genel olarak *Homo Sapiens*'lerin dilinden insan dillerinin büyük ailelerine, özgül dil ailelerinden yeni küresel toplumumuzun dil kullanımına ve insanlığın Güneş Sistemi'ni koloni haline getirmeye başladığı çağda İngilizcenin muhtemel geleceğine kadar geniş bir konu yelpazesi üzerinde duruluyor. Bu kitap, doğada görülen en büyüleyici yeteneğin, sıradan ve benzersiz bir becerinin, yani dilin hikâyesidir.

Dilin tarihine giriş olan bu çalışmanın aşağıdaki bölümlerinde, yirmiden fazla tanımı ve hatta belirli bağlamlardaki daha fazla anlamı bulunan amorf bir kavram olan 'dil'le anlatılmak istenen birçok şey açıklığa kavuşacaktır. Bugün bu kavramın formel tanımı, 'dil'in yalnızca *Homo Sapiens*'lere özgü bir beceri olmadığı doğrultusunda anlamsal bir değişim de geçirmektedir. Hangi devirde olursa olsun başka canlılara bilgi aktaran herhangi bir canlı varlığın bir nevi 'dil' kullandığı artık kabul edilmektedir. Anlaşılan, dil evrensel bir yetidir.

"Birisi, bir yerlerde ilk sözü kullandı. *Ve başka birisi de onu anladı*" şeklinde bir iddiada bulunmak saçma olur. Şu anda böyle bir yazı çekici gelebilir. Fakat artık farkında olduğumuz üzere, bunun verdiği mesaj tarihsel açıdan geçersizdir. Dil 'başlamadı.' Dil, sayısız biçimiyle yüz milyonlarca yıllık evrim süreciyle oluştu. Esas itibariyle antropomorfik bir kavram olan 'dil,' ancak bu uzun süren evrimin sonunda, modern insanların özdeşleşebileceği ve iyi anlayabileceği biçimiyle ortaya çıktı.

Dolayısıyla, dilin tarihi, özellikle 1960'lardan beri çığır açan kuş, deniz memelileri ve primat deneylerinde ortaya konduğu üzere insan-dışı dilleri kapsamak zorundadır. İlksel dil biçimleri hâlâ yeryüzünde mevcuttur, dil olarak varlıklarına ancak bugün farkına varılmaktadır. Bunun nedeni, özellikle tabiatın şimdiye kadar algılanmayan iletişimlerini kaydetmek amacıyla izleme donanımlarını kullanıma sokan modern teknolojidir.

Hominidlerin konuşan varlıklara dönüşmeleri de uzun sürmedi. İşte bu kitabın temel konusu, insan dilinin ve insan dillerinin sonraki evriminin meydana gelmesinin öyküsüdür. İnsan diline ilişkin en temel sorulara hâlâ kesin yanıtlar verilememektedir: 'Dil' nedir? 'Dil' diğer zihinsel yetilerle nasıl bir ilişki içindedir? İnsan dili, insan-dışı iletişim biçimlerinden nasıl ayrılır? Dilin tarihinin bir amacı da bu ve benzeri soruları yanıtlama yollarını bulmaktır.

Bu kitap, dilin evriminin teorik özgünlüklerini ele almıyor. Bu konudan, yalnızca, genel bir dil tarihi çerçevesinde genel açıklamalarla bahsediliyor. Örneğin 'sözcüklerin' kökeni, sözdizimin ortaya çıkışı ve benzeri hakkındaki özgül tartışmalara dair daha kapsamlı

bilgi edinmek için gerekli metinler notlarda ve kaynakçada belirtilmiştir. İnsan beyninin, özgün ses kaynaklarını işleme yetisinin evrimi de benzer biçimde büyüleyici olsa da, bu dil tarihine girişin maalesef kapsamının dışında kalmaktadır.

Bu kitabı yazmayı bana Jeremy Black tavsiye etti ve verdiği fikir ve eşsiz yardımları için ona son derece minnettarım. Benimle projenin özgünlüklerini dostça tartışan ve birçok yapıcı yorum ve öneride bulunan Reaktion Books'tan Michael Leaman'a da teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Her biri kendi özgün tarzı ile dilbilim ve filoloji kariyerimde önemli rol oynayan çok sayıda insana da minnet borçluyum. Onların engin dil, dilbilim ve/veya filoloji bilgileri, benim dilbilimsel ve filolojik bilgi ve inançlarımı etkilemiş, şekillendirmiş ve bilemiştir. Anılmaya layık çok sayıda kişinin arasında, özellikle Eli Sobel, Noam Chomsky, Raimo Antilla, Theo Vennemann, Terence Wilbur, Stephen Schwartz, Arthur Groos, Thomas Bartel, H. G. A. Hughes, Margaret Orbell, Bruce Biggs, Andrew Pawley, Malcolm Ross, Ross Clark, Ray Harlow, Terry Crowley, Albert Schütz, John Charlot ve Jack Ward'a da minnettar olduğumu ifade etmek istiyorum.

Ve hepimize dil hakkında nasıl yazılması gerektiğini gösteren Jean Aitchison'a da ayrıca teşekkürlerimi sunuyorum.

Ama her şeyden önce karım Taki, benim için hem destek hem de gönlümü aydınlatan bir ışık olmuştur.

Steven Roger Fischer
Waiheke Adası, Yeni Zelanda
Ocak 1999

I

Hayvanlar Arası İletişim ve 'Dil'

Yeryüzündeki ilk organizmalarda, tür, cinsiyet veya niyet bildirmeye yarayan ilkel mekanizmalar oluşmuştur. Bu mesaj aktarımı doğanın o sıradaki en gelişmiş aracıyla yapılıyordu: kimyasal iletişim. Bir canlının kendi türünden bir başka canlıyla üreme amacıyla iletişim kurma ihtiyacı milyonlarca yıl kesintisiz olarak devam etmiş, giderek karmaşıklaşan iletişim yöntemlerini ortaya çıkarmıştır. En geniş anlamıyla 'dil' bu evrimsel süreçle doğmuştur.

Doğada kullanılan her dil türü farklıdır. Derinlemesine araştırmalar yapıldıkça, her türün kendine özgü iletişim yeteneği olduğu daha iyi kavranır, 'dil' kavramının tanımları giderek karmaşıklaşır.

Dil en basit tanımıyla 'bilgi alışverişi aracı' demektir. Böyle bir tanımla dil kavramı jestleri, mimikleri, beden duruşlarını, ıslıkları, el işaretlerini, yazıları, matematiksel dili, programlama (ya da bilgisayar) dilini ve benzerlerini kapsamış olur. Bu tanım, karıncaların kimyasal 'dil'ini ve bal arılarının dans 'dil'ini de kapsar. (Bugün biliyoruz ki her iki hayvan da, bunların yanı sıra aynı anda başka iletişim biçimleri de kullanmaktadır.)

Dahası bu tanım, insan kulağının işitemediği frekanslarda oluşan çok sayıda biyo-akustik (canlıların meydana getirdiği seslerle) bilgi alışverişini de içerir. Örneğin 15 yaşındaki ortalama bir insan, normal ses ve yakınlıktaki bir diyalogda sadece on oktav civarındaki –yani 30 ile 18.000 hertz arası– sesleri duyabilir. Kuşlar, kurbağalar, kara kurbağaları ve köpekler bu aralıkta ses çıkarırlar. Oysa diğer yaratıkların çoğu, insanın 'normal' saydığı ses aralığının hem üzerinde hem de altında iletişim kurar. Çatalkuyruklu balinaların, mavi balinaların, fillerin, timsahların, okyanus dalgalarının, volkanların, depremlerin ve şiddetli havanın ürettiği birçok ses gibi 30 hertz altındaki sesler 'ses-altı' (*infrasound*) kategorisine sokulur. Ses-ötesi (*ultrasound*) kategorisi 18.000 hertz üzerindeki frekansları kapsar, böcekler (yeryüzünün en kalabalık sakinleri), yarasalar, yunuslar ve kır fareleri tarafından kullanılır. Ancak, dilin kapsamında bu tür seslere dayalı iletişimden çok daha fazlası vardır. En evrensel anlamıyla dil, canlılar dünyasının ilişki ağıdır. Dilin sınırlarını belirleyen ise aslında insanların tanımlarıdır.

Hayvan iletişimi üzerine son araştırmalar, tür tanımlamaya yönelik olarak yapılmıştır; hayvan iletişimi, temel biyolojik ya da sosyal açıdan özgül süreçlere bağlanmaya çalışılmıştır.[1] "Dilin tarihi" deyince 21. yüzyılın başında hâlâ zımnen "insan dilinin tarihi" anlaşılsa da, bu tamlamanın şimdiye kadar göz ardı edilen dil biçimlerini de kapsayabileceğine dikkat çekmek istiyoruz. 'Kurbağa dili'ne herhangi bir atıf bulmak isteyenin eli hâlâ boş kalsa da, son birkaç yıl içinde birçok amfibinin, özellikle kurbağaların sesli iletişimi yoğun bir şekilde araştırıldı. Biyo-akustik bilimi balıklara da ilgi göstermektedir, özellikle yumurtlama süresince çoğu balık, temsili 'bir karmaşık ses' çıkarmaktadır. Bu sesin ilk bölümü kısmen örtüşen bir dizi nabız atışından oluşmaktadır, ikinci bölümüyse hızlıca tekrarlanan nabız atışlarından meydana gelmektedir. Bu iki bölümden, bir 'ton'a benzeyen sürekli bir dalga biçimi doğmaktadır.

ABD'nin batı kıyılarında yaşayan denizalası adlı balığın 'mırıltı'sı, en ilkel biçimiyle sesli iletişimi çarpıcı bir biçimde gösterir.

Söz konusu ses yakın dönemde California'da yüzen evlerdeki halkı rahatsız edene ve uluslararası basında manşet olana dek bilim dünyasında bilinmiyordu. Erkek denizalası, bir dişiyi yumurtlaması amacıyla kendi yuvasına çekmek için 'mırıldanır.' Mide duvarına karşı büzülen ve titreyen yüzme kesesine iliştirilmiş bir çift kastan ses (Avustralya *didgeridoo*'sunun çıkardığı titreşimli derin sese benzeyen yüksek şiddette bir ses) meydana gelir ve bu bir saat kadar devam eder. Bir dişi ulaşır ulaşmaz 'mırıltı' kesilir.

Birçok böcek cinsinin de, anlaşılan iletişim için kullandıkları ses-üreten organları vardır. Bunların pek çoğu, bilimin 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığından bile haberdar olmadığı ses-ötesini kullanır. Mesela gerek erkek gerek dişi güveler, kur süresince feromon (özel bir bezden salgılanan salgı) aracılığıyla iletişim kurarlar; güvenin kurdaki davranış dizgesi de ses-ötesi üretimini içerir. Çok yeni olan bu keşif, güvelerin kur davranışlarının yeniden incelenmesini zorunlu kılmıştır, artık iletişim ifadelerinin çeşitli biçimleri arasındaki etkileşime daha çok önem verilmektedir.

Ama hayvan iletişiminden veya dilinden bahsedildiğinde, akla ilk gelen, karıncaların, bal arılarının, kuşların, atların, fillerin, su memelilerinin ve maymunların dilleridir.

Karıncalar (*Formicidae*)

Karıncaların tür sayısı 12.000 ile 14.000 arasıdır. Bu türlerin her bir kolonisinde bir milyon ya da daha fazla karınca bulunur. Yeryüzünün yaşamaya elverişli hemen hemen her noktasını işgal eden karıncalar insanlardan çok daha kalabalıktır, nüfusları trilyonları bulur. Karıncalar yalnız yaşamaz. Hepsi bir şekilde iletişim kurar. Her karınca, beden dilini ve feromonları kullanarak en az 50 mesaj iletebilmektedir. Karıncaların alt çene tiroidleri tehlikeyi bildiren koku yayar; arka bağırsaklar rektal bir salgı bezinde son bulur, buradan iz oluşturmak için koku sızdırırlar; sternal salgı bezinden çıkan sızıntılar yakındaki işçileri çağırmak için kullanılır, vb. Beden diliyle birlikte kullanılan bu çok özgül kimyasal mesajlar, koloninin hayatta kalması için bir karıncanın

başka karıncalarla bilgi alışverişi yapması için özlü bir iletişim sistemi sağlar. Böylece dil, en yalın haline, esas itibariyle 'feromon dili'ne indirgenmiş olur. Bazıları, bunu yeryüzünün ilksel dili olarak tanımlar.

Karıncaların dil yeteneklerinin, bilimin bugün kabul ettiğinden çok daha karmaşık olması mümkündür. Karıncalar arasındaki işbölümü, bugünkü iletişim modeliyle tamamıyla açıklanamamaktadır. Grup hangi yaprağın alınıp getirileceğine nasıl karar vermektedir? Kitle organizasyonu ve koordinasyonu nasıl sağlanmaktadır? Bugüne kadar saptanandan daha gelişkin bir bilgi alışverişi mevcut olsa gerek. Ayrıca, çok yeni biyo-akustik araştırmalar, karıncaların cırlamayı da kullandıklarını göstermektedir; ses ve ses-ötesi üretimleri hâlâ çok az anlaşılmaktadır ve kullanımının bağlamı hâlâ tam olarak bilinmemektedir. Her halükarda, böcekbilimciler, karıncaların yüz milyonlarca yıl boyunca, çok yüksek düzeyde karmaşık bir feromon, beden dili ve ses dalgaları kombinasyonu aracılığıyla iletişim kurmakta oldukları ihtimali üzerinde durmaktadırlar.

Bal Arıları (*Apis Mellifera*)

20. yüzyılın ilk yarısında, Avusturyalı hayvanbilimci Karl von Frisch, bal arılarının iletişim kurmak için 'dans'ı kullandıklarını göstermiş, 'ufak böceklerin' bile uzak mekânlarda ve farklı zamanlarda olup bitenler hakkında karmaşık bilgi alışverişinde bulunma yeteneğine sahip olduklarını ortaya koyarak dünyayı şaşırtmıştır. Yiyecek tedarikçisi bal arısı, 'sallanma dansı' yaparak, yuvadan uzaktaki yiyeceklerin türü (yiyecek numuneleri aracılığıyla), niteliği (180 derecelik 'dans' dönüş sayısı) ve yeri (mesafe ve doğrultu için sekiz şekli çizerek) hakkında etrafındakileri bilgilendirir. Eskiden, bal arılarının sallanma dansından, hayvanlar âleminde 'gerçek dil' kullanımının klasik bir örneği olarak sık sık bahsedilirdi.

Son araştırmalar, ayrıca, yiyecek toplayan cüce arıların, sadece açıkta, yuvalarının tepesinde dans ettiklerini ve etrafındakile-

rin ise yalnızca izlediklerini ortaya koymaktadır. Karanlık yuvalarında dans eden türlerin tedarikçileri ise, hava akımını üretmek için kanatlarını titreştirirler; bu, takipçilerin birkaç sekizli figürü izledikten sonra yakın mesafeden duyargalarıyla algıladıkları bir 'ses'tir. Sonuç itibariyle bu olay arıların 'duyabildiğini' göstermektedir. Daha sonra, takipçiler, vücutlarını aşağı bastırarak ve göğüslerinden, dans edenin bacaklarıyla algıladığı bir titreşim yayarak yiyecek numuneleri isterler. İşte bu ifade tarzlarının kombinasyonu –beden dili, yiyecek alışverişi ve 'ses'– bal arılarının kendi aralarındaki 'dil'ini oluşturur. 'Robot arı' deneyleri, hem sallanma dansı hem de akustik mesajın, çoğu bal arısının kendi aralarında iletişim kurmaları için gerekli olduğunu göstermektedir. Söz konusu deneylerde, eğer bu ifade tarzlarından birisi kullanılmazsa, arıların çoğu yiyeceği bulmayı başaramaz.

Kuşlar (*Aves*)

Kuş meraklıları, öteden beri çalıkuşunun geniş repertuarından etkilenmiştir. Ayrıca yaban kuşlarının kendi ötüşlerini değişik ortamlarda öğrenmeleri, Eskiçağ'dan beri insanların dikkatini çekmiştir. Bu olgu, kuşların, seslerine değişik anlamlar yüklediklerini düşündürür. Son araştırmalar da bunu doğrulamıştır.[3]

Kuşların en çok öten türleri arasında bile, ses yetenekleri ve eğilimleri açısında büyük farklılıklar vardır. Bazı kuşlar hiçbir şey söylemezler, bazılarının ise aralıksız bir şeyler anlattığı anlaşılmaktadır. Büyük papağanlar, özellikle Afrika gri papağanları ve Amazonlar (sarı boyunlular, çift sarı başlar, gaga dibi ile göz arası kırmızı olanlar, ön tarafı mavi olanlar), belki de hayvanlar âleminin en olağanüstü 'dilci'leridir. Kırmızı ve mavi-kırmızı makavlar (Amerikan papağanları) da sesleri çok iyi çıkarabilirler, fakat bu sesler genelde boğuk ve gürültülü olur. İyi 'konuşan' kakadular (Avustralya papağanları) açık, anlaşılır sesler çıkarabilir, ancak makavlar gibi onlara da dil öğretmek zordur.[4]

Daha 1940'lı yıllarda, Afrika gri papağanlarının, nesnelerin miktarlarını eşleştirme gibi çok incelikli bir zekâ gerektirdiğine

inanılan, sesli olmayan işleri mükemmel bir şekilde öğrenebildikleri ortaya konmuştur. Daha sonraki araştırmalar, özellikle papağanların (*Psittaciformes*) kendi aralarında çeşitli 'anlamlı' yöntemlerle doğal sesleri kullandıklarını, sesleri grubun diğer üyelerinden öğrendiklerini göstermiştir.

20. yüzyılın son çeyreğinde, yüzyıllarca ancak mecaz anlamı kastedilerek kuş 'dili' denen olgunun anlaşılmasında büyük gelişmelere tanık olunmuştur. Haziran 1977'de, Irene Pepperberg; Alex adlı 13 aylık bir Afrika gri papağanına kendisiyle iletişim kurması için, yeni tekniklerle ve insan sosyal öğrenme araştırmalarından yararlanarak İngilizce öğretmeye başlamıştır. Deneyin sonuçları etkileyicidir. Öyle görünüyor ki, Alex artık eğitimini tamamlamıştır, insan konuşmalarını 'papağan gibi tekrar etmek' yerine dikkate değer bir incelikle çeşitli kavramsal tarzlarda sözleri anlamakta ve yanıtlarıyla benzer anlamsal içeriği ifade etmektedir.

Örneğin araştırmacı, mor bir metal anahtarı ve daha büyük yeşil plastik bir anahtarı Alex'e gösterir. "Alex, kaç tane?" diye sorar ve 15 saniye bekler. Alex yanıtlar: "İki." "Hangisi büyük?" "Yeşil anahtar." Sonra araştırmacı, dondurmanın tahta çubuğunu kaldırır. "Bu hangi madde?" Uzun bir bekleyişin ardından "Tahta" cevabı gelir.

Eğitmenler 12 yıl içinde Alex'e çeşitli dil becerileri kazandırdılar. Alex 40 değişik nesnenin (muz, şişe mantarı, sandalye, su ve benzerleri) adını söyleyebilmekteydi. Alex, "Hayır", "Buraya gel", "...u istiyorum" ve "...ye gitmek istiyorum" gibi ifadeleri işlevsel olarak kullanabiliyordu. 7 rengi ayırt edip adlarını söyleyebiliyor, çeşitli şekilleri tasvir edebiliyor ve nesneleri altıya kadar sayabiliyordu. Sonunda Pepperberg, Alex'in, kendisine öğretilenler dışındaki bazı nesneler de dahil olmak üzere 100'den fazla nesneyi tanımlamak, istemek, reddetmek, sınıflandırmak ve saymak için sesleri birleştirdiğini gördü. Bu yetenekleri sınandığında, Alex'in başarı ortalaması yüzde 80 idi.[6]

Ama bazı sınırların ötesine geçemiyordu. Alex insanlarla ileri bir seviyede iletişim kurabiliyordu, ne var ki insanların kendi aralarında konuşabildikleri tarzda eğitmenleriyle 'konuşamıyordu.'

Büyük maymunlardan farklı olarak, Alex bir önceki gün yaptıkları ile bir sonraki gün yapmak istedikleri arasında bağlantı kuramıyordu. Fakat Alex insanlara, belki de kuşların da yaratıcı bir şekilde dili kullanabileceklerini, dolayısıyla büyük maymunlarla (orangutanlar, goriller, şempanzeler ve bonobolar) ve su memelileriyle (balinalar ve yunus balıkları) karşılaştırılabilecek düzeyde karmaşık düşünebileceklerini de göstermiştir.

Yeni nöro-analitik testler, insanların sol-beyinlerinin konuşmayı kontrol etmesine benzer bir biçimde, kuşların da sol-beyinlerinin ötüşü kontrol ettiğini göstermiştir. Bu buluştan yola çıkılarak ikisinin arasında bağlantı kurulmuştur. Ancak, bilim insanları bu konuyla ilgili henüz kesin bir uzlaşıya varamamışlardır.

Eğer bilim, sonunda kuşların gerçekten de bir karmaşık 'dili' olduğu ve onu kullandığı sonucuna varırsa, bu, onların uzak atalarının, dinozorların da bir tür dili, belki de aynı tarzda kullandıkları anlamına gelir mi? Bu akıl yürütme mantıklı görünmektedir.

Akustik iletişim, memedeki salgı bezlerinin salgıladığı sütle yavrularını besleyen yüksek omurgalılar olarak tanımlanan memeliler tarafından da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Sosyal uyum sağlayarak memelilerin yaşamlarını sürdürmelerini mümkün kılan dil, tüm bu omurgalılar sınıfının temel özelliklerinden biri sayılabilir. Memelileri incelemek, özellikle çıkardıkları sesler karmaşık olduğundan, diğer hayvanları incelemek kadar güçtür. Ayrıca memelilerin sosyal ortamları da son derece karmaşık ve çeşitli olduğu için, bu güçlük bir kat daha artar. Belirli sesleri ve/veya ses örüntülerini, belirli etkinliklerle ve/veya tür içi iletişimle ilişkilendirmek güçtür. Üstelik yaban ortamdaki kuşlarda olduğu gibi, memeli 'dil'lerinde de birçok bölgesel farklılıkların (lehçe) yanı sıra bireysel öğrenme kapasiteleri ve ifadeleri (bireysel dil) de mevcuttur.

Memelilerin iletişimi üzerine şimdiye kadar yapılan çoğu araştırma biyo-akustikleri, yani çıkardıkları seslerin ölçümleri ve çözümlemeleri üzerine yoğunlaşmıştır. Memeliler üzerine yapılan en iyi biyo-akustik araştırmalar, çiftleşme ve sonar araştırma (sesin yankısına göre cismin yerini saptama) gibi tamamen bağla-

ma-özgü ortamlarda gerçekleştirilmiştir. Aslında yalnızca sonar araştırma, bilimsel deneylerin neredeyse tüm isterlerini karşılayabilmiştir, çünkü araştırma ortamı belli başlı fizik kanunlarıyla sınırlıdır, ayrıca çıkarılan sesler sosyal etkinliklerden daha düzenli ve izlenmesi daha kolay olduğundan, veriler kolayca karşılaştırılabilmektedir. Bununla birlikte sonar araştırma bir iletişim değildir. Sonar araştırma, yarasalar, balinalar ve yunuslar gibi birçok memelinin, tür içi sofistike bilgi alışverişlerini mümkün kılan karmaşık biyo-mekanizmalara sahip olduklarını kanıtlar. Özellikle yarasalar hakkındaki araştırmalar, sabit-frekanslı sonar ve değişken-frekanslı sonar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu küçük memeliler söz konusu yöntemleri kullanarak yönlerini bulur ve avının yerini tespit ederler. Burada, ultra-sesler, en önemli bileşeni teşkil etmektedir. Ama yarasaların sosyal iletişim kurmak için çıkardıkları sesler, daha düşük frekanslardadır ve henüz anlaşılamamıştır. Memelilere ilişkin biyo-akustik araştırmalar, fareler hakkındaki çalışmaları da kapsamaktadır. Bugüne kadar 'yarasa dili' ya da 'fare dili' üzerine pek az şey yazılmıştır. İnsanların bilgisizliğinden ve 'dil' teriminin sadece insanlara ait sayılmasından kaynaklanan bu durum aslında bir eksikliktir. Aslında hem yarasalarda hem de farelerde karmaşık bir biyo-akustik iletişim mevcuttur. Kısacası insanlık, son zamanlara kadar bu iletişimin farkına varamamıştır.

Öte yandan at, fil, balina ve yunus 'dilleri,' son yıllarda muazzam ölçüde popüler ilgi görmektedir. Gizemci yazarlar, bu iletişim sistemini doğaüstüyle, hatta uzaylılarla, 'üst iletişim' biçimleriyle bile ilişkilendirmişlerdir. Bu ilişkilendirme saçmadır, ama bu memelilerin bir şekilde iletişim kurduklarına kuşku yoktur. Onların iletişimi, bizimkinden yalnızca farklıdır. İnsan dışındaki memelilerin iletişiminin insan dilinden daha 'üstün' –yani, bağlamsal olarak daha gelişkin– olduğunu gösteren bilimsel bir kanıt mevcut değildir. Nitekim 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca toplanan kanıtlar, yalnızca hominidlerin (insanların ve yakın atalarının), gezegenin tarihindeki en gelişkin doğal ve yapay iletişim biçimlerini geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Atlar (*Equus Caballus*, Tek Toynaklılar)

Atların, birbirleriyle çok uzak mesafelerden bile iletişim kurmak için çıkardıkları belirli seslerle bağlantılı olarak gelişkin bazı vücut dili biçimlerini (jest, yönelim, göz teması ve kaçınma) kullandıkları uzun bir süredir bilinmektedir. Son yıllarda eğitmenler, eyerlemek ve at binmek gibi amaçlarla atın davranışlarına yön vermek üzere, bu at 'dilini' gözlemleyerek yeni teknikler geliştirdiler. Bu teknikler çok başarılı olmuş, atları terbiye etme süresi birkaç günden dakikalara inmiştir. Böylece şimdiye kadar bilinmeyen bir tür insan-at iletişiminin gerçekleştiği neredeyse kuşkusuzdur. Geyikler (*Cervidae* familyası) üzerine araştırmada, süreç daha yavaş ve incelikli işlese de, hemen hemen aynı teknikler kullanılarak benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Seslenmeler, bu etkileşimlerde pek bir rol oynamamıştır; genel olarak, atlar kendi aralarında vücut dili ile sesleri bir arada kullanırlar. Burada bir tür dilin bulunduğu, insanlar ile atlar ve insanlar ile geyikler arasında belirli bir bilgi alışverişi olduğu aşikârdır. Bununla birlikte, bağlama yönelik seslenmeler dahil at ve geyik 'dilleri' üzerine bilimsel araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır.

Filler (*Elephantidae*)

20. yüzyılın son yirmi yılında, araştırmacılar modern yöntem ve teknikleri fillerin iletişimi konusuna da kullanmışlardır. Fillerin, sürülerinin hayatta kalmasını sağlayan sosyal bağları güçlendirmek amacıyla sürekli olarak iletişim kurdukları ihtimali üzerinde uzun süredir durulmaktadır. Ama bu iletişimin, tür içerisinde anlamlı bilgi aktarımı şeklinde tanımlanan 'dil' kapsamına ne ölçüde sokulabileceği hâlâ bilinmemektedir.

Filler çeşitli sesler kullanırlar: inlemeler, kükremeler, hırlamalar, homurtular, böğürmeler, havlamalar.[7] Bu seslerin her birinin, farklı bir iletişimsel ifade tarzını temsil ettiği anlaşılmaktadır; öyle ki, her bir ifade tarzında çeşitli sesler anlamlı alt-birimleri temsil eder. 14 ile 35 hertz arasında çıkarılan sesler, kuşkusuz, bütün fillerin en

anlamlı sesleridir; 40 hertz üzeri fil sesleri insanlar tarafından kalın org sesi gibi işitilebilir ve deri altı 'karıncalanması' gibi algılanır. Böylesi düşük frekansların otlak ve ormanda yayılması çok kolaydır. Zimbabwe, Namibya ve Kenya'da yapılan araştırmalar, fillerin olağan duyulabilir eşiğin altındaki bu infra-sesleri uzaktaki fillerle bir şekilde iletişim kurmak amacıyla kullandıklarını göstermiştir. (Muhtemelen bu açıdan filler kara memelileri içinde benzersizdir.) Zamanlayıcılar ve uzaktan kumanda sensörleri kullanılarak, erkek ve dişi filler arasında dört kilometreden uzak bir mesafede iletişim kurulduğu kanıtlanmıştır. Öyle görünüyor ki, bu seslenmeler, başka birçok amaca hizmet etmenin yanı sıra, dişi ve erkeğin üreme için bir araya gelmelerini sağlamaktadır. (Yetişkin erkek ve dişi filler ayrı yaşarlar, öngörülemeyen zamanlarda göç ederler ve sabit yavrulama mevsimleri yoktur.) Dişi filler, kızışma döneminde, 'çiftleşme şarkısı' olarak tanımlanabilecek, benzersiz bir dizi infra-ses 'çağrısı' yaparlar: Dişi filler, 'şarkı'larına yavaş ve derinden gelen seslerle başlarlar, bu sesler giderek güçlenir ve tizleşir, en sonunda filler sessizliğe gömülürler. 'Konser' yarım saat sürebilir.

Dişi fil seslenmeleri, birçok farklı mesaj türünün iletildiğini düşündüren zenginlikte ve çeşitliliktedir. Anlaşıldığı kadarıyla çağrıları, sürünün nereye kadar dolaşması gerektiğini, ne zaman emzirme vakti olduğunu, grupta hangi hayvanların mevcut olduğunu vb. gösterme amacını taşımaktadır. Dişiler ayrıca uzaktaki olaylara da karşılık verirler. Yetişkin erkekler daha az ses çıkarırlar; bir araştırmacı bu durumdan esprili bir şekilde, erkeklerin dişilerin gevezeliklerini dinlemekten konuşma fırsatını bulamadıkları sonucunu çıkarmıştır. Koklama duyusu daima işitmeyle birlikte kullanılır; feromonların, fillerin cinsel üremesinde belirgin bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Dişi eş arayışındaki erkek filler, böylesi uyarıcı 'kimyasal iletişim'e güçlü tepki gösterirler. (Dişi filler dört yılda bir yalnızca iki gün kadar kızışma dönemi yaşarlar.)

'Dil' olarak ele alınacak olursa fil iletişimi, tabii ki, yalnızca üremeyle ilgili iletilen mesajları değil, çok çeşitli mesajların iletilmesini sağlayan sesleri de kapsar. Fillerin en güçlü infra-ses kayıtlarından bazılarında, muhtemelen panik sinyali olan homur-

tular bulunur; bu 'panik çağrılarının,' sürüsünden uzak kalan fil tarafından sürüsünden yardım istemek amacıyla yapıldığı ileri sürülmektedir. Farklı sürüler, ormanlık arazide birbirlerinden kilometrelerce uzakta olmalarına rağmen, görünüşe göre, birbirleriyle iletişim sağlamak amacıyla infra-sesleri kullanarak yiyecek arayacakları yönleri neredeyse mükemmel bir eşzamanlılık içerisinde sürekli olarak ayarlayabilmektedirler. Bazı araştırmacılar, böylesi bir ağın, geniş arazide bulunan nüfusu az fil gruplarında bile karmaşık bir hiyerarşik toplumun idamesine hizmet ettiğini ileri sürmektedirler.

Balinalar (Deniz Memelileri)

Memeli akustiği üzerine uluslararası araştırmaların büyük bir çoğunluğu, başta gizli askeri araştırmalar (sonar araştırmaları) olmak üzere çok çeşitli nedenlerle deniz memelileri hakkında yapılmıştır: suda yaşayan hayvanlar, özellikle deniz memelileri, yani balinalar, yunuslar, domuz balıkları ve akraba sınıflar. Bildiğimiz kadarıyla, dünyada kuşlar ve hominidlerden başka, kolayca işitilebilir, kendiliğinden, karmaşık, sese dayalı alışverişte bulunan yegâne yaratıklar deniz memelileridir. Deniz memelileri akustiği üzerine bugün yapılan araştırmalar, sosyal seslenmeler ve yankı aracılığıyla yer belirleme işaretleri üzerine yoğunlaşmaktadır, bunun için dijital sinyal işlemli çalışma istasyonları olan hidrofonların saptadığı sualtı seslerinin kayıtları analiz edilmektedir. Ancak, bu yöntemle, memelilerin sosyal ortamları açıklanamamaktadır. Dolayısıyla video kayıtlarında ve gerçek zamanda grup izlemesine ihtiyaç vardır. Bu izlemelerin sonuçları, karşılaştırılabilir veri sağlamak amacıyla laboratuvarda analiz edilebilir. Özellikle balinalar hakkında bu şekilde bilgi toplamak son derece güçtür.

Balina sesleri 256.000 hertz'e kadar ulaşabilir – insan kulağının algılayabildiği seviyenin on iki katı. Bu sebeple insanlar, 20. yüzyılın ikinci yarısında elektronik algılayıcı aygıtların gelişimine kadar, balinaların sesli iletişiminin gerçek aralığından haberdar değillerdi. Balina cinsine bağlı olarak çok çeşitli balina 'dilleri' vardır.[8]

1970'lerden beri katil balina üzerine yapılan araştırmalar, katil balinaların seslerinin tıkırdatmalar, vınlamalar ve 'çarpıntı sesleri' olarak adlandırılan kısa keskin çığlıklardan oluştuğunu ortaya koymaktadır. Tıkırdatmalar, yankı aracılığıyla yer belirleyen basit seslerdir. Vınlamalar, dinlenen ya da sosyalleşen katil balinalar arasında duyulur ve bunların cinsel etkinlikle ve oyunla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. 'Paslanmış menteşe gıcırtısı'na benzetilen çarpıntı sesleri, katil balinalar tarafından sekiz kilometre uzaklığa kadar duyulabildiğinden dolayı, sürü üyeleri görüş mesafesi dışında olduğu zaman bile bu sesler balinaların iz sürmelerini sağlar. Her sürü, bölgedeki diğer sürülerle ortak bir dizi çarpıntı sesi çıkarır. Fakat her bir sürü, bu ortak çarpıntı seslerinin benzersiz biçimlerini çıkarır; ayrıca her biri, diğer sürülerle ortak olmayan bir-iki çarpıntı sesine de sahiptir. Yerel bir 'lehçe'yi diğerlerinden ayıran olgunun bu farklılıklar olduğu anlaşılıyor. Katil balina sürüleri, benzersiz lehçeleriyle kolayca ayırt edilebilirler. Kambur balinalardan farklı olarak, katil balinalar çok uzun süre, belki de ömürleri boyunca kasıtlı bir değişim yapmaksızın kendi lehçelerini korurlar.

Çatalkuyruklu balinaların yoğun infrasonik sesler çıkardıkları artık bilinmektedir, fakat bu seslerin çatalkuyruklu balinaların iletişimine hizmet edip etmedikleri ise hâlâ bilinmemektedir. Deniz memelilerinden en fazla ses çıkaranlardan biri olan Grönland balinasının iniltileri, hırıldamaları, boru sesi gibi ses çıkarmaları ve fil gibi böğürmelerinin bir tür iletişim aracı olup olmadığı da bilinmemektedir.

Dünyadaki herhangi bir canlıdan çıkan en güçlü sürekli seslerden biri de, mavi balinanın çıkardığı sestir. Güney Amerika kıyısı açıklarında ABD Deniz Kuvvetleri'nin yaptığı ölçümlere göre, mavi balinanın 188 desibellik 'şarkı'sı –normal bir hızda seyreden bir kruvazörün çıkardığı sesle kıyaslanabilir– yüzlerce kilometre öteden algılanabilir. Genellikle infra-seste olan mavi balina şarkıları aralıkları mükemmel ayarlanan notaları içerir, bu notalar 128 saniyelik aralıklarla tekrarlanır. Yılın büyük bir kısmında, bir mavi balina, değişik kombinasyonlarda bu periyodik notaların yalnızca beş tanesini tekrarlayarak aralıksız sekiz gün şarkı söyler. Herhangi

bir kesinti olması durumunda, sonraki nota tamı tamına 256 saniye sonra gelir. Bazı uzmanlar, mavi balinaların, okyanustaki konumlarını tam olarak saptamak için şarkı söylediklerine inanırlar. Onlara göre, mavi balinalar, çıkardıkları seslerin deniz altındaki kaya tabakalarına, sualtı adalarına ve deniz dağlarına çarparak oluşan yankılarının zamanlamasını yaparlar. Eğer öyleyse, bu şarkıların bir iletişim işlevi yoktur. Ne var ki şarkıların böylesi uzak mesafelerden işitiliyor olması, bu hipotez konusunda kuşku uyandırmaktadır.

Kambur balinaların –primatların dışında doğadaki belki de yegâne bestekârların– okyanusta yüzlerce kilometreden 'şarkılarını' yayınladıklarının artık farkındayız. Kambur balinalar, muhtemelen doğanın en büyüleyici dillerinden birisi olan özel bir 'dil' kullanırlar. Çok çeşitli sesler çıkarırlar: sosyal anlam yükleyerek bazen özgül davranış türleriyle ilişkilendirilebilen iniltiler, hırıltılar, homurtular, kükremeler ve böğürmeler. Fakat bizim 'dil' anlayışımıza en fazla yaklaşan, kambur balinaların 'şarkılarıdır.' Bermuda kambur balinasının şarkıları yirmi yıldan uzun bir süre boyunca araştırıldı. Bu şarkıların, 'uzun aşk şarkıları'ndan, yani, çiftleşme için çıkarılan, düzenli olarak tekrarlanan ses dizilerinden oluştukları keşfedildi. Şarkılar çok çeşitli perdelerde söylenmiş ve süreleri 6 ile 30 dakika arasında değişmiştir; şarkılar, kaydedildiğinde ve yapay olarak yaklaşık on dört kat hızlandırıldığında, olağanüstü bir şekilde kuş şakımalarına benzemiştir. Kambur balinaların soloları, düetleri, üçlüleri, hatta düzinelerce şarkıcının yer aldığı koroları bile vardır. Ahenk içinde olmasa da, her kambur balina aynı 'şarkı'yı seslendirmektedir. Ve şarkı artzamanlı olarak, yani zaman içinde değişir; bu da insan dilinin değişim biçimlerine çok benzeyen, sürekli, kasıtlı bir sürece benzemektedir: Yeni unsurlar oluşturulur, korunur ve sonra detaylandırılır. Bu, kuş 'lehçeleri'nden bir hayli farklıdır, çünkü kuş 'lehçeleri' basit bir biçimde bölgesel olarak ayrılır. Kambur balinalar ise, tıpkı insanlar gibi, kasıtlı olarak zamanla kendi ritüel seslendirmelerini değiştirirler. Bir bölgenin balina grubu aynı 'şarkıyı' bir yıl seslendirir, sonraki yıl ise bunu başka bir şarkıyla değiştirir. Art arda gelen iki yılın şarkılarının, aralarında birkaç yıl bulunan iki farklı yılın şarkılarından

daha çok benzer olması manidardır. Görünen o ki şarkı evrim geçirmektedir ve her kambur balina şarkının evrimine katılmaktadır.

Bermuda kambur balinaları, Hawaii kambur balinaları ile dört yıl boyunca karşılaştırılmış, iki grubun da her yıl farklı şarkı seslendirdikleri saptanmıştır. Fakat iki grup da zaman içinde değişim gösteriyor ve aynı şarkı yapısını (içeriğini değil) sergiliyordu. Örneğin her şarkı altı melodiden oluşuyordu, bunların içinde birbirinin aynı olan ya da yavaşça değişen birkaç cümle bulunuyordu. Her cümle iki ile beş arası sesten oluşur. Kambur balinalar bir şarkıda melodileri belirli bir sıraya göre seslendirir, fakat bazen bir ya da daha fazla melodiyi atlar. Kalan temalar her zaman, daha önceki performanslar temelinde öngörülebilecek bir sırayla seslendirilir. Bermuda ve Hawaii kambur balinaları arasında hiçbir temas olmamasına rağmen, iki grubun da şarkılarında kambur balinaya özgü ortak temel 'dil kuralları' tespit edilmiştir.

O halde, ister Atlantik'te isterse Pasifik'te olsunlar kambur balinaların dil üretim kuralları evrenseldir. Bu durum, kambur balinaların (gerçekte belki de tüm deniz memelileri) bir dizi ses kurallarını miras aldığını ortaya koyar. Söz konusu kurallar çerçevesinde her nesil doğaçlamalar yapmaktadır. Bu seslendirme kurallarının kalıtımla mı, yoksa öğrenme yoluyla mı aktarıldığı bilinmemektedir. Kambur balinaların yazın yaşadıkları beslenme alanlarında şarkı söylemedikleri ve şarkıları çok karmaşık olduğu için, belki de yalnızca mevsimler arası dönemlerde şarkıyı unuttukları ve kısmen hatırladıkları temelinde yeni bir yorum yaptıkları ileri sürülmüştür. Bu hipotez Hawaii'deki Maui Adası'nda sınandı ve yanlışlandı: Kışlık yerlerine dönen kambur balinalar eski şarkıyı seslendiriyor, sonra üreme mevsimi boyunca yavaş yavaş değiştiriyordu.

Kambur balinalar yeni cümleleri her zaman eski cümlelerden daha hızlı bir tempoda seslendirirler ve yeni cümleler bazen bir cümlenin sonunu bir sonraki cümlenin başıyla bağlayarak biçimlendirilir. Orta kısımlar, görüldüğü kadarıyla tamamen düşebiliyor, tıpkı insanların konuşmalarında kullandıkları kısaltmalar (*cannot* yerine *can't*) gibi. Bu süreç, insan toplumlarında dillerin evrimine de benzetilmiştir. Uzmanlar, kambur balinaların şarkı biçimleri

hem Atlantik hem de Pasifik Okyanuslarında ortak olsa da, şarkıları farklı olduğu için, gerçek anlamıyla bölgesel 'lehçelerden' söz etmenin pekâlâ mümkün olduğunu söylemektedirler. Kambur balina şarkılarında insan beklentilerine çok yakın bir 'dil' biçimiyle karşı karşıya olduğumuz da anlaşılmaktadır, gerçi bu 'dil'in içeriğini tam olarak henüz tespit edilmemiştir.

Büyük, ürkek ispermeçet balinasının meşhur kodaları –ayırt edici tıkırdatma kalıpları– her balinada farklı görünmektedir. Yani anlaşıldığı kadarıyla ispermeçet balinalarının, kambur balinaların kullandığı gibi ortak bir 'dil'i söz konusu değildir. Maalesef, ispermeçet balinasının kodaları henüz çözülememiştir. Kodaların okyanustan okyanusa değiştiği bilinmekte, dolayısıyla bu durumun ispermeçet balinasının farklı 'lehçe'ler kullandığı anlamına gelebileceği de düşünülmektedir (en azından onları izleyen insanlar tarafından). Örneğin Galapagos Adaları'nın ispermeçet balinası, sosyalleşme dönemlerinde birbirinden farklı 23 koda çıkarır. Ayrıca, 'merhaba'ya benzer, genellikle diyaloğu başlatan beş-tıkırdatmalı bir kodaları vardır. Ayrıca sekiz tıkırdatmalı bir kodayı takip eden yedi-tıkırdatmalı bir kodaları da vardır. Bunların her ikisinin de anlamı bilinmemektedir. Erkekler, her yedi saniyede bir, kendilerini 'Büyük Tıkırdatma' olarak adlandırılan bir böğürtüyle ifade ederler; 'bir hapishane kapısının çarpılarak kapatılması'na benzetilen bu ses, belki de dişilerin ilgisini çekmek ya da rakipleri sindirmek için kullanılmaktadır. İspermeçet balinası kodaları çoğunlukla gün ortasında, balinalar deniz yüzeyine yakın yerlerde sosyalleşirken duyulur. İspermeçet balinalarının kodalar aracılığıyla kendilerini diğerlerine tanıttıkları ileri sürülmektedir. İspermeçet balinalarının kullandığı diğer çeşitli tıkırdatmalar (kodalar değil), yankı aracılığıyla yer belirlemek üzere sonar işlevi görebilir veya bazılarının iddia ettiği üzere avcıyı sesle şaşırtma amacı taşıyabilir.

Yunuslar (*Delphinidae*)

Aynı anda hem iletişim kurmak için vınlayan hem de yankı aracılığıyla yer belirlemek için tıkırdatma sesi çıkaran Akdeniz çizgili

yunusta binlerce yıldır gözlemlendiği üzere, (bir alt tür olan domuz balıklarını da kapsayan) yunuslar da sık sık ses çıkarırlar. Yunuslar, sert burun çıkıntılarını kafatasları içindeki kemikli kenarlara çarparak tıkırdatma sesini çıkardıktan sonra, onu alınlarında bulunan yağ dokusundan geçirerek ayarlarlar. Yunuslar dış kulağa sahip değildir; ses, onların çenelerinin alt kısmında bulunan ince bir 'pencere'den algılanır.

1960'larda Amerikalı nörofizyolog ve psikanalist John C. Lilly, yunusların zaten gelişkin doğal bir dile sahip olduklarına inanarak onlara 'İngilizce öğretmeye' başlamıştır.[9] Lilly'nin Janus Projesi'nin amacı, 64 sesten oluşan bir kodu kullanarak insan ve yunusun, her birinin kendi ortamında 'rahat işitme aralığı'na göre ayarlanmış ses alışverişini yapabilmeleriydi. Lilly insan-yunus iletişiminin hızla gerçekleşeceğini bekliyordu: "Onların kendi destanlarının, öğretici hikâyelerinin, tarihlerinin olup olmadığını ortaya çıkarmak istiyorum." Lilly –zamanında gerçekçi ve heyecanlandırıcı olmasına rağmen, günümüzden bakınca biraz safça gözüken– bu insan-merkezli arzusuna erişemeyecekti. Primatlara yapay bir dil öğretmeye yönelik deneylerden esinlenerek Florida Okyanus Akvaryumu tarafından yapılan deneyler gibi daha sonra gerçekleştirilen benzer deneyler de tatmin edici sonuçlar vermemiştir. Çoğunlukla basit sembol eşleştirmesinden ibaret olan insan-yunus iletişimi, bir düzine kodlanmış İngilizce kelimeyi aşamamıştır.

Yunusların ses repertuarının bazı duygusal mesaj türlerini de kapsadığı kesindir. Uzmanlar, neredeyse kuş sesine benzer şekilde yükselen-alçalan, 'imdat' gibi bir şeyi ima ettiği tahmin edilen bir çığlığı tespit etmişlerdir. Yunusların tespit edilen diğer işaret sinyalleri "Ben Flipper" ya da benzeri anlamlara geliyor olmalı. Bugün bir önceki neslin iyimserliği tamamen terk edilmiştir, bilimsel çevrelerde yaygın kanıya göre, doğadaki yunus 'dili' (insan-yunus yapay iletişiminin aksine) genel olarak gerçek 'dil'den ziyade, insanların iniltilerine, kıkırdamalarına ya da iç çekmelerine benzemektedir.

Yukarıda gördüğümüz gibi, deniz memelileri akustiği, bilgi alışverişinden beklenebileceği üzere, net bir biçimde ayırt edilebilen 'lehçeler' ve hatta belirgin yapısal evrimler ortaya çıkarmıştır. Yine

de, deniz memelileri arasında –bildiğimiz anlamıyla– 'diyalogları' tespit etmeye yönelik girişimler şimdiye kadar başarısız olmuştur. Deniz memelilerinin bilgi aktarımının doğal biçimini henüz kavramış değiliz. Deniz memelileri, birbirleriyle bir şekilde iletişim kurarlar; özellikle, yunus ve kambur balina topluluklarının çıkardıkları sesler bakımından zengin oldukları görülmektedir. Fakat deniz memelilerinin gelişkin seslerden oluşan 'dil'ini çözmek için daha çok mesafe alınması gerekiyor.

İnsanların primatlara aşinalığı daha fazladır. Primatolog John Mitani'nin yazdığı gibi, "Büyük maymun (*Pongidae*) familyasının bir hayvana yakından bakınca çok özel bir şey hissetmemek mümkün değil." Kendini beğenmişliğin doruk noktasıdır bu: Büyük maymunlarda kendimizden bir parça bulmak. Yaklaşık on yedi milyon yıl önce, Miyosen devrinde, bugün var olan maymun cinsinin en az üç katı maymun cinsi vardı. Onların hayatta kalan torunları, küçük maymunlar ya da şebekler, büyük maymunlar (orangutanlar, goriller, şempanzeler ve bonobolar) ve hominidlerin sonu olan insanlardır. Tüm büyük maymunların, bizim gerçek 'dil' olarak anladığımıza yakın dilsel yetenekler sergiledikleri görülmektedir, çünkü 'dil' kavramının kendisi insan merkezlidir.

Orangutanlar (*Pongo Pygmeus*)

İşaret dili orangutanlara Borneo'daki doğal ortamlarında ilk defa 1970'li yılların sonunda öğretildi. Onlara verilen dersler, aynı dönemde ABD'deki goril ve şempanzelerle yapılan deneyler örnek alınarak hazırlanmıştı. İki orangutan, bir yıldan daha kısa bir sürede Amerikan İşaret Dili'nden yirmi işareti öğrendi, bu hız diğer türlerin öğrenme hızıyla benzerlik göstermekteydi. Deney, türleri ne olursa olsun tüm büyük maymunların 'dil' yeteneklerinin aşağı yukarı aynı olduğunu göstermiştir. Tek tek maymunlar arasındaki yetenek farkı, türler arası yetenek farkından daha fazla görünmektedir. Orangutanlarla dil deneyleri son yıllarda artmıştır. Bu deneyler orangutanların dili kavrama ve üretme alanında şaşırtıcı sonuçlar ortaya koymaya devam etmektedir.

Goriller (*Gorilla Gorilla*)

Dağ gorillerinin insanlara geçici olarak tolerans göstermesi, jest (yaprak yiyormuş gibi yapmak), duruş (yan dönmüş halde başka tarafa bakmak) ve sesler (yeme sesleri, yiyecek arama sesleri çıkarmak) –hepsinin aynı anda yapılması– aracılığıyla sağlanabilir. En azından Dian Fossey, 1960'lardan 1985'te öldürülene kadar Ruanda'da Karisoke Araştırma Merkezi'nde yaptığı araştırmalarla bunu göstermeye çalışmıştır. Fossey, doğadaki goril sesleriyle ilgili temel bir çalışma yapmış, hatta 'goril dilinde konuşma' girişiminde bulunarak gorillerin çıkardığı sesleri kendisi de üretmiştir. Tarihte ilk defa, insan ile vahşi doğadaki bir goril arasında –bizim dilimizi değil onların dilini kullanarak– güven kurulmuştur.

Washoe adındaki dişi bir şempanzeyle yapılan deneylerden etkilenen Francine Patterson, Kuzey Amerika'da sağırların 'el dili' olan Amerikan İşaret Dili ya da Ameslan'ın uyarlanmış bir biçimini, 13 aylık Koko adında bir ova goriline Temmuz 1972'de öğretme girişiminde bulunmuştur. Altı yıl içinde dünya Koko'yu işaretlerle konuşma 'becerisini göstermiş ilk goril' olarak kabul etmiştir. Bugün de devam eden bu deney, dünyanın en uzun süren maymun dili çalışmasıdır.[10] Koko, artık Ameslan işaretlerinden 500'den fazla kelimeyi aktif şekilde kullanıyor, ayrıca 500 işaretlik edilgin bir kelime hazinesine de sahiptir. Şimdi, Koko'nun toplam sözcük dağarcığı yeni yürümeye başlayan bir çocuğunkine yakındır. Böylesi bir dil becerisi, aynı zamanda büyük maymunlarda beyinde dil için bir yetinin bulunduğunu kanıtlar – yani doğadaki goriller, laboratuvarda Ameslan'ı kullanmalarına olanak sağlayan bir çeşit dil için zaten 'hazır'dırlar. Stanford-Binet zekâ testine göre Koko'nun zekâ seviyesi 85 ile 95 arasındadır. Bu seviye, insan yavrusu ortalamasının biraz altındadır. Ne var ki insan-merkezli bu testteki 'hata'ların pek çoğu aslında hata değildir: Örneğin bir goril açısından yağmurdan korunmak için mantıklı bir sığınak ev değil, ağaçtır. Koko'nun gerçek zekâ seviyesi muhtemelen biraz daha yüksektir.

Koko'nun becerileri hem eğlendirici hem de dikkat çekicidir. Koko, ağzında gem olan bir at gördüğünde, "at üzgün" işaretini

gösterdi. Patterson Koko'ya nedenini sordu. Koko cevap olarak "dişler" dedi. Koko, insanları taklit ederek konuşma girişiminde bile bulundu; bir keresinde telefon etmeye çalıştı (dehşet içindeki telefon operatörü telefon açan numarayı tespit etti, telefon açanın ölmek üzere olan bir kişi olduğunu sanmıştı). 1976 yılında, Michael adında üç buçuk yaşındaki erkek bir ova gorili, Koko'nun yanında eğitime alındı. Patterson, Koko'ya yeni bir bebeğin geleceğini söyledi. Koko, yaklaşık 25 kiloluk Michael'ı gördüğü zaman "Yanlış. Yaşlı." şeklinde işaret ederek tepki gösterdi. İki yıl sonra, iki goril, yani Koko ve Michael, Ameslan'ı kullanarak birbirleriyle 'konuşuyorlardı.'

Ses bireşimcisi [*voice synthesizer*] ile birlikte kullanılmak üzere özel bir klavye tasarlandı. Koko ve Michael, bir tuşa basıyor ve seçilen kelime hoparlörden duyuluyor. Özellikle Koko, Ameslan ve klavyeyi kullanarak bir insan yavrusu gibi duygularını, espri anlayışını ve zekâsını gösterebiliyor.[11]

Patterson daha da ileri gitmiştir. İnsan dilinin başlıca özelliklerinden birinin kaydırma (iletişim anından zaman ve mekân bakımından uzak olaylara göndermede bulunma doğal yetisi) olduğunu göz önünde bulundurarak, Koko'nun aynı anda meydana gelen olayları mı adlandırdığını, yoksa kaydırma kullanarak dilsel yeniden yaratımda mı bulunduğunu test etmiştir. Patterson, "Bu hayvan, sembolleri önceki veya sonraki olaylara göndermede bulunmak için kullanıyor mu?" sorusunu ortaya atmıştır. Koko'nun geçmişteki bir duygusal durumu anlatabilmesinin yanı sıra, geçmişteki bir ısırma olayı hakkında da konuşabildiği çok geçmeden anlaşılmıştır.[12] Kaydırma, Koko'nun yalan söylemesinde de açıkça görülmüştür. Koko yalanları esas olarak suçlanmaktan kurtulmak için söylüyor, ama aynı zamanda espri yapmak ve küstahlık etmek için de kullanıyordu. Örneğin kırmızı bir pastel kalemi çiğnemeye başlar. Patterson, "O pastel kalemi yemiyorsun, değil mi?" diye sorar. Koko yanıt olarak 'dudağını' işaret eder ve sanki rujmuş gibi boyayı önce üst dudağına, sonra alttakine sürer. Bu komik anekdot aslında çok önemli bir keşfe işaret etmektedir: İnsan dışında bir varlığın, dili muhatabının gerçeklik algılamasını çarpıtmak için

kullanması. Patterson'ın Koko deneylerine kadar, böylesi bir kullanım, yalnızca insana has bir özellik olarak görülüyordu.

Doğa bilimcilerin 20. yüzyılın ortalarındaki goril zekâsını hafife alan yorumlarının aksine, 21. yüzyılın başında primatologlar, esas itibariyle Patterson'ın araştırması sayesinde, gorillerin zekâ düzeylerini şempanzelerinkine denk sayıyorlar. Fakat goriller ile şempanzeler arasında önemli farklar vardır. Şempanzelere kıyasla Koko işaretleri daha bilinçli ve dikkatli bir şekilde kullanmaktadır. Ayrıca işaretlere daha sık başvurmakta ve daha geniş bir faaliyet yelpazesine atıfta bulunmaktadır.[13]

Bugün, yani deneylerin başlamasından tam 27 yıl sonra, Koko hâlâ 46 tuşluk işitsel klavyesini etkin bir şekilde kullanıyor. Bu klavyede, normal alfabe harfleri ve rakamlar bulunmaktadır, ayrıca tüm tuşlar basit, gelişigüzel geometrik şekiller kullanılarak on değişik renkte boyanmıştır. Koko, bunların nesneler, duygular ve eylemleri karşılayan kelimeler olduklarını anlamaktadır; bu kelimeler arasında zamirler, edatlar ve tamlayanlar da bulunduğu için Koko ilkel bir sözdizimini kullanabilmektedir. Koko, işaret parmağıyla klavyede sabırla yazar; diğer eli ise işaret etmek için boştadır. O aynı anda hem yazar hem de 'konuşur.' Koko ve arkadaşı Michael Ameslan'ın yüzlerce işaretini sürekli kullanmaktadır. Sürmekte olan bu proje, hayvan iletişimi ve 'dil' konusundaki anlayışımızı kökten değiştirmeye devam ediyor.

Şempanzeler (*Pan Troglodytes*)

1967 yılında şempanze Washoe'nun, Amerikan İşaret Dili'nde 'Bana şeker ver' cümlesini işaretle göstermesi, insan-maymun iletişiminde bir kilometre taşı olmuştur. 1960'lardan 1980'lere uzanan dönem, insan-şempanze iletişimine ilişkin büyük deneyler dönemidir. Plastik semboller ya da sözlü kelimeler kullanılarak şempanze Viki ve Sarah ile yıllarca yapılan deneylerde, bu şempanzeler son derece az sayıda kelime öğrenebilmiştir. Halbuki Washoe, eğitiminin ilk 22 ayında, Ameslan'ın 34 işaretini öğrendi ve iki yıl sonra, 1970'te, çocukların ilk aşamada konuştukları kelimelere yakın sa-

yıda toplam 132 işaret öğrenmişti.[14] Washoe'nun eğitmenleri Allen ve Beatrix Gardner, şempanzelerin dil edinimindeki zorluğun, şempanzelerin dudaklarını ve dillerini kontrol etme –yani, anlaşılır biçimde konuşma– becerisine sahip olmamalarından kaynaklandığının farkındaydılar. Ayrıca, büyük maymunların yutakları, insanlarınki gibi titreşimli ses çıkarmaya izin vermez. Bünyeleri yalnızca gırtlak yoluyla hırıltılar, çığlıklar, mırıltılar ve benzeri bazı sesleri çıkarmaya uygundur. Gardner'lar, primatlarla işaret dilini ilk defa kullanan kişilerdir. Elde ettikleri sonuçlar şaşırtıcıydı ve Francine Patterson'ı goril Koko'yla deneyinde Ameslan'ı kullanmaya yöneltti, tıpkı Duane Rumbaugh'ı, Georgia, Atlanta'daki Yerkes Bölgesel Primat Araştırma Merkezi'nde, şempanze Lana'yı bilgisayar ekranının önünde oturtmaya teşvik ettiği gibi: Lana, sonunda, rasyonel, tesadüfi olmayan ibareleri gelişigüzel kodlanmış klavyede 'yazmıştır'.[15]

1970'lerin başında dilbilimciler, yalnızca şempanze araştırmasına dayanarak Washoe ve diğer büyük maymunların bizim bildiğimiz anlamda gerçek bir dile sahip olmadıkları konusunda görüş birliği içindeydiler. Oysa 1970'lerin sonunda, özellikle Patterson'ın goril Koko ve Michael üzerindeki deneyleri sayesinde bu tezi ya tamamen terk ettiler ya da önemli ölçüde değiştirdiler: Çoğu dilbilimci, büyük maymunların bir şekilde 'dil yetisi'ne sahip olduğunu kabul etti. Çok yakın zamanda, beynin insan dili için hayati kabul edilen bir özelliğinin –hemen kulağın üstünde yer alan asimetrik duyu algılama alanı– şempanzelerin beyninde de bulunduğu keşfedildi. Ancak, bu özelliğin şempanzenin dil yetisini etkileyip etkilemediği, etkiliyorsa nasıl etkilediği hâlâ belirsizdir. Dil edinimi ve/veya üretimindeki bu asimetrinin rolü tam olarak saptanmayı beklemektedir.

1960'lardan 1980'lere kadar insan-maymun iki-taraflı iletişim deneyleri, jest ya da sembollerin kullanılması arasında gerçek bir fark olmadığını göstermiştir. Bazı maymunlar işaret dilini öğrenirken, bazıları da icat edilmiş sembolik dilleri kullanmıştır. Büyük maymunlar insan eğitmenleriyle bilgi alışverişinde bulunmayı öğrenmiştir, hatta bazıları bu konuda şaşırtıcı ilerlemeler kaydetmiş-

tir. Bu da büyük maymunlarda –henüz tam saptanamamış olsa da– nöral yolların zaten mevcut olduğunu kanıtlamıştır. Fakat esas soru hâlâ çözülememiştir: İnsan-maymun iletişimi, büyük maymunların insanlara benzer biçimde dil kullanabildiğinin kanıtı mıdır? Belki de Washoe ödül almak için tam olarak kavrayamadığı eşleştirmeleri kullanıyordu sadece. Koko'nun yaptıklarına insanların beklentileri doğrultusunda aşırı yorum getirilmiş olabilirdi. Başka şempanzeler de, gerçek dile değil, beden, ses ve durumdan çıkardıkları ince ipuçlarına tepki vermiş olabilirdi. Bütün bir araştırma alanını kötümserlik kaplamıştı ve araştırmalara aktarılan para kaynakları büyük ölçüde azalmıştı. Derken bonobo Kanzi her şeyi değiştirdi.

Bonobolar (*Pan Paniscus*)

İnsanın genetik yapısı şempanzeninkiyle %99 oranında ortaktır. Hatta bonobolarda bu oran daha da yüksektir. Doğada, bonoboların eşzamanlı seslerle vücut dilini (jestler, yüz ifadeleri, duruşlar, yönelimler) kullanarak birbirleriyle iletişim kurdukları gözlenmektedir. Örneğin çiftleşme arzusunu göstermek için en az yirmi jest ve ses vardır. Bu 'doğal dili' kullanan bonobolarda, insanların belki de daha çok bildiği bir tarzda dil kullanmalarını sağlayacak nöral yollar var mıdır? Amerikalı Sue Savage-Rumbaugh'nun bilim çevrelerince coşkuyla karşılanan son zamanlardaki deneyleri, bu soruya olumlu cevap getirmekle kalmamış, aynı zamanda, büyük maymunların dil yetisinde bugüne kadar düşünülmemiş bir boyutu da açığa çıkarmıştır.[16]

Bonobo Kanzi'ye, kelime ve eylemleri temsil eden sembollerden oluşan leksigram adı verilen bir klavye kullanarak insanlarla iletişim kurması öğretildi. Kanzi 'terbiye edilmiş bir maymun'dan farklıdır, çünkü şartlanmış tepki vermez, davranışları belirli motivasyonlara dayanır. Kanzi, insanlarla ve diğer primatlarla iletişim kurmak için doğaçlama ve yaratıcı bir şekilde sembolleri kullanmaya yöneltildi. Kanzi, bu yapay eğitim ortamından yıllar sonra, İngilizce sözlü komutları, soruları ve ibareleri anlamayı öğrenmiş, bunlara kendi leksigramını kullanarak yanıt vermeye başlamıştır. Kanzi bugün leksig-

ramını kullanarak sesli tepkiler üretebilmektedir. Bir primat, insanların kolayca anlayacağı bir söz dağarcığını ve sözdizimini üretmeye ilk defa bu kadar yaklaşmıştır. Kanzi, insanların kavramı anladığı anlamda 'dil' kullanımının eşiğinde görünmektedir.[17]

Bir keresinde, araştırma merkezindeki şempanzelerden biri, Savage-Rumbaugh'nun anahtarlarını çalmıştı. Bunun üzerine Savage-Rumbaugh Kanzi'den anahtarları o şempanzeden alıp getirmesini istemişti. Kanzi, hırsızın yanına gitmiş, kulağına bir şeyler 'fısıldamış,' sonra da elinde çalınan anahtarla geri dönmüştü. Ayrıca Kanzi, insanların telefonda da söylediklerini anlayabiliyor ve telefonda duyduklarına uygun yanıtlar verebiliyor. Kanzi, eğitmenleriyle neredeyse bir insan gibi iletişim kurmaktadır, ama tabii ki sözlerine ister istemez ya elektronik ya da sembolik yollarla yanıt vermektedir. Başka şempanzeler de benzer şekilde Kanzi'nin leksigramını kullanmayı öğreniyorlar. Bu süreç ilginç bir sonuç da doğurmuştur: Bugün öğrenme engelli çocuklar bonobonun leksigramının uyarlanmış bir versiyonunu kullanıyor ve bundan yararlanıyorlar.

Yakınlarda yapılan bir deneyde, hem Kanzi'den hem de bir çocuktan, "elmayı şapkaya koy" gibi ilk defa verilen 660 komuta uygun tepkiler vermeleri istenmiştir. Kanzi, iki yaşındaki bir çocuktan daha yüksek puan elde etmiştir. Kanzi, iki buçuk yaşındaki bir çocuğun doğuştan yeteneğiyle tepki verme ve kendiliğinde dil üretme becerisine sahip gözüküyor. Savage-Rumbaugh maymunların, dili tıpkı küçük çocuklar gibi kavrayıp kendiliğinden kullanabildiğini kanıtlayarak uzmanların çoğunu bu konuda ikna etmiştir. Maymunlar da çocuklar gibi dinleme ve söylenen sözleri temsil ettikleri nesneler, semboller ve eylemlerle eşleştirerek dili kullanabilmektedir.

Eğer iki yaşındaki insanın dil yetisini 'dil' olarak tanımlayacak olursak, bonobo Kanzi bizimle 'konuşuyor' diyebiliriz.[18]

Gerçekten insan-dışı bir 'dil' var mı? Yoksa biz, gerçek anlamda dil olmayanı dil olarak yorumlayarak sadece insan-dışı olan varlıklara dil mi atfediyoruz? Avusturya doğumlu felsefeci Ludwig

Wittgenstein şöyle demiştir: "Eğer bir aslan konuşabilseydi, biz onu anlamazdık." Büyük maymunların doğadaki iletişimi, laboratuvardaki insan-maymun iletişiminden önemli ölçüde farklıdır: Laboratuvarda insan sembollerini ve sözleri kullanarak maymunları yanıt vermeye sevk eden yapay bir insan ortamı söz konusudur. Oysa doğada maymunların iletişimi vücut dili ve seslerden oluşan zengin bir kombinasyondur.[19] Bununla birlikte, çok sayıda kontrollü deney, doğal olmayan ortamda eğitilmiş maymunlar söz konusu olsa da, bu insan-hayvan deneylerinin kendiliğinden ve yaratıcı bir iletişim kurulması sonucu doğurduğunu, yani sesli ya da işaretli bilgi alışverişi olduğunu kuşkuya neredeyse hiç yer bırakmayacak şekilde göstermiştir. Hayvanlar, zaten mevcut olan nöral yollarını kullanarak anlamlı bir tarzda bizimle konuşuyorlar.[20]

Ancak, insanlar ile hayvanlar arasındaki iletişim, hayvanların kendi doğal ortamlarında birbirlerine neyi anlattıkları konusunda bize neredeyse hiç bilgi sağlamamıştır. Primatların karmaşık mesajlar aktarıyor olmaları mümkündür, fakat birbirlerine aktardıkları mesajların içeriği hâlâ bilinmemektedir. İnsanlar Afrika gri papağanlarına ve bonobolara insanlar gibi iletişim kurmayı öğretebilirler, ama Afrika gri papağanı ve bonobolar insanlara insan-dışı tarzda iletişim kurmayı öğretmiyorlar.

İnsanların, çoğu hayvan türü karşısındaki cehaleti ve kibirli tutumu 20. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. 20. yüzyılın ikinci yarısındaysa, hayvanların insanlarla eşitliğini kabul etme, hatta hayvanlara insan aklına denk akıl atfetme gibi aşırı yaklaşımlar bu tavrın yerini almıştır. Bu irrasyonel diyalektik artık daha rasyonel bir dengeye oturdu. Bugün, hayvanların doğada gerçekten 'bir tür dil' kullandığı, yapay ve/veya doğal olmayan ortamlar kullanılarak kendiliğinden ve yaratıcı bir şekilde insanlarla ve insan-dışı varlıklarla iletişim kurmak üzere eğitilebildikleri ve böylesi insan-hayvan iletişiminin (insan-tanımlı) zekâ düzeyinin bazen çok küçük çocuklarınkine yaklaşabildiği kabul ediliyor. Öte yandan, insandışı varlıkların karşılaştırmalı zekâ düzeyleri konusunun, üzerinde durulmaya değer bir mesele olmayabileceğinin de göz önünde bulundurulması gerekir.

İnsan-dışı varlıklara öğretilen ve onların etkin biçimde kullandığı dil, bu hayvanlar için ne önemsizdir ne de geçicidir. 1970'lerin başlarında şempanze Bruno Ameslan'ı öğrendi; 1982'de proje sonlandırıldı ve Bruno bir tıp laboratuvarına götürüldü. 1992'de Bruno kendiliğinden hâlâ Ameslan'ı kullanıyordu ve laboratuvar teknisyenleri onunla iletişim kurabilmek için Ameslan'ı öğrenmek zorunda kaldılar. Başka maymunlar, insanlardan öğrendikleri iletişim tarzlarını, yavruları dahil olmak üzere kendi türlerinin mensuplarına gönüllü bir şekilde öğretmektedirler. Bu hayvanlar için, yapay dil, bir kere edinildi mi, sosyal etkileşimin temel bir unsuru haline gelir. Bu yaklaşımları belki de doğuştan getirdikleri bir özelliktir.[21]

Daha da önemlisi, hayvan iletişimi ve 'dil'i çalışmaları, bizim insan dilinin evrimi üzerine daha iyi fikir yürütmemizi mümkün kılar. Bizim tasavvur ettiğimiz biçimiyle (sesler yalnızca elektronik yolla sağlansa da) 'dil' sahibi olmaya en yakın görünen hayvanların genetik olarak da bize en yakın olmaları tesadüf değildir. İnsan türünün dilin ne olduğuna ilişkin anlayışı, ister istemez insan-merkezlidir. Biz, hayvanlarda dili değil, insan dilini araştırıyoruz. Biz, hayvanların dilini aydınlatmak için çeşitli tasarılar yaptığımızda, genelde onları insan becerileriyle sınırlandırıyoruz. İnsan-hayvan 'dil' araştırmalarının çoğu, hatta en nesnel olanları bile, doğal dillerle pek ilgisi bulunmayan, doğal olmayan, insan-merkezli bir ortam oluşturur. Bu bakımdan, Patterson ve Savage-Rumbaugh gibi araştırmacıların, büyük maymunların bakışlarının, jestlerinin, duruşlarının ve yönelimlerinin semantik içeriğini iletişimsel tarzlar olarak göz önünde bulundurmaları takdire şayandır. Söz konusu araştırmacılar açısından, bunlar laboratuvarda da seslenme ve klavye yeteneğiyle eşit değerdedir.

İnsanı başka canlılardan farklı kılan nedir? Biz artık alet yapan türler olarak tanımlanamayız. Artık dil üzerinde imtiyaz sahibi olmadığımız da anlaşılıyor. Belki de insanlar, 'daha incelikli bir iletişim'i geliştiren ve böylece kendilerine benzersiz yararlar sağlayan hayvanlardır.

En dar tanımıyla dil, anlamlı bir sözdizim içerisinde, keyfi semboller (gramatik sözler ya da onların yazılı ve görsel ifadeleri) kul-

lanılarak karmaşık düşüncelerin aktarılabileceği bir ortam olarak anlaşılabilir. Her ne kadar insanlık, bugüne kadar bu tanımın gereklerinin yalnızca *Homo sapiens*'ler tarafından yerine getirildiğini varsaymışsa da, en son insan-hayvan deneylerinin bulguları, bu eski varsayımın gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Hayvanları, tıpkı insanlar gibi çeşitli iletişim olanaklarının farklı kombinasyonları aracılığıyla, başka yaratıkları, kendisinin, kendi grubunun ve kendi türünün çıkarları doğrultusunda boyun eğdirmeye çalışan, yöneten-değerlendiren varlıklar olarak görmek belki de en doğrusudur. Yönetme ile değerlendirme arasındaki bu etkileşim, genel olarak hayvan iletişiminin evrimini de açıklayabilir: Doğal ortamda hayatta kalmak ve gelişmek için gerçekten önemli olan, iletişimsel davranışla ne söylendiği değil, ne başarıldığıdır. Yönetme ve değerlendirmenin giderek karmaşıklaştığı bu evrim sürecinde dil, yalnızca bir ailede hem tüm sosyal etkileşimlerin temeli haline gelmiş, hem de karmaşık düşünceleri ifade etmenin sözel aracı olmuştur.

Bu aile hominidlerdir.

II

Konuşan Maymunlar

Büyük maymun atalarımız, yeterli derecede bilgi aktarımı sağlayan çeşitli iletişimsel ifade tarzları için gereken nöral yollara belli ki sahiptiler. Bununla birlikte, büyük maymunların dudakları ve dilleri, eşgüdümlü kontrolden yoksundu; ayrıca kontrollü solunumu gerçekleştiremiyordu. Bu büyük maymunlar fiziksel olarak konuşabilselerdi, 'konuşmaları' muhtemelen bizim bugün anladığımız türden konuşmaya benzemezdi. Modern insanların beyni, yaşayan bütün büyük maymunların beyninden iki-üç kat daha büyüktür. Modern insan beyni, sözlü bir dili kullanıp daha da geliştirme ve bu dille düşünme yetisine sahiptir. İnsan dilinin tarihi aynı zamanda insan beyninin ve bilişsel yetilerinin de tarihidir; bu iki tarih iç içedir. Kökleri çok eskilere dayanan bir öyküdür bu.

Yedi ilâ beş milyon yıl önce, Afrika'da, muhtemelen farklı beslenme sonucunda, hominidler diğer ilkel maymun türlerinden ayrıldılar.[1] Hominidler, *Maymun-Adam* (*Australopithecus*) ve *Homo* olmak üzere iki temel tür olarak farklılaşmıştır.

Hayatta kalmak için dünyanın değişen iklim koşullarına uyum sağlamak zorunda kalan *Australopithecus* –en az 4,1 milyon yıl

önce Afrika'nın Büyük Rift Vadisi'nde yaşıyordu– büyük maymun akrabalarından daha etobur hale geldi ve vücudu dikleşip iki ayağı üzerinde yürümeye başladı, böylece boşta kalan iki eliyle daha fazla yiyecek toplayıp daha fazla avlanabiliyordu. Bazı uzmanlara göre, beyin kapasitesi, yüksek kalorili beslenme sayesinde vücut ağırlığıyla doğru orantılı olarak arttı. Afrika ormanları azaldıkça, bu gürbüz *Australopithecus*'lar yeni, kurak ve açık savanalara fiziksel ve zihinsel olarak uyum sağladılar; küçük gruplar arasında daha fazla işbirliği geliştirerek daha uzun sürelerde ve mesafelerde avlanmaya başladılar. Hiçbir büyük maymun, hiçbir zaman başarılı bir savana avı (şempanzeler gruplar kurarak ormanda maymun avına çıksalar da zora başvurmazlar) için toplumsal zorlamaya başvurmamıştır; yine de *Australopithecus*'lar Afrika savanasında çoğaldılar. Bununla birlikte, mesela, üç milyon yıl öncenin bir *Australopithecus Africanus'u* muhtemelen modern bir goril, şempanze ya da bonobonunkinden hiçbir açıdan farklı olmayan bir dil yetisine sahipti. İki ayak üzerinde yürümeyi iyice öğrenmiş olduklarından, *Australopithecus*'lar yürüyen maymunlardı, fakat uzmanların çoğu onların konuşmadıklarını kabul ediyor.[2]

Aşağıda açıklanacağı gibi, insanın sözel dilinin ilk olarak *Homo* türüyle ortaya çıktığı görülmektedir. Bugün çoğu uzman, *Australopithecus* türünün –ya Güney Afrika'daki *africnaus*'un ya da Doğu Afrika'daki *afarensis*'in– yaklaşık 2,5 milyon yıl önce evrim geçirip türümüz olan *Homo*'ya dönüşecek bir soy doğurduğunu varsayar. (Bununla birlikte, *Homo*'nun bağlantısız bir türü temsil etmesi de aynı ölçüde güçlü bir ihtimaldir.) Tespit edilen en eski *Homo* örneği, 2,4 milyon yıllık olup *Homo habilis* türüne aittir. *Habilis*, Afrika iklimi tekrar değiştiğinde ortaya çıktı: İklim daha kurak ve serin hale gelmişti, yağmur ormanları azalmış, otlaklar daha geniş alanları kaplamıştı. 400 cc ile 500 cc arasında beyin kapasitesine sahip olan *Australopithecus*'lar, değişen bu ortama uyum sağlamaya evrim açısından belli ki uygun değillerdi. 600 cc ile 750 cc arasında, yani çok daha büyük beyin kapasitesine sahip olan *Homo habilis*'ler, *Australopithecus*'ların sahip olmadığı ve yeni çevrenin gerektirdiği (daha uzun kol ve bacak gibi modern organlar) bazı

özellikleri taşıyordu, dolayısıyla yaklaşık 1,6 milyon yıl önce hızla çoğalmışlardır. *Habilis*'in hiçbir silahı yoktu, daha hızlı ve güçlü etoburların avlarının artıklarından besleniyordu. Bununla birlikte, *habilis* taş çekiç gibi basit taş aletler yaptı. *Habilis,* ayrıca ateşi kontrol eden ilk yaratıktır.

Habilis, daha büyük beyni sayesinde, zaman zaman ihtiyaç fazlası yiyecek elde ederek daha büyük toplulukların hayatta kalmalarını sağlamıştır. Bu da daha büyük ve karmaşık *habilis* gruplarının oluşmasına olanak tanımıştır. Bu gelişme ise daha üstün zihinsel yetileri olan üyeler arasında çoğalmayı teşvik eden daha karmaşık toplumları gerektirmiştir. Bu sinerjik süreç, *habilis*'te, gitgide daha gelişkin beyinlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İlk defa, *Homo habilis*'lerin kafatasında, Broca bölgesini, yani konuşma ve işaret dili oluşturmak için gerekli olan beyin bölgesini kapsayacak çıkıntıya rastlanmaktadır.[3] *Habilis*'ler çok ilkel bir dil için gereken nöral yollara belki de sahiptiler.

Böylesi erken bir tarihte insan konuşması muhtemelen fiziksel olarak mümkün değildi. Sözel konuşma oluşturmak için ihtiyaç duyulan fiziksel nitelikler insan dilinin başlangıcıyla ilgili araştırmalarda genelde ihmal edilmiştir. Yalnızca 20. yüzyılın son yirmi yılında bilim bu konuyu ciddiyetle araştırmaya başlamıştır. 1,6 milyon yıl önce, *habilis*'i takip eden bir *hominid* türü olan *Homo ergaster*'de, omuriliğin geçtiği göğüs kafesinin göğüs omurgasında küçük bir deliğin hâlâ mevcut olduğu görülür. Bu delik bugünkü insan-dışı primatlarda görülen küçük boşluğun aynısıdır. Omurganın bu bölgesindeki sinirler, özellikle soluk vermede kullanılan göğüs kafesi kaslarını kontrol eder. Böylesi küçük bir boşlukla, konuşma için gerekli olan nefes kontrolü yapılamaz: Bu boşluktaki sinir dokuları yetersiz düzeydedir. İlk iki *Homo* türü, bu yüzden yalnızca kısa, yavaş, düzensiz konuşma kalıplarını kullanabiliyordu. Anlamlı seslerin sistematik düzenlemesi olan açık seçik konuşmayı beceremiyorlardı.

Ayrıca, gırtlak ya da hançereleri, bebeklerininkine benzemekteydi. İnsan yavruları bir yaşında ya da daha sonra, hançere boğaz içinde aşağı kayana kadar birçok insan sesini anlaşılır şekilde çı-

karamazlar (büyük maymunların hançereleri asla aşağı kaymaz). İlk *Homo habilis*'lerin kafatasları, alt kısımlarında yalnızca hafif bir esneme gösterir. Bu, *habilis*'lerin *hançeresinin* henüz modern yetişkin insanlarınki kadar gelişmediğine işaret eder. Nöral yolları, konuşmaya imkân vermiş olsa bile, bunun için gerekli olan fiziksel organlar mevcut değildi.

İnsanın açık seçik konuşması için gerekli fiziksel niteliklerin, günümüzden 1,6 milyon yıl öncesi ile 400.000 yıl öncesi arası dönemde hızlı bir şekilde geliştiği anlaşılıyor. 400.000 yıl öncesine ait hominid fosilleri, ilk kez sözlü konuşmanın kullanılmış olabileceğini gösterir. Bu muhtemel kullanım yepyeni bir hominid türünde ortaya çıktı: *Homo erectus.*

Homo Erectus

Bugün modern bilim *homo*'nun en az üç önemli türü bulunduğunu kabul eder; bunlar evrimdeki sırasıyla *habilis, erectus* ve *sapiens*'tir. Belki de yalnızca iki insan türünün mensupları Afrika dışında da yaşamıştır: *erectus* ve *sapiens.* Bu iki tür basit konuşma aracılığıyla, grup halinde göçe olanak sağlayan karmaşık, yüksek derecede toplumsal örgütlenmeye sahip oldukları için Afrika dışına geçebilmişlerdir. Bugün rağbet gören bir modele göre, *Homo erectus* Afrika dışına göç eden ilk hominiddir. Daha fazla av peşinde koşan bu hominidlerin geride bıraktıkları baltalardan göç yolları tahmin edilmektedir.

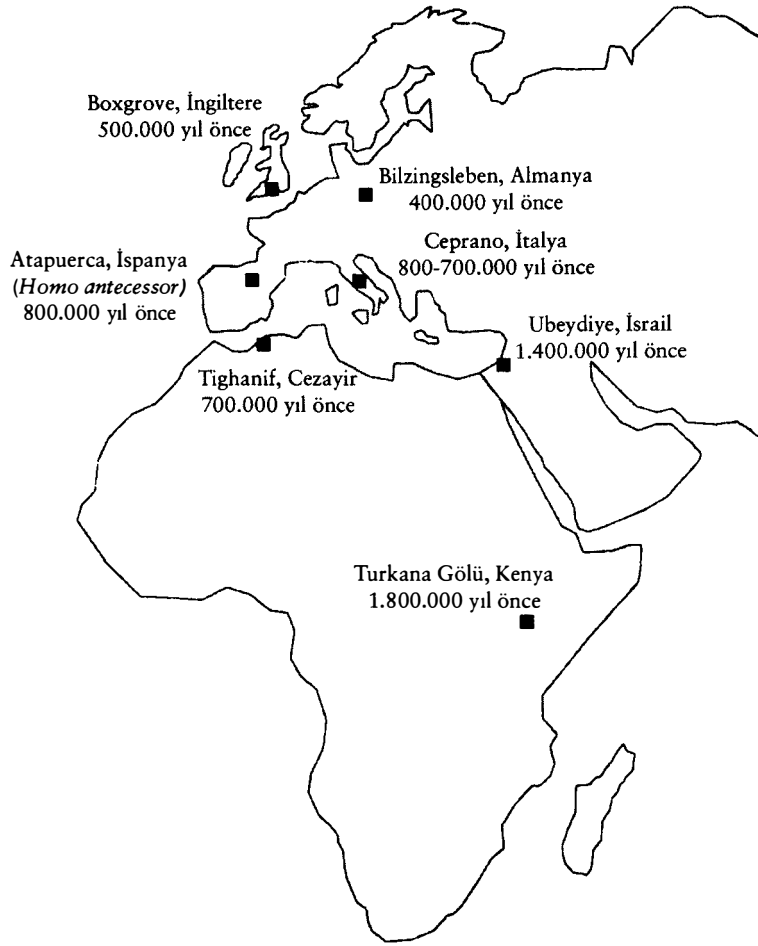
1890'larda, Endonezya'nın Cava Adası'nda 700.000 yıl öncesine ait insan kafatasının, uyluğunun ve azı dişlerinin keşfiyle, ilkin 'Cava Adamı' adı verilen erken bir hominidin, o zamanlar Güneydoğu Asya alt-kıtası olan Sunda'da yaşadığı kanıtlandı. Daha sonradan yapılan keşifler, bağımsız bir türün tespit edilmesine olanak sağladı: *Homo erectus.* Bu hominid türü, Afrika'da iki milyon yıl önce ortaya çıkmış ve buzul çağı arası dönemde Afrika otlaklarının üzerinden hayvan sürülerinin peşinden giderek yavaş yavaş tamamen etobur hale gelmiş olabilir. *Erectus*'un ortaya çıkışı, hominid evriminde önemli bir ilerlemeye işaret etmektedir. *Erectus,*

kendinden önceki tüm hominidlerden daha zayıf, daha uzun, daha hızlı ve daha zekiydi. *Erectus*'un vücudunun boyundan aşağı kısmı modern insanlarınkine çok benzemekteydi. Bununla birlikte, *erectus*, güçlü bir vücuda sahipti, alnı arkaya doğru eğimliydi, kaş bölgeleri öne doğru çıkıntı yapıyordu. Bazı uzmanlar, esas itibariyle etobur olan beslenme rejimi sayesinde elde ettikleri fazla enerjinin daha büyük bir beyin ortaya çıkardığına inanırlar: 800 cc-1000 cc (*Homo sapiens*: 1100 cc- 1400 cc).

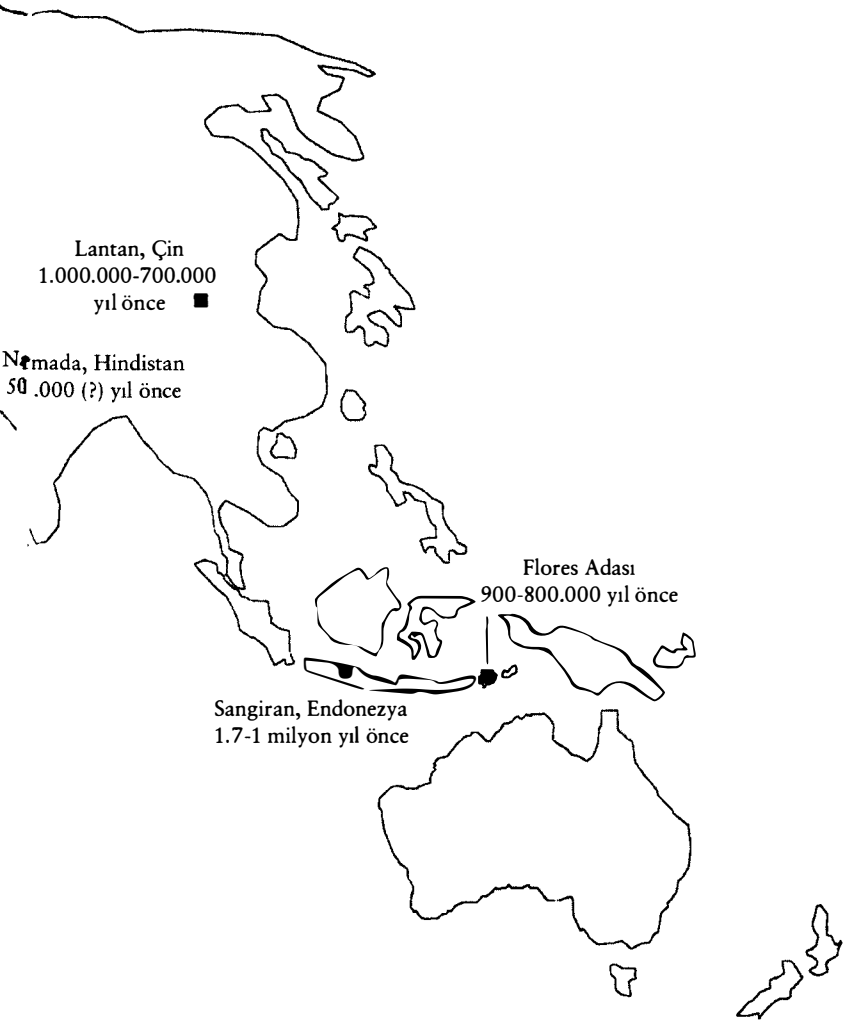
Daha büyük beyin, *erectus*'a doğada o güne dek görülmemiş bir icat yapma olanağı vermiştir. *Erectus* ilk baltayı üretti (ilk balta imalat yerinin Etiyopya Konso-Gardula'da 1,7 -1,37 milyon yıl öncesine ait olduğu tahmin edilmektedir). *Erectus,* öldürdüğü hayvanı taşlarla parçalardı. Muhtemelen, kemik ve ağaç parçalarını da kullanırdı. *Erectus* çok çeşitli aletlerle ve zengin av kaynaklarıyla küresel olarak uyum sağlayabilen ilk hominid haline gelmiştir.

Anlaşılan, *erectus* erken bir tarihte Afrika'dan göç etti. Bu göç, Afrika'da bir tür olarak ortaya çıkışı ile aşağı yukarı aynı zamanlara denk düşmektedir (ya da, başka bir teoriye göre, *erectus*'un bir Homo atası daha önce Afrika'dan göç etmişti. Bu hominid başka bir yerde evrim geçirerek *erectus* haline gelmiş ve sonra da Cava'ya, ardından yine Afrika'ya göç etmiştir). Öyle görünüyor ki, *erectus* Cava'da –yani, okyanus kıtaları bölmeden eski Sunda alt-kıtasında– yaklaşık olarak iki milyon yıl önce yaşamaktaydı.

Cava bağlantısı kritiktir. 1997'ye kadar, muhtemelen konuşma ve zekâdan yoksun olan *erectus*'un, Asya faunaları ile Avustralya faunalarını bölen Lombok Adası'ndan Sunda'yı ayıran görünmez sınırı, yani Wallace Çizgisi'ni geçmediğine inanılıyordu. Gerçekten de, o zamana kadar Wallace Çizgisi, *Homo erectus* ve *Homo sapiens*'lerin farklı kabiliyetlerini tasvir eden sınırı temsil ediyordu.[4] Ne var ki 1997 yılında Lombok'un doğusundaki Flores Adası'nda –Wallace Çizgisi'nin ilerisinde– 900.000-800.000 yıl önceye ait taş aletler ve yiyecek artıkları bulundu. Bunlar, *erectus*'un bambudan sallar yapacak ve deniz seviyesinin en düşük olduğu zamanlarda bile, Sunda'yı doğu komşularından ayıran on yedi kilometrelik boğazı geçecek kadar zeki ve toplumsal olarak örgütlenmiş olduğunu

I *Homo erectus*'un (günümüzdeki sınırlarını gösteren) kronolojik alanı.

Lantan, Çin
1.000.000-700.000
yıl önce
Narmada, Hindistan
500.000 (?) yıl önce
Flores Adası
900-800.000 yıl önce
Sangiran, Endonezya
1.7-1 milyon yıl önce

kanıtlar. (1980'lerde, Hollandalı bir paleontolog, 900.000 yıl önce insanların, oradaki pigme stegodonların –cüce filler– yok oluşuna sebep olduklarını ileri sürmüştür.)

Karmaşık planlama yapma, karmaşık düşünce süreçlerini gerektirir. Karmaşık planlamanın toplumsal uygulaması yüksek düzeyde toplumsal işbirliğini gerekli kılar. Bu, şart kipinin (anlamlı cümlecik ve cümle dizisi) kullanımına olanak veren bir dilin var olduğuna işaret eder: "Eğer bunu yaparsak, o zaman şu olacaktır." Flores Adası bulgularından, *Homo erectus*'un, neredeyse bir milyon yıl önce, konuşmalarında şart kipini kullanabildiği çıkarımında bulunmak mantıklı görünmektedir. Bu, insanlığın sembolik düşünceye doğru 'ilk adım'ından çok ileri bir aşamadır.

Uzmanlar, *erectus*'un sözel dili kullanabildiği fikrini ancak son zamanlarda sıcak bakmaya başlamışlardır. Uzmanların yaklaşımındaki bu değişim, *erectus*'un toplumsal örgütlenme yeteneğinin anlaşılmasının bir sonucudur. Söz konusu yeteneğe *erectus*'un yeryüzündeki çeşitli başarıları kanıt oluşturmaktadır. Bununla birlikte, *erectus*'un dilinin bizim anladığımız anlamdaki konuşma olması çok zayıf bir ihtimaldir. *Erectus*'ta, omuriliğin içinden geçtiği en aşağı omurdaki boşluk, hâlâ soluk vermeyi kontrol edemeyecek kadar küçüktü. Kısa, anlamlı ifadeleri kullanmış olmaları mümkündür; belki de şart kipine dayalı bir sözdizim gerçekten gelişiyordu. Fakat uzun, karmaşık ifadeler, anatomik olarak mümkün değildi.[5]

Anlaşılan *Homo erectus*, Eski Dünya'nın tamamında yaşıyordu (Şekil 1). 1,4 milyon yıllık olduğu saptanan çok sayıda el baltası dahil olmak üzere on bin taş alet son zamanlarda İsrail, Ubeydiye'de, Celile (Taberiye) Gölü yakınlarında bulunmuştur. 1990'lara kadar, insanların Avrupa'ya yarım milyon yıl önce geldiklerine inanılırdı. Oysa *Homo erectus*'un Avrupa'daki varlığının çok daha eski tarihlere uzandığının kanıtları neredeyse her yıl yeni arkeolojik buluntularla ortaya konuyor. Tabii ki, bunun Avrupa'daki insan dilinin tarihi ile de doğrudan bağlantısı vardır.

Roma'nın 80 kilometre güneydoğusundaki Ceprano yakınlarında bulunan *erectus*'un kafatasının üst kısımları 1996'nın başlarında birleştirilmiş ve aşağı yukarı 800.000 yıllık olduğu sap-

tanmıştır. Bu *erectus*'un kafatasının ortasındaki ince tepe elimizde bulunmamaktadır ve beyni klasik *erectus*'un beyninden çok daha büyüktür. İspanya'nın kuzeyinde, Sierra de Atapuerca'da bulunan Gran Dolina kazı yerinde, son iki sezonda en az 800.000 yıllık muhtemelen *erectus*'a ait yaklaşık 100 fosil ve bunun iki misli taş alet bulunmuştur. Alet yapımı dil gerektirmez, fakat Cebelitarık Boğazı'nın 'toplu göç'le geçilmesi –Endonezya'daki Wallace Çizgisi'nin geçilmesi gibi– dilin bilinmesini gerektirir. 1950'lerde Cezayir'de bulunan *erectus* parçalarıyla bu fosillerin taşıdığı benzerlik, *erectus*'un aşağı yukarı aynı zamanlarda, Kuzey Afrika sahillerinden Sicilya ve İtalyan çizmesine de benzer bir göç yaptığı izlenimini vermektedir. Belki de 1,6 milyon yıl öncesine ait (birçok Batılı bilim adamı bu tarihlemeye itiraz etmiştir) bir *erectus*'un alt çene kemiği, 1991 yılında Gürcistan Cumhuriyeti'nde bulunmuştur. Çoğu paleontoloğa göre, bugüne kadar elde edilen verilerden, *Homo erectus*'un Avrupa'ya çeşitli yönlerden –güneybatıdan, güneyden ve doğudan– bir milyon yıldan uzun bir süre önce geldiği çıkarımı yapılabilir. Fakat tüm paleontologlar aynı fikirde değildir.[6]

Bu ilk Avrupalılar, daha eski hominidlerle karşılaştırıldığında, şaşırtıcı ölçüde gelişmiş görünürler. Güneydoğu İngiltere'deki Boxgrove kazı yeri, insanların, en az yarım milyon yıl önce, kısa bir dönemde, Avrupa bizonları ve atlar gibi çok tehlikeli hayvanları, organize bir şekilde ahşap mızraklarla avladıklarını gösterir. Bu, eski Afrika *erectus*'larının av artıklarını yemesine benzemez; bu, şempanzelerin ormanda maymun avlamasının çok ötesine geçen bir düzeyde işbirliğine dayalı bir avlanmaydı. Böyle bir tarzda planlama ve koordinasyon yapmak ve tuzak kurmak için konuşma kritik önem taşır.

Çok yakın tarihte, Almanya'da, yaklaşık yarım milyon yıl önceye ait gelişmiş bir *erectus* toplumu açığa çıkarılmıştır. 1995 yılında, Magdeburg'un batısındaki Schöningen yakınlarında, kesilmiş binlerce atın kemikleri ve çok sayıda kamp ateşi arasında 400.000 yıllık beş uzun mızrak bulunmuştur. Başka bir kazı yeri olan Jena yakınlarındaki Bilzingsleben'de, en az 412.000 yıl önceye ait daimi bir *erectus* yerleşim bölgesi bulunmuştur. Üç-dört metre genişlikte

'ev'lerin bulunduğu bu bölgede, taşlarla kaplanmış geniş bir alan mevcuttur. Söz konusu alan, ezilmiş insan kemiklerini etrafa saçmak dahil çeşitli grup ritüelleri için kullanılmış olsa gerektir. Bu yerde, dünyadaki kemik eşya koleksiyonunun en büyüğü bulunmuştur. Burada kemik, ağaç ve taşların işlendiği imalathanelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bilzingsleben'deki bazı kemiklerin üzerinde düzenli çizgiler olması, bu kemiklerin bilinçli şekilde işlendiği izlenimi vermektedir. Bunları keşfeden arkeolog, bu çizgileri grafik semboller olarak değerlendirse de, sembolik düşünme genel olarak modern insan özelliği olarak kabul edildiği için başka uzmanlar, burada bilinçli herhangi bir tercihin söz konusu olmasını çok zayıf bir ihtimal sayarlar.

Yaklaşık 350.000 yıl önce Kuzey Avrupa buzullarla kaplandı. İnsanların güneye doğru daha sıcak bölgelere göç etmesi sonucunda, Avrupa'da insanların sayısı azaldı. 1993 yılında, Sierra de Atapuerca'da 300.000 yıl önceye ait en az 32 insanın kemikleri bulundu. Burada bulunan bir kafatası, modern insan kafatası kadar büyüktü. Bu insanların yüz şekilleri ilk Neandertal insanlarınınkine (aşağıya bakınız) benzemekteydi, fakat bu insanlar bizim kadar uzundular. Bu topluluğun, geç Homo Heidelbergensis'lere mi, ilk *Homo sapiens*'lere mi ya da Homo'nun tamamen başka bir türüne mi ait olduğu bilinmemektedir. Avrupa o sıralar art arda gelen göçlerin sonucu olarak, belki de farklı birçok hominid türüne ev sahipliği yapıyordu. Fosil farklılıkları, *erectus* toplulukları arasında kayda değer bir 'ırksal' çeşitlilik bulunduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla, bu güne kadar düşünülenden daha fazla genetik karışım olduğu kabul edilebilir.

Avrupa'nın sert iklimi, neredeyse salt etçil bir beslenme düzenini zorunlu kılmıştır. Bunun sonucunda, böyle bir iklimde avlanmanın yarattığı muazzam zorluklardan dolayı, gitgide daha karmaşık bir planlama, eşgüdüm ve örgütlenme ortaya çıkmıştır: İlk Avrupalı hominid toplulukları, küçük avlanma grupları bile oluşturmuşlardır. Bu gruplar daha sonra uzun süre ana gruptan ayrı kalmışlardır. Daha güneyden, daha sıcak bölgelerden gelen göçmenler, buzul çağları boyunca, Avrupa'da hayatta kalmak amacıyla, ya

karmaşık toplumsal ilişki ağları kurmak, ya göç etmek ya da yok olmak seçenekleriyle karşı karşıyaydılar. Yeni bir teoriye göre, açık seçik konuşmanın, belki de ilkin Avrupa'nın sert kuzey bölgelerinde gelişmiş, ancak daha sonra diğer yerlerdeki Homo türlerine aktarılmıştır. Bununla birlikte, eğer dil genetik olarak belirleniyorsa, o zaman diğer türlere aktarılması da ancak melezleşme yoluyla olabilir; bu durum, son teoriyi zayıflatıyor. 900.000 yıl kadar önce Wallace Çizgisi'nin geçilmesini sağlayan Sunda'daki 'dil'in kullanımı, eğer doğruysa, keza bu teoriyle çelişmektedir.

Acaba *Homo erectus* türü ortadan kalktı mı? Son zamanlarda, Endonezya'da, Ngandong kazı yerinde bulunan bir *erectus* fosilleri koleksiyonunun tarihi, 50.000 yıldan daha az bir süre olarak yeniden belirlenmiştir. Belki de *erectus*, oraya gelen *sapiens*'lerle bir arada yaşadı. Bu bakımdan, son zamanlardaki çoğu fosil buluntuları, bu bölgede *Homo erectus*'un yerini *Homo sapiens*'in alması konusunda 'Afrika'dan göç' teorisinde en azından değişiklik yapılması gerektiği tezini desteklemektedir.[7] Yani, modern *sapiens*'ler, 100.000-150.000 yıl önce Afrika'da ortaya çıktılar, sonra Ortadoğu'ya, Avrupa'ya ve Asya'ya yayıldılar. Ortadoğu ve Avrupa'da en aşağı 30.000 yıl önce, Neandertal'lerin, Asya'da ise daha eski *Homo erectus*'ların yerlerine geçtiler. Ngandong bulunan kafataslarının kemerleri, Cava ya da Çin'de bulunan daha eski *erectus* kafataslarının kemerlerinden daha geniştir. Bazı uzmanlara göre, bunun açıklaması ya yakınsak bir evrim yaşanmasıdır (yani, Erectuslar kendi başına evrim geçirerek modern insanınkine benzer kafataslarına sahip olmuştur), ya da 50.000 yıldan daha az bir süre önce gelen *sapiens*'lerle melezleşmedir. (Halbuki bir 'türün' tanımlayıcı özelliği, başka bir türle çiftleşerek çoğalamamasıdır).

Anlaşılan, *erectus* türüyle birlikte, belki de 900.000 yıl kadar erken bir tarihten itibaren, açık seçik bir insan dili ilk defa gelişiyordu ve belki de bu dil, karmaşık planlamaya ve örgütlenmeye olanak tanıyordu. İnsanlar, daha o zamandan bireyler için isim kullanıyor olabilirler. Ama bir nörologun son zamanlarda söylediği gibi, ilkel evlilik töreninin hominidin beyninde bir simge sistemine kaynaklık ettiğini ve bunun insan dilinin tek kaynağı

olduğunu ileri sürmek, gerçekte birçok dış etkenin zorunlu kıldığı ve beslediği uzun bir anatomik ve beyinsel evrim süreci olan insan konuşmasının gelişiminin karmaşıklığını ve kadimliğini göz ardı etmektir. Bu sürecin *erectus* ile başlamış olduğunun bir başka göstergesi ise, *erectus*'un geç Neandertal'ler ve *sapiens*'ler (modern insanlar) ile paylaştığı fiziksel ve sinirsel konuşma yetileri ve bunların konuşma-temelli toplumlarının ulaştıkları gelişim düzeyidir: Bu gelişim düzeyi, ya yakınsak bir evrime ya da ortak bir kökene işaret etmektedir.

Yaklaşık bir milyon yıl önce *Homo erectus*'un muhtemelen geliştirdiği dil esasları nelerdir? Ne yazık ki erken hominidlerin beyin süreçleri hiçbir zaman kesin olarak anlaşılamayacaktır. İnsan sözlü dilinin, ön-insanın (*pre-human*) bir özelliğinden doğrudan çıkarılamayacağı genellikle kabul edilir. İnsan sözlü dili, ayrıca, doğada bilinen hiçbir hayvanın iletişim biçimine benzemez. Örneğin, büyük maymunların ve diğer hayvanların ilkel 'Ateş!' sesi, 'söz'ün embriyonik bir biçimi sayılamaz. Ayrıca belirtisel eşleştirme –yani, fiziksel nesne ile 'muz' ve 'klavye' gibi söylenen ya da işaretle gösterilen kelime arasındaki bağ– sembolik değildir, basitçe eşleştirmedir. Dolayısıyla, insan-hayvan iletişimi deneylerinde olduğu gibi bu eşleştirmeyi oluşturan sesler ya da işaretler, insan dili kullanımını göstermez, yalnızca insan-hayvan dilinin kullanımını ifade eder. İnsanın sözlü dili farklıdır. İnsan dili, dinamik, sembolik (eşleştirmeli değil) ve tamamen insan-merkezli bir süreçtir. Bunun nedeni, insan sözlü dilinin, ayrı ve özerk bir işlev olarak, insanın konuşma organlarıyla ve beyniyle birlikte evrim geçirmesidir. Ama insan beyninin yalnızca konuşma ile bağlantılı olarak gelişmiş olabileceği tezinin doğru olması ihtimali zayıftır.

İnsan sözlü dilinin ortaya çıkış tarihinin merkezinde iki temel soru vardır: 'Sözcükler' nasıl ortaya çıktı? 'Sözdizim' nasıl ortaya çıktı?[8] Bu iki soruya, en iyi şekilde, dil evrensellerinin araştırılmasıyla yanıt bulunabilir. Dil evrenselleri, hominid dilinin gelişmesinin ilk aşamalarında mevcut olabilir. 'Söz dağarcığı'nın (burada en geniş anlamıyla, iletişimin birimleri grubu olarak kullanılmaktadır) temel kategorisi, tüm varlıklar tarafından paylaşılıyor olabilir.

'Söz dağarcığı'nın temel kategorisi her varlıkta faklı şekilde ifade bulur: Karıncalarda feromonlar, bal arılarında dans, hominidlerde sözlü dil. Bununla birlikte, yeni yürümeye başlayan bir çocuğun dilinin söz dağarcığının uzun yapılar oluşturmadığını belirtelim. Ayrıca, çocuğun söz dağarcığı başka sözcüklerle tanımlanamaz. Yeni yürümeye başlayan bir çocuğun dilinde sözdizim yoktur, tıpkı insan-dışı tüm varlıkların kendi iletişim tarzlarında sözdizim olmadığı gibi. (Arı danslarının bir sözdizime sahip olduğu karşı savı, zorlama sonuç çıkarmaktır; koreografi eklemlenmenin yerini tutmaz.)

Belki de beslenme, göç ve/veya iklim değişiklikleri sayesinde beyinsel kapasitenin evrimleşmesinin bir sonucu olarak yaklaşık bir milyon yıl önce, ilkel hominidlerin söz kullanımında önemli değişikliklerin meydana geldiği anlaşılıyor. O zamana kadar açık seçik nitelik taşımayan sesler artık gramere kavuşuyordu. Temel bir söz dağarcığı, muhtemelen artık basit bir morfolojiyi de beraberinde taşıyordu: Örneğin, kök sözcük 'av', geçmiş zamanı anlatmak için şimdi 'avlandı' biçimini alabiliyordu. (Bunu yalnızca gelişmeyi anlatmak için olası bir örnek olarak veriyoruz.) Belki de sesin daha iyi kontrol edilmesi sayesinde fonolojinin (ses sisteminin) daha incelikli hale gelmesi, fonetik (konuşulan ses) farklılıkların fonemik (en küçük ses birimiyle ilgili) farklılıklara dönüşmesini sağladı: Artık "ot" sözcüğü "et" sözcüğünden ayırt edilebilmekteydi. İlk özgül dil evrenselleri belki de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Pre-*sapiens*'lerin dil evrenselleri günümüz *sapiens*'lerinin dil evrensellerinden çıkarsanabilir.

Dil evrensellerinin dört temel tipi olduğu söylenebilir. *Mutlak evrenseller* arasında, örneğin, her dil sisteminin en az üç ünlüyü içermesi ve renk yelpazesi içerisinde siyah ile beyazın bulunması yer almaktadır. *Eğilimsel evrenseller* arasında şu kabul yer alır: [p t k] 'çoğunlukla' süreksiz patlamalı ünsüzlerdir (nefesin geçişini engelleyen ünsüzler) ve başka duraklar [p t k] mevcut değilse dile eklenmez. *İçerimsel evrenseller*, ancak belirli koşullar yerine getirilirse geçerlidir: Örneğin, eğer kırmızı, dil içerisinde bir renk ise, orada aynı zamanda siyah ve beyazın da mevcut olduğu beklen-

melidir. *İçerimsel olmayan evrenseller*, herhangi bir ön şarta bağlı değildir, ayrıca mutlak ya da eğilimsel olabilirler: Bütün insan dillerinin en azından üç ünlüyü içerdiği yolundaki evrensel bunun bir örneğidir.

Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky, çocukların bazı doğal dillerde cümle kurmanın belirli biçimsel ilkelerini seçmek için "doğuştan yatkın" olduklarını, diğer diller için bunun söz konusu olmadığını ileri sürer. Chomsky'ye göre, eğer yapay bir dil oluşturulup bu ilkelerden bazıları ihlal edilirse, o zaman bu yapay dil kolayca öğrenilemeyecek ya da normal çocuğun doğal bir dili edinirkenki 'kolay ve etkin' öğrenme süreci işlemeyecektir. Fakat Chomsky'nin hipotezi, doğrudan ampirik sınamaya tabi tutulamaz. Ayrıca, "doğuştan yatkınlık" kavramıyla ilgili ciddi sorunlar vardır.[9] Bu sorunların en önemlisi şudur: Burada, algılama, kavrama, sosyal talep ve bilgi işleme kapasiteleriyle ilgili dinamik düşünce süreçlerinden çıkarılan evrensel dil özellikleri saptanmaya çalışılmamakta, tanımlanamayan ve açıklanamayan bir niteliğin pasif kabulü varsayılmaktadır (doğuştan yatkınlık).

Dil evrenselleriyle ilgili tartışmayı daha genişletmek amacıyla şimdi sözdizimden dilin kelime hazinesine geçelim. (Chomsky'nin iddiasının yalnızca sözdizimle ilgili olduğunu belirtelim.) Yukarıda işaret edilen siyah/beyaz evrenseli, gerçekte bir 'renk evrenseli' değil, insan beyninin algılama sürecinin bir ürünüdür. Bu süreçte insan beyni parlaklığı 'siyahlık' ve 'beyazlık' açısından kaydetmektedir. Öteki renkler ise, tüm dil gruplarının çeşitli yollarla ifade ettiği gökkuşağının altı temel rengini oluşturmak üzere 'sarı/mavi', 'kırmızı/yeşil' ve benzeri şekilde ayrı ayrı kodlanmaktadır.

Aynı şekilde, bütün modern insan (yani, *Homo sapiens*) dillerinde en az üç ünlü olduğunu söylemek biçimsel olarak yeterli değildir. Yalnızca üç ünlüye sahip olan dillerin istisnasız hepsinde [i], [a] ve [u] ünlülerin bulunduğu hesaba katılmalıdır. (Son çalışmalar, Neandertal'lerin bile anatomik olarak *Homo sapiens*'e özgü ünlü sesleri çıkarma kapasitesinden yoksun olduklarını göstermiştir.) Bu noktada 'Neden?' sorusu sorulmalıdır. Buna cevap, bu üç ünlünün akustik açıdan azami derecede uzak noktaya ulaşabilen sesler

olmasıdır. Diğer ünlüler, ünlü dağılımının dinamik rolüne göre bu üç ana ünlü arasında düzenli bir şekilde konumlandırılır.

İnsan beyninin zihinsel süreciyle ilgili olan başka bir örnek de, bütün dillerde, tekillerin çoğullardan ve çoğulların ikililerden [*duals*] daha sık olmasıdır. Yani, insan beyni, gruptan önce tekili ve grup türünden önce grubu kaydeder. Bundan yola çıkarak şu dinamik evrensele ulaşılabilir: Tüm dillerde basit işaretlemeler daha az basit işaretlemelerden önce gelir.[10] (İşaretleme, ayırt edici özelliklerin saptayarak sınıflandırma anlamına gelir.)

Homo erectus'un yaşadığı erken tarihlerde geliştirilmiş sözdizimsel evrenseller var mıdır? Gerçekten de böyle birtakım sözdizimsel evrensellerin olabileceği anlaşılmaktadır. Örneğin, tüm dillerde sıfatlar (büyük), niteledikleri ismin (mağara) yanında yer alır. "Niteleyen" ile "nitelenen" arasındaki mesafeyi sınırlandırmak için, beyinsel bir 'iyelik' duygusu insan dilinde devreye girmektedir. Zihinsel açıdan birlikte olanlar, sözdizimsel açıdan da birlikte kümelenirler. Şiirlerdeki (Homeros, Vergilius ya da Başo'nun yapıtlarındaki) yapay, arkaik ve/veya zorlanan sözdizimleri, varlığına dikkat çekilen veya daha ender rastlanan konuşma tarzlarındaki bir türün yapısına uygun istisnalardan öte bir anlam taşımaz. Bu sözdizimsel evrensel, dillerin büyük çoğunluğunda görülür.

Homo erectus belki de yüz binlerce yıldır insan dili esaslarını içeren dil sürecinin benzer biçimlerini geliştiriyordu. Aşikâr insan dili evrenselleri yalnızca sınırlı önem taşır, yine de belli bir çağrışım taşımaktadırlar: Bütün insanlar konuşmak için ağızlarını açmak zorundadırlar; bütün insan dillerinde fiiller (eylem ya da durum sözcüğü) ve tümleyen öğeler (özne ya da nesne) bulunur; tüm insan dillerinde, emirler, olumlu, olumsuz ve soru yapıları vardır. Günümüz araştırmaları için çok daha önemli nokta ise dillerin daha kapsamlı evrensel dinamikleridir: Tüm dillerde, anlamlı cümlecik ve cümlelerin dizilişi sistematik söz öbeğine göre karşıt konumda yer aldığı görülmektedir. Örneğin, bileşik sözcük ('arı kovanı'), cümleciğe göre ('arı kovanına') karşıt konumda yer almaktadır.

Homo erectus'un eklemlemeli [*articulate*] dilinin aşamalı gelişmesiyle ilgili başka bir sorun ise dillerin iletişimsel işlevinin di-

lin yapısını etkileme düzeyidir. Doğuştancılar, dil evrensellerinin, türümüzün miras aldığı otonom dil yetisinde bulunan, doğuştan gelen bazı özellikler olduğuna inanırlar. İşlevselciler, esas olarak dil süreci ve bu sürecin ortaya çıkardığı etkiyle açıkladıkları diller arası kısıtları (ya da evrenselleri) savunurlar. Doğuştancılar ile işlevselciler arasındaki tartışma incelendiği zaman, dil üretiminde belki de hem otonom sözdizimsel kısıtların hem de süreç karmaşıklığının kökten ve tamamlayıcı bir rol oynadığı yolunda bir uzlaşmacı tezi benimsemek gerekir.[11] Dilin iletişimsel işlevi, dilin yapısını ('arı kovanı' karşıtı olarak 'arı kovanına') dinamik olarak etkiler, fakat bunun özgül kalıtsal kısıtlar çerçevesinde ('büyük mağara'daki sözcüklerin mantıksal ve sözdizimsel olarak birbirine yakın olması) gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte, tüm uzmanlar hominidlerde dil kontrolü ile el kontrolünün yakından bağlantılı beyinsel işlevler oldukları konusunda görüş birliği içindedirler. Jestler insan konuşmasının öylesine ayrılmaz bir parçasıdır ki, dil yetisinin temelini oluşturan beyinsel süreci kolaylaştırmaktadır. Jestler, yalnızca muhatabı bilgilendirmekle kalmaz, aynı zamanda konuşmacının düşünmesini de sağlar. Jest dili, henüz açıklığa kavuşturulmamış birtakım yollarla, insanın sözlü dilinin çok erken bir tarihte gelişimine katkıda bulunmuş olabilir.

Neandertal'ler

Neandertal'lerin ayırt edici özellikleri, Orta Pleistosen devrinde 300.000-230.000 yıl önce belirmeye başladı.[12] Ataları ortak olsa da Neandertal'ler, anatomik olarak geç *Homo sapiens*'lerden son derece farklıdır. Neandertal fosilleri ilk olarak 1850'lerde, Almanya'da Düsseldorf yakınlarında bulundu; o tarihten itibaren Neandertal kalıntıları Cebelitarık'tan Irak'a kadar pek çok yerde ortaya çıkarılmaya devam etmektedir. Anlaşılan, aşağı yukarı 30 kişiden oluşan gruplar şeklinde yaşayan Neandertal'lerin sayıları belli bir anda hiçbir zaman birkaç on bini geçmemiştir. Zaman zaman tropik altı dünyanın sıcaklığının yaşandığı bir bölgede yaşayan önceki

erectus'ların birçok özelliklerini korumuş olan en erken Neandertal'ler (Pre-Neandertal'ler) vücut yapıları bakımından uzun ve ince idiler.

Yaklaşık 180.000 yıl önce, Avrupa yeni bir buzul tabakasıyla kaplandı. Pre-Neandertal'lerin hepsi değilse de çoğu muhtemelen Ortadoğu'nun güneyine ve güneydoğusuna göç ettiler. Buzul tabakası yavaş yavaş kalkarken, birçok grup yeniden Avrupa'ya yerleşti. Fakat bunlar artık uzun ince Pre-Neandertal'ler değil, kısa boylu ve gürbüz, geniş göğüslü, güçlü kol ve bacaklara sahip olan Neandertal'lerdi. Bu Neandertal'ler vücut ısılarını koruyarak Buzul Çağı Avrupa'sının sert iklimine anatomik olarak uyum sağlamışlardı. Kabuklu deniz ürünleri, bitki ve sürüngen toplayıcılığı ve büyük hayvan avcılığı yapan Neandertal'ler üstün silahlarla değil strateji ve işbirliğiyle avlanmaktaydılar. Fosillerinde bulunan yuvarlak dişler, onların, günümüz Eskimoları gibi, sıcak tutan deri elbiseler yaparken çoğunlukla ön dişlerini kullandıklarını kanıtlar. Neandertal'ler ölülerini gömerlerdi; topallara özen gösterirlerdi; süslenmekten hoşlanırlardı. Çoğunlukla deri kazıyıcıları olan aletleri tam usta işiydi. Neandertal'ler, son derece incelikli bir teknoloji olan çakmaktaşı yontuculuğunda uzmandılar. Modern insandan daha büyük bir beyne sahip olmalarına rağmen, bu aşırı kapasite belki de ek vücut kütlesini idare ediyordu. Neandertal'lerin sürekli olarak, beyin gücünden çok kas gücünü tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

Uzmanların büyük bir çoğunluğu, Neandertal'lerin bizimkine yakın temel bir dili kullandıkları konusunda hemfikirdir; onların karmaşık alet üretimi ve üst düzey toplumu başka türlü açıklanamaz. Yakın bir tarihte, 60.000 yıllık bozulmamış bir Neandertal'in dil kemiğinin (dilin arka kısmında gırtlağı destekler) keşfedilip bu kemiğin modern insanınkiyle tıpatıp aynı olduğu ortaya çıkınca, Neandertal'lerin, geç *Homo sapiens*'ler kadar konuşmaya yatkın olduğu, hızlı ve akıcı konuştukları ileri sürülmüştür. Uzmanların hepsi bu konuda aynı fikirde olmasa da, dilaltı kanalının genişliğinin (kafatasının tabanında dili kontrol eden sinirleri taşır) modern insanlarınkiyle aşağı yukarı aynı olduğunun daha yakın tarihlerde keşfedilmesi bu tezi desteklemiştir.[13]

300.000 yıldan uzun bir zaman önce, daha karmaşık düşünce süreçlerinin muhtemelen ancak daha karmaşık cümlelerle mümkün kılındığı kabul edilebilir.[14] Anlaşılan, daha karmaşık insan dili sayesinde düşünce süreçleri geliştikçe, insan beyni de hızla genişlemiştir. İlk insanların 'çocuk dili,' yerini, işlevsel donanımlarıyla birlikte hızla gelişen bir iletişim aracına –*Homo erectus*'ta ilkel bir dile ve Neandertal'lerde daha karmaşık bir dile– bıraktı: Büyüyen beyin, eklemlemeli konuşmanın gelişmesini, eklemlemeli konuşma, beynin daha da büyümesini sağladı. Görünüşe göre, bu iki erken hominid, günlük yaşamın ivedi isterlerinin –yeme, ısınma, cinsellik– ötesine geçebiliyor, bir günün başarılarını zihninde nesneleştirebiliyor, bunları analiz edip sınıflandırabiliyor, böylece ertesi gün daha iyisini yapmak üzere hazırlanabiliyordu.

İnsan beyninin, bu nesneleştirmeyi gerçekleştirebilmesi, yaratıcı düşünce üretebilmesi için, göndergesel sözcüklerden, yani Avrupa bizonu, ateş, üreme organları gibi gerçek yaşamdaki nesnelere ilişkin özerk sözcüklerden daha fazlasına ihtiyacı vardır. İnsan beyni, diğer sözcüklere göndermede bulunan sözcüklere de ihtiyaç duyar. Düşünce ve dil sistemi *kendi kendine göndermede bulunabilen* bir duruma gelmelidir. İnsan dilinde, bunun başarılması için, belki de çok erken bir tarihte, "[bir şeye] doğru" ile "hangisi," "çünkü" ve "neden?" gibi özel sözcüklerden oluşan bir kategori geliştirilmiş olabilir. Bu yeni üst kategorideki sözcükler –dışarıdaki nesnel dünyayla herhangi bir şekilde doğrudan ilişkisi olmayan sözcükler– karmaşık cümle kurabilmek amacıyla alt kategori sözcük dağarcığıyla (miras alınan sözcüklerle) birleştirilmiş olabilir. Çok-düzeyli düşüncelerin dinamiğini yaratan karmaşık cümlelerdir. Modern insan dili sözdizimle doğmuştur. İnsan türü için son derece hayati hale gelen sözdizim, insanın dışındaki varlıkların 'dillerinde' bulunmamaktadır: Sözdizim, cümlecik ve cümlelerin anlam kazanması için sözcüklerin ve öğelerin birbirlerine bağlanma yöntemini belirleyen kurallardır.

Erken hominidler, belki de beyinde bir yeniden organizasyon doğuran tesadüfi bir mutasyonun sonucu olarak, sözdizimi, benzersiz sözlü dillerinin can damarı haline getirdiler. Sözdizim (jest

diline dayanarak, ancak insanların hem dili geliştirmeye uygun nöral yollara hem de nefesi kontrol eden bir solunum sistemine sahip olduğu bir aşamada gelişmiş olabilir) *Homo erectus*'lar arasında muhtemelen yaklaşık bir milyon yıl önce ortaya çıkmıştır. (Sözdizim, belki de, erken Asya ve Avrupa *erectus*'ları arasında kullanılıyorlarsa, bir milyon yıldan fazla bir süre önce doğmuştur.) Sözdizim, yaklaşık 400.000-300.000 yıl önce, Neandertal'ler Avrupa'da ilk defa ortaya çıktığı sırada muhtemelen 'tamamlanmaya' doğru gidiyordu. Bu süreç, ancak 150.000 yıl sonra, anatomik olarak modern insan ortaya çıktığı zaman bütünüyle tamamlanacaktı. Sözdizimden önce eklemlemeli insan dili mümkün değildir. Sözdizim tam bir olgunluğa eriştikten sonra, insanlar bizim gibi konuşmaya ve düşünmeye başladılar. Bu birdenbire oluşan bir süreç değildi. *Homo erectus* ile başlayan ve *Homo sapiens*'le doruğa ulaşan (ve hâlâ evrimi süren) yüz binlerce yıl boyunca devam bir süreçtir.

40 yıldan uzun süredir Noam Chomsky tarafından savunulan insan dili tarihinde sözdizimin önemli oluşu teorisi, bu konuda öne sürülen pek çok teoriden yalnızca biridir. Ama şu anda bu teori, gözlemlenen olgular için en iyi dilbilimsel açıklamayı getiren teori gibi görünmektedir. Dil kökenleri ve gelişimi teorilerinin çoğu, dilbilimin dolaysız bulgularını genellikle göz ardı eden paleo-antropolojik, paleo-anatomik ve nöro-analitik araştırmalardan kaynaklanmıştır. İnsan dili tarihinde –belki de modern eklemlemeli dilin yakın geleceğinde– sözdizimin rolünü öne çıkaran teori, daha iyi bir teori ortaya atılana kadar ciddi bir şekilde üzerinde durulmayı hak etmektedir.

100.000 ile 80.000 arası yıl önce Avrupa'yı yeni bir buzul tabakası kapladı. Neandertal'ler en az 90.000 yıl önce erken *Homo sapiens*'lerin izlerinin de bulunduğu Ortadoğu'nun güneyine ve güneydoğusuna göç etmişlerdi. Burada Neandertal'lerin sosyal etkinlikleri, cenaze törenleri ve avlanma faaliyetleri akrabaları *sapiens*'lerin faaliyetlerinden farklı değildi. Aslında, Neandertal'ler ile erken *sapiens*'lerin bir şekilde etkileşimde bulunmuş olmaları güçlü bir ihtimaldir; hatta belki de karışarak çoğaldılar (melezleştiler). Bu

tabii ki iki türün dilini de etkilemiş olabilir. Böylece, türler arasında iki-dillilik (iki dil konuşma yeteneği), dillerden tek tük sözcük alımları ve belki de sınırlı sistematik değişikliklere yol açan fonolojik karışımlar meydana gelmiştir. Fakat nüfusların çok seyrek olmasından dolayı, bu temas, hiçbir zaman yerel dilini kullanan grupların kendi türü içindeki temasları kadar üretken olmamıştır.

Neandertal'ler ile *sapiens*'ler kültürleri arasındaki ayırt edilemez ölçüdeki benzerlik, yaklaşık olarak 50.000 yıl önce *sapiens*'ler arasında birdenbire yeni teknolojiler –fırlatılan silahlar ve daha iyi kesici aletler– ortaya çıkana kadar sürmüştür. Bazı *sapiens* gruplarının bir tür evrimsel 'sıçrama' yaptıkları anlaşılmaktadır. Böylece, Neandertal'ler değil, söz konusu *sapiens* grupları evrim geçirerek modern insana dönüşmüştür. Bu sıralarda 'Cro-Magnon' *sapiens*'leri Avrupa'ya yerleşmeye başladılar. Daha gelişmiş ocaklar, daha ileri barınaklar, özellikle daha iyi giysiler kullanıyorlardı. Yaklaşık 20.000 yıl içinde Neandertal türü yok oldu, belki de *Homo sapiens*'lerin yiyecek kaynaklarına ilişkin rekabetinin ve saldırılarının kurbanları oldu.[15]

Homo Sapiens

Eskiden, arkaik *Homo sapiens*'lerin Afrika'dan göç eden ilk hominidler olduğuna inanılırdı. Yalnızca son yirmi yıl içinde yapılan araştırmalarla şu olgular kesin olarak kanıtlandı: *Sapiens*'ler, 100.000 yıllık bir dönemde, Avrupa ve Ortadoğu'da Neandertal'lerin ve Uzak Doğu'da ise *erectus*'ların yerini almıştır. Neandertal'ler ve *erectus*'lar bu bölgelerde uzun süredir yaşayan temel hominid türleriydi. Yarım milyon yıl önce, *sapiens*'lerin arkaik biçimleri zaten ortaya çıkmıştı: Bunlar daha geniş yüzlere, daha küçük çenelere ve çıkıntılı alınlara sahip iri yapılı hominidlerdi. Yeni buzul çağı, 186.000 yıl önce Afrika'da kuraklığa yol açtı ve muhtemelen *sapiens*'ler dahil, birçok insan türünü orada, daha küçük ve daha yalıtılmış gruplar içerisinde yaşamını sürdürmeye zorladı. 150.000 yıl öncesinde, bugün bildiğimiz anlamda konuşma için gerekli tüm fiziksel özelliklere sahip olan anatomik bakımdan modern insanlar,

hem Afrika'da hem de belki Ortadoğu'da ortaya çıkıyordu. Ortadoğu'da Neandertal grupları ile *sapiens*'ler arasında ilk temaslar muhtemelen kurulmuştu. 120.000 yıl öncesine gelindiğinde, Avrupa'yı kaplayan buzul tabakası erimiş, bir kez daha uygun koşullar doğmuş ve bizimle özdeş olan modern *Homo sapiens* ortaya çıkmıştı. Modern *Homo sapiens*'e ait en eski kemikler bu tarihten kalmadır. Söz konusu *Homo sapiens* kalıntıları hem Afrika'nın güneyinde hem de Etiyopya'da bulunmuştur ve modern insanın ayırt edici özelliklerini gösterir: yüksek düz alınlar –alnın başladığı yerde çıkıntı hemen hemen yoktur– ve çıkıntılı çeneler. Başka hiçbir yerde böylesi erken, kesin olarak modern *sapiens* fosilleri gün yüzüne çıkmamıştır.

Birçok uzman, *Homo sapiens*'in Afrika kökenli olduğuna inanır. "Afrika'dan göç teorisi" modern insanların başka bir yerden daha çok Afrika'da yaşadığını gösteren mitokondriyal DNA –yalnızca dişilerden geçebilecek genetik maddeler– kanıtına dayanır.[16] Ayrıca bu teori, modern *sapiens* özelliklerine sahip en eski iskelet fosillerinin Afrika kaynaklı olduğuna dikkat çeker. Bununla birlikte, modern insanların çeşitli bölgelerde *Homo erectus* öncellerinden evrimleştiğini savunan "çok-bölgelilik" teorisi adı verilen bir rakip teori de vardır: Mesela, Avustralya yerlileri, özgül *erectus* özelliklerini korumuşlardır.[17] Bu ikinci teoriyi kabul edenler, ilk topluluklar arasında sürekli bir gen değişimi olduğuna inanırlar. Söz konusu uzmanlar, "Afrika'dan Göç Teorisi"nin dişi-temelli mitokondriyal DNA kanıtlarının yeterli olmadığını öne sürerler. Onlara göre, binyıllar boyunca gezen, alışveriş yapan ve besin sağlayan erkek rolünün ne kadar önemli olduğu göz ardı edilerek bu kanıtlar kullanılamaz. Ama insan toplulukları arasında mtDNA'nın Y erkek kromozomu ile yapılan en son dağılımsal karşılaştırılması, tarih boyunca kadınların erkeklerden sekiz kat daha fazla göç ettiğini ortaya koymuştur.

Her iki teori de bizim erken insan dillerini kavrayışımızı etkiliyor. Eğer "Afrika'dan Göç Teorisi" doğru ise, o zaman dünyanın mevcut tüm dil ailelerinin kökeni, görece yeni Afrika dillerinde bulunur. Eğer "çok-bölgelilik" teorisi doğru ise, o zaman bu dil aileleri daha eskidir ve en azından bir milyon yıla yayılan bir karmaşık gelişim süreci

söz konusudur. Ayrıca iki yaklaşımı uzlaştıran bir teori de vardır: Batı Avrupa gibi bazı bölgelerde, yerli Neandertal'ler tamamen ya da neredeyse tamamen yok olup yerlerini *sapiens*'ler almıştır, oysa Uzakdoğu gibi başka bölgelerde ilk hominid türleri arasında bir şekilde gen akışı olmuştur. Belki de, örneğin büyük dil ailelerini araştırırken bu uzlaşma teorisini dikkate almak gerekir (bkz. Şekil 2).

Son genetik analizler, en azından Avrupalıların büyük çoğunluğunun aşağı yukarı 50.000 yıl önce, Yukarı Paleolitik Çağ'ın başlangıcında Ortadoğu'dan Avrupa'ya göç eden avcı-toplayıcı ilk modern insanların soyundan geldikleri konusunda kuşkuya pek yer bırakmamaktadır. O zamandan beri genetik soyaçekim Avrupa'da hayli sabit kalmıştır.[18]

Afrika'daki Klasies Nehri ağzında 120.000-60.000 yıl öncesi dönemde *Homo sapiens*'lerin yaşadığı bir mağara bulunmaktadır. Bu modern insanlar mızraklarla büyük mandaları öldürebilmekteydiler. Bu insanların ev hayatları karmaşıktı. Burada bulunan kırmızı toprak 'boyalar,' renkleri simgesel olarak kullanmış olabileceklerini göstermektedir. Aletlerinin yelpazesi, komşu kabilelerle ticaret amacıyla özel aletlerin üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu erken *sapiens*'ler, resim ve müzik yaparlar ve ölülerini ritüel düzenleyerek hediyelerle birlikte gömerlerdi. Bu, daimi yerleşik hayat yaşayan küçük ve karmaşık bir toplumdu. Modern toplum ve teknoloji hakkındaki bilgimiz kadar zengin ve karmaşık bir doğa ve av bilgisine sahiptiler. Günümüzde kullandığımız dile çok benzeyen bir dil kullanmış olmalılar.

40.000-35.000 yıl önce *sapiens* grupları Kuzey Avustralya'ya ulaşmışlardı. Burada yaşadıkları yerlerin taş duvarları üzerinde süslemeler ya da semboller yapmışlardı. Eski Dünya'daki *sapiens*'ler, yerleşik *erectus* ve Neandertal'lerin yerini almış ve/veya onları yutmuştur, eşzamanlı olarak başlayan ve 11.000 yıl öncesine kadar devam eden 'kültürel patlama' yaşamışlardır: Kendilerini, hayvanları, sembolleri, hatta belki de zamanın geçişini (kameri takvim) kemikte, fildişinde, taşta ve ağaçta gösteren el sanatları üretimi; çeşitli olağanüstü resimlerle (Lascaux, Chauvet mağaraları gibi) mağara duvarlarını, düz taşları, yuvarlak kemikleri ve geniş kaya parçala-

rını boyama, oyma ya da biçimlendirme; tutacak ve sap gibi yeni aletlerin keşfi; kavallar, davullar ve telli aletler yapma. Artık eklemlemeli dil –ve bu dilin mümkün kıldığı simgesel düşünme– kuşkusuz, bugün kullandığımız tüm durumlarda kullanılıyordu ve hominidler artık 'konuşan maymun' değil, 'simge kullanan maymun' idiler. Artık hayat kas gücüne değil, beyin gücüne dayanıyordu.

İnsanlık, tutacak ve kulplar kullanarak Doğa'yla ilişkisini değiştirmişti.

Australopithecus (*4,1 milyon yıl önce*)	Jestler, sesler (hırıltılar, çığlıklar, iniltiler vb.)
↓	
Homo Habilis (*2,4 milyon yıl önce*)	Jestler, sesler (hırıltılar, çığlıklar, iniltiler vb.)
↓	
Homo Erectus (*2 milyon yıl önce*)	Yaklaşık 1 milyon yıl öncesine kadar şart cümleleri dahil, muhtemelen kısa ifadeler.
↓	
(*Erectustan iki temel grup doğduğu anlaşılmaktadır.*)	
1. Homo Neanderthalensis (*300.000'den 30.000 yıl öncesine kadar*)	karmaşık cümleler muhtemelen karmaşık düşünce süreçleri mümkün kılıyordu; bu sayede konuşma temelli toplumlar ortaya çıkmıştı; fakat [i], [a] ve [u] sesleri bu tür tarafından telaffuz edilemiyordu.
2. Homo Sapiens (300.000 yıl önce)	karmaşık cümleler karmaşık düşünce süreçlerini mümkün kılar; bu sayede konuşma temelli toplumları ortaya çıkmıştır.
↓	
modern insanlar (*150.000 yıl önce*)	günümüzde bildiğimiz anlamda konuşma için gerekli tüm fiziksel özellikler, 150.000 yıl önce mevcuttur.

2 İnsan dilinin olası evrimi.

Bir *Ursprache*, yani tek bir 'köken dil' hiçbir zaman olmamıştır. Ama en erken hominidler arasında bir tür dil kapasitesi mevcuttu. İnsanlar, dili olmayan varlıklardan evrimleştiler ve bu sebeple, jest yapma gibi başka işlevleri yöneten beyin alanları, bu yeni işlevi, yani dil işlevini üstlendi. (Şempanzelerin ses çıkarmak için kullandıkları beyin merkezlerinin, insanlarda kullanılanlar olmadığını ekleyelim.) Dil, bu daha ilkel beyin sistemlerine eklendi, ayrıca bu sistemlerle parazitik bir ilişkide görünmektedir.

İnsan sözlü dili, yüz binlerce yıl boyunca, insan beyni ve konuşma organlarının gelişmesiyle eşzamanlı olarak evrim geçirmiştir. İnsan beyni kendi kapasitesini arttıkça, konuşma daha açık seçik hale geldi, kimyasal iletişime ve vücut diline bağımlılık azaldı. Bu da, özel konuşma organlarının evrimle gelişmesi sonucunu doğurdu. Söz konusu organlar, böylece ortaya çıkan karmaşık topluma uyum sağlanması için beyin kapasitesinin daha da artmasını gerekli kılıyordu. Neden-sonuç ilişkisi iki yönlüydü. Bu işlevler birbirlerini kapalı, dinamik ve sinerjik bir sistem içinde besledi. Evrim sonucu, ilkel düşünce ve seslerin yerini sofistike düşünce ve anlaşılır konuşma aldı. Modern insan dilinin bu şekilde evrim geçirmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. İlksel (*primordial*) kimyasal sinyaller ve vücut işaretleri artık eşik-altı algısına indirgenmiştir.

Bizimki dahil olmak üzere tüm hominidlerin sosyal sisteminin temeli gerçekten de maymun sosyal sistemi olabilir, fakat yalnızca insan türü, sözlü dili geliştirmiş ve neredeyse tamamen bu dile dayalı bir kültür oluşturmuştur. Yaklaşık bir milyon yıl önce, *Homo erectus*'ların kullandığı ilkel insan dili, denizi geçmek gibi işbirliğiyle yapılan büyük projeleri için bir tür sosyal planlama ve örgütlenmeyi mümkün kılıyordu. Oysa büyük maymun grupları böyle bir işi asla beceremezler. Muhtemelen daha incelikli sesler çıkarabilen geç *erectus*'lar, görece yerleşik bir hayat sürdükleri köylerde yaşamaya başladılar, teknoloji ürettiler, ritüeller ve gelişmiş avlanma stratejileri oluşturdular. Belki de yarım milyon yıl önce, *Homo erectus*'lar sembolik düşünceyi ve anlaşılır konuşmayı kullanıyor, konuşmaları, nispeten karmaşık sözdizime ve ilk dil evrensellerine dayanıyordu. Bu beceri, Neandertal'ler ve *Homo sapiens*'ler tara-

fından miras alındı ve/veya –çok farklı şekillerde– daha da geliştirildi. Bugün anladığımız anlamda, modern insana özgü düşünce ve dil kullanımı, nihayet *Homo sapiens*'lerde yaklaşık 35.000 yıl önce ortaya çıktı, belki de bu tarih daha da eskilere gider.

Eklemlemeli dilin uzun evrim süreci içerisinde, çeşitli insan toplulukları gelişip yok olmuştur. Savaşlar, hastalıklar, kazalar ve iklim değişiklikleri bunda etkili olmuştu. Binlerce ve binlerce dil ailesi doğmuş, iz bırakmadan silinip gitmiştir. Ticaret, dışevlilik (egzogami), göç, savaş ya da hâkimiyet altına alma gibi çeşitli nedenlerle komşu olan ve olmayan gruplarla kurulan temaslar, gitgide daha büyük insan topluluklarının dillerini değiştirmiştir. Bu toplulukların teknolojik gelişmeleri ve yeni ulaşım biçimleri de kendi değişim dinamiklerini yaratmıştır. Binlerce yıl sürmüş olabilecek dilde denge dönemleri boyunca, prototip diller çeşitli dillerin iç içe geçmesiyle oluşmuştur. Ardından bu dönemler birden sona ermiş, aile ağaçlarıyla dil aileleri doğmuştur.[19] Belki de bugün konuştuğumuz dilleri oluşturan zaman dilimi, çok uzun süre devam eden dilsel dengeler ve bunların birden sona erip dil ailelerinin doğması şeklinde kendini gösteren, tekrarlanan süreçlerle doludur.

Eklemlemeli dil tam olarak ortaya çıktığında, *Homo sapiens* grupları, 30-40 kilometre yarıçaplı özerk bölgelerde hüküm sürüyorlardı, yakın komşuları ise belki de 40-60 kilometre uzakta yaşıyordu. Grup üyeleri, bu komşularıyla ticaret yapıyorlar ve evleniyorlardı. Kız alıp vermenin ve eşya değiş tokuşunun yanı sıra, sözcükler, ibareler, hikâyeler ve farklı telaffuzlar da aktarılıyordu. Birbirlerine yakın lehçeler, yüzyıllar süren uzun ayrılık dönemlerinin sonunda özerk diller haline geldiler. Ayrı diller birleşip melez diller oluşturdular. Daha sonra bu dillerin kelime hazinesi, sözdizimi ve fonolojileri değişti, ardından yerlerini diğer hâkim ya da nüfuzlu dillere bıraktılar. Bölgesel yayılma ve içsel adaptasyon sonucunda, akraba ailelerden ya da yakın dillerden neredeyse ayırt edilemeyen yeni dil aileleri ortaya çıktı. Bu diller, göç veya başka nedenlerle daha sonra daha büyük dil ailelerini doğurmuştur. Bu dilleri konuşan topluluklar, iklim değişiklikleri, hırs ya da yolculuk yapma tutkusunun bir sonucu olarak diğer alanlara yayıldılar ya

da hâkim oldular. Böylece, yerleşik toplulukların yerli dillerinin yerini bu davetsiz misafir azınlığın dili aldı.

Yaklaşık 14.000 yıl öncesine gelindiğinde, evrim sürecinde hayatta kalan tek tür olan *Homo sapiens*, İskoçya'nın Orkney Adaları'ndan Tasmanya'ya ve Alaska'dan Tierra del Fuego'ya kadar uzanan bölgede yüzlerce dil ailesine mensup binlerce dil konuşuyordu. Ortadoğu'daki ve başka bölgelerdeki modern insanların pek çoğu, o sıralar ağzı çakmaktaşıyla biçimlendirilmiş kemikten orakları kullanarak yabani buğdayı, yulafı ve arpayı hasat ediyordu.

Bundan kısa bir süre sonra, yaklaşık 12.000 yıl önce, yeniden daha sıcak bir iklim kendini gösterdi. Bu sıcak iklim, daha fazla yağmur yağmasına neden oldu. Artan yağmurlar da son buzul tabakasının yeniden kutuplara doğru çekilmesini sağladı. Dünyadaki okyanuslar, dramatik bir biçimde oluştu ve eski insanları sonsuza dek ayırdı. Belki daha da önemlisi, ısınan iklim sayesinde mutasyon geçirmiş bir tahıl biçiminin (yabani buğdayın doğal keçi otu ile karışımından oluşan verimli bir melez tahıl) ortaya çıkarılması ve tohumları rüzgârda doğal olarak dağılmış 28 kromozomlu nişasta buğdayın (*Triticum dicoccum*) üretilmesidir. Bunu biyolojik bir devrim izledi. Hem Eski hem de Yeni Dünya'da, çok değişik bölgelerden gelen modern insanlar artık belli bir yerde ekip biçebiliyorlardı. İnsanlar ilk defa, ıslah edilmiş buğday ve arpa yetiştirmeye, koyun ve keçi evcilleştirmeye ve kalıcı çiftçilik grupları oluşturmaya başladılar. Çiftçilik, binlerce yıllık bir süreçten sonra bahçecilikten tarıma evrimleşti ve insan topluluklarının çoğu için (tümü için değil) temel geçim aracı haline geldi. İnsan toplulukları giderek daha fazla artı üretimde bulundu, ıslah etti ve yetiştirdi. Toplumsal karmaşıklık arttı. İnsanlar nesiller boyunca bir yerde yerleşik kaldılar. İlk kerpiç kasabalar ortaya çıktı. Bölgesel diller, daha etkili hale geldi ve yabancı topraklarda belirli bir coğrafi bölgenin 'dili' olarak kabul edildiler.

İnsan dili, artık toprağa bağlıydı.

III

İlk Aileler

Amerika'nın önde gelen bir dilbilimcisi, yalnızca bir nesil önce, Hindistan'daki Hinduların klasik dili olan Sanskritçenin kökeninin Meksika yerlilerinin büyük imparatorluğunun dili olan Aztekçe (klasik Nahuatl) ile ilişkili olduğu tezini ciddi olarak ortaya atmıştır.[1] Son Buzul Çağı sona ermeden önce (günümüzden 10.000 yıldan uzun bir süre önce) konuşulan eski bir köken dilden geldiğine inandığı 'ilgili' sözcüklerdeki uyumlu ses değişikliklerini bu ilişkinin kanıtı olarak sunmuştu. Ama yeryüzündeki kadim dillerin ilişkilerine dair bu ve benzeri iddialar, bugün hem gerçek bilime hem de sağduyuya aykırı sayılmaktadır. Dillerin gerçek tarihi, bugüne kadar tahmin edilenden çok daha karmaşıktır. Dünyanın ilk dil ailelerini tespit etmek için huninin geniş ucundan değil, dar ucundan bakılmalıdır. Bu durumda bile 'ilk,' olsa olsa bir metafordur.

Dil aileleri, kökenleri bakımından ilişkili dillerin oluşturduğu gruplardır. Yani, ortak ataları olan bu diller, yapı ve anlam bakımından, rastlantıyla ya da başka dillerden alınan unsurlarla açıklanamayacak sistematik benzerlikler gösterirler. Diller arasında benzerliği yaratan üç etken vardır: kökensel paylaşım, alansal da-

ğılım ve tesadüfi tipolojik ortaklık. 'Aile ağaçları' yalnızca kökensel paylaşıma dayanır. İlintili özelliklerin nicelik ve niteliği, ortak ata dilden söz konusu dillerin ayrılmasından itibaren geçen süreye göre değişir.[2] Tarihsel dilbilim disiplini, dilleri (basit bir şekilde dillerin tarihini anlamaktan ziyade) 'yeniden inşa etmek' için belirli teknikler sağlamaktadır. Bu teknikler sayesinde, başka dillerden alınmış öğeler, dil özelliklerinin eskiliğinin kanıtı olan miras alınmış öğelerden ayırt edilir. Böylece kadim bir ortak kaynaktan gelen paylaşılan özellikler belirlenir.[3] Sonuç olarak bu süreç, dilin ya da bütün bir dil ailesinin, kelimelerdeki ve gramatik öğelerdeki benzerlikler ve farklılıklar temelinde 'sınıflandırılması'na olanak sağlar.

İki tür dilbilimsel sınıflandırma vardır: *yapı bakımından ve köken bakımından.* Diller köken bakımından ayırt edici özellikleri temelinde sınıflandırılır. Bu özelliklere dayanarak dilbilimsel olgu türlerinden belirli kategoriler yaratılır. Örneğin bir dil, Mandarin Çincesi gibi *tek heceli* olabilir. Tek heceli diller, her sözcüğü bir morfemden ('kuş' ya da 'kaş' gibi dilin anlamlı en küçük birimi) oluşan dillerdir. Bir dil *bükümlü* de olabilir. Bükümlü dillerde, bir sözcük içerisinde çok sayıda morfem bulunabilir, fakat bunların sınırları tam olarak belli değildir. Sözcükleri çeşitli bükümlere uğrayan Latince böyle bir dildir: Örneğin 'vücut' anlamına gelen *corpus*, sözcüğün cümle içerisinde kullanılışına bağlı olarak *corporis, corpori* ve *corpore* biçimini de alabilir. Bu, 'çekim' olarak adlandırılır ve bükümlü diller aynı zamanda *çekimli* diller olarak da bilinir. Üçüncü bir dil türü ise *eklemli* dillerdir. Eklemeli dillerde, bir sözcük bağımsız (yani kendi başına olan İngilizce 'drive' gibi) ya da bağımlı ('driver' sözcüğünde yer alan ve kendi başına bir anlam ifade etmeyen '-r' gibi) pek çok morfem içerebilir. Türkçe, tüm eklemeli diller gibi, kelime kökleri ile kelime ekleri belirgin bir dildir, dolayısıyla morfemler arasındaki sınırlar kolayca belirlenebilir. Ne yazık ki, bu tarzdaki yapısal sınıflandırmalar bize doğrudan tarihsel bilgi vermez. Yapı bakımından sınıflandırmada esas olan, diller arasındaki ilişkisel benzerliktir, tarihsel geçmişlerine dayanan benzerlikler değildir.

Köken bakımından sınıflandırmada, diller arasında kökenlerine ve ilişkilerine dayanarak bağ kurulmaya çalışır. Akraba diller, bir dil aile içindeki dillerle ve alt-gruplarla mukayese edilir. Örneğin Germen ve Roman dilleri Hint-Avrupa dil ailesinin bir parçasıdır, Fransızca ve İtalyanca da Roman dilleri alt-grubuna mensuptur. Böylece köken sınıflandırması, özellikle sözcük dağarcığına değil, gramer biçimlerine ve paradigmalara dayandığı zaman, bize doğrudan tarihsel bilgi sağlayabilmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım, görece yakın zaman dil tarihini anlamak açısından en verimli yaklaşımdır.

Bazı diller, benzersiz coğrafi ve teknolojik koşullardan dolayı yeni bir dil doğurmaz, fakat bu dilleri konuşanlar sayıca artar, dolayısıyla bir dil ailesi, 'aile dili' özelliğini kazanan tek bir dilden oluşur. Coğrafya, eski Mısır dilinin buna bir örnek haline gelmesine yol açtı ve Mısır dilinden türemiş diller yalnızca artzamanlıdır (tarih içinde Mısır dilinin yok olmasından sonra oluşmuştur). İngilizce de modern teknolojinin yol açtığı küresel iletişimden dolayı, benzer potansiyeli taşımaktadır. Başka diller, uygun koşullar altında yayılır –yani akraba diller doğurur– sonra, uygun olmayan koşullar altında daralır (yani çok az sayıda akraba dil kalır). Bu, Kelt dil ailesinin başına gelmiştir.

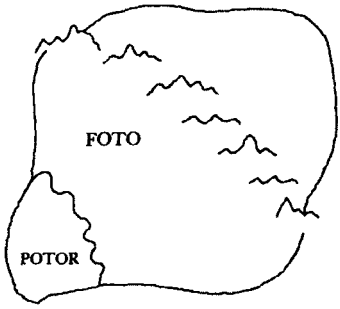
Bir dil genellikle, uygun koşullar altında, 2000 yıl içersinde, yaşayan 8-15 akraba dil doğurur –Batı Germen, Roman ve Doğu Polinezya dilleri buna birer örnektir. Ama 'uygun koşullar' tanımlaması görelidir. Gözlemlenen bu olguyu, dil ailelerinin geçmişlerinin ne zamana kadar uzandığını ölçmek için genel kural olarak kullanmak için hiçbir haklı gerekçe yoktur. Yani, 100 civarında akraba dilden oluşan daha geniş dil ailesinin (Hint-Avrupa gibi) 6000 yıllık olabileceğini ya da 1000 ya da daha fazla akraba dilden oluşan bir üst ailenin (varsayılan 'Nijer-Kongo' ya da Avustronezya dili) 10.000 yıllık olabileceği düşünmek için bir sebep yoktur. Çok az sayıda kontrol parametresi ve çok sayıda çelişen olgu nedeniyle bu konuda kesinliğe ulaşmak imkânsızdır. Gerçekten, eğer dünya dillerinin ilksel kaynakları araştırılırsa, bu kaynaklar bugünkü üst ailelerin periferisinde yer alan küçük, marjinalleşmiş, izole dillerde

bulunabilir (örneğin Bask dili gibi benzersiz, sınıflandırılamayan diller). Bu diller belki de bölgelerinin en yaygın şekilde konuşulan dilleri arasındaydılar ve görece yakın tarihlerde başka diller söz konusu bölgeleri istila edince güçlerini kaybettiler.

Bu ve başka sebeplerden dolayı, paleolitik dönemi inceleyen dilbilimciler artık hayali bir 'ilk dil' keşfetmek için çaba harcamıyorlar, bunun yerine eskiden mevcut olan çok sayıda dilin karmaşıklığını anlamaya çalışıyorlar. Dünyanın her kıtasında, derin zaman uçurumuyla iyice silikleşen kadim bir dil örneği hayatta kalmıştır. Son zamanlarda yapılan yenilikçi bir çalışma, tek tek dillerin evriminden ziyade, dil gruplarının ana niteliklerinin analizleri üzerinde yoğunlaşmıştır.[4] Bu çalışmada, kıtaların her birinde 174 dillik bir örneklemin özelliklerinin dağılımları ve istatistiksel sıklıkları tanımlanmıştır. Araştırmanın sonucunda, 100.000 yıldan uzun bir süre önce gerçekleşen Afrika göçümüzden itibaren *Homo sapiens*'lerin üç aşamalı bir süreçle dünyaya yayıldığı saptanmıştır. Afrika'dan göçten herhangi bir dilsel özellik günümüze ulaşmamıştır (tabii burada 'tek bir ilk göç' olduğu varsayımında bulunuluyor). İkinci göç *Homo sapiens*'lerin Amerika kıtasına 60.000-30.000 yıl önce yaptıkları göçtü; Sahul dillerinin (Tasmanya, Avustralya ve Papua dilleri) Avustralya bölgesine girişi de bu dönemdedir. Nihayet, Buzul Çağı sonrası devirlerde büyük karmaşık toplumlar ortaya çıktı ve giderek daha büyük ekonomik ve politik güç merkezleri oluştu. Bu büyük ekonomik ve politik güç merkezleri dilsel çeşitliliği büyük ölçüde ortadan kaldırdı.

Bununla birlikte, 100.000 yıl gibi uzun bir süre boyunca yakın diller ve dil aileleri arasında ortaya çıkmış olan benzerlikler, sürekli değişimle tamamen ortadan kalktı. [5] Çin-Tibet dili gibi proto-dillerin, muhtemelen 10.000 yıldan eski oldukları düşünülmektedir, en az 6000 yıl önce mevcut oldukları ise kesindir. Çok yakın zamanda oluşan dil aileleri hakkında bile gerçekten çok az şey bilinmektedir. Paleolitik dönemi inceleyen dilbilimciler, görece erken dönemlere ait yazılı belgeler sayesinde Hint-Avrupa, Çin ve Sami dilleri hakkında etkileyici bir bilgiye sahiptirler. Avustronezya ve varsayılan 'Nijer-Kongo' gibi başka dil ailelerinin erken tarihi, kesin bilgiler

sağlamaktan görece uzak ve yapay bir yöntemle, yani dillerin yeniden inşasıyla oluşturulmak zorunda. Bu yapay yöntemle, belki hiçbir zaman mevcut olmamış bir dil "yeniden yaratılır". Ne yazık ki, proto-aile (ya da makro-aile) çalışmalarının büyük bir çoğunluğunda, aile uyumuna bakılmaksızın dil tarihinin teorik 'aile ağaçları' modeli basitçe daha da geriye götürülerek uygulanır, böylece kadim geçmişe ait dil ağaçları yaratılır, belki de hiçbir zaman olmamış ilişkiler kurgulanır.

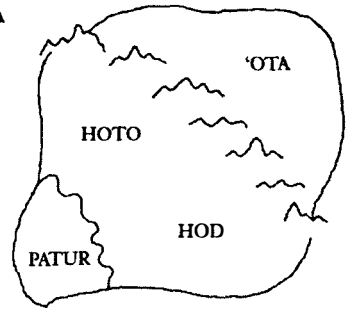

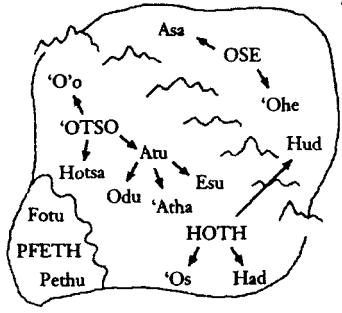
YIL 0

Potor dili konuşan küçük bir grup, nehir aşarak göç eder, zamanla dillerindeki bütün "p" seslerini "f" olarak değiştirip son "r" seslerini düşürürler: Bu göçmenler artık kendilerini 'Foto' olarak adlandırırlar.

YIL 1000

Dağ aşırı göçler meydana gelir. Yeni içsel değişimler yaşanır.

YIL 2000

İç değişimler ve göçlerin bir sonucu olarak nüfusun çoğalmasıyla, çeşitli dil kollarını kapsayan büyük bir Potorik dil ailesi doğar.

3 Dil ailelerinin ortaya çıkışı ('Potor' olarak adlandırılan hayali bir insan grubunda).

Son Buzul Çağı'nın sonunda, iklimin ısınması ve okyanusların ortaya çıkmasıyla birlikte, insan toplulukları –o sıralarda toplam insan nüfusunun yaklaşık on milyon olduğu tahmin edilmektedir– yeniden göç hareketlerine girişmiş, böylece uzun bir sosyal ve dilsel değişim bir dönemi başlamıştır (Şekil 3). İlkel tarıma yönelik izole girişimler sayesinde insan nüfusu büyük bir hızla artmıştır. Bu, dillerin ilişkileri üzerine akıl yürütülebilecek en erken dönemdir, yani 'ilk aileler' çağıdır.

Afrika Dilleri

Dilbilimciler, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, yerli Afrika dillerinin hepsini kapsayan bir sınıflandırma girişiminde bulunabildiler.[6] O zamandan beri çok önemli ilerlemeler kaydedildi.[7] Bazı dilbilimciler tarafından dünyanın 'büyük dil aile'lerinden biri olduğu sürülen 'Nijer-Kongo' dil ailesi, ortak özelliklerin istatistiksel bir gruplandırılmasıyla oluşturulmuştur. Bu varsayılan Nijer-Kongo dil ailesinin bin özerk dilden oluştuğu iddia ediliyor. Bu diller aşağı yukarı eşit bir şekilde iki büyük kola ayrılmıştır. Bu kolları belki de 'üst aileler' (eğer böyle bir şey varsa) olarak adlandırmak gerekir: Atlantik-Kongo ve Volta-Kongo. Bugünkü bilgilerimizle, çok uzak bir geçmişe ait olan 'Nijer-Kongo' dil ailesinin varlığını ispatlanamamaktadır.

Varsayılan 'Nijer-Kongo' ailesinden ilişkisiz bir aile de Afrika'nın Nil-Sahra ailesidir. Nil-Sahra dil ailesinin 11 kolunun her birinde 2 ile 96 arasında değişen sayıda dil bulunur. İlişkisiz üçüncü aile olan Khoisan dil ailesinin 35 dili, Güney Afrika'daki dillerin ikisi hariç hepsini kapsamaktadır. Eğer bu dil grupları (Nijer-Kongo, Nil-Sahra ve Khoisan) gerçekten mevcutsa ve Afrika dilleri arasında ilişkiler yayılma sonucu doğan benzerliklerden ibaret değilse, bunların herhangi biri, 10.000 yıl öncesi kadar erken bir tarihte konuşulan özerk bir proto-dil olabilir.

Homo sapiens türünün yarım milyon yıllık evrimine tanıklık eden Afrika'nın tarihi öyle derindir ki, bu kıtanın neredeyse tüm kadim dil ailelerinin en küçük bir iz bırakmadan yok olduğu düşü-

nülebilir. Tarihteki Afrika dillerinin yalnızca küçük bir kısmı bugüne gelmiştir ve bunlar da sadece en son oluşan dillerin devamıdır. Çok sayıda sınıflandırılmamış Afrika dili vardır. Bunlar arasında, Togo'daki Anlo, Nijerya'daki Bete, Moritanya'daki İmeraguen ve 16 dil daha bulunmaktadır. Bu dillerin her biri, binlerce yıl önce konuşulan geniş bir dil ailesinin kalıntısı olabilir.

Afro-Asya Dilleri

Afrika'nın kuzey bölgelerinde –görece yakın zamandaki çölleşmeden çok uzun süre önce– 10.000 yıl önce hüküm süren verimli iklim ve doğa koşulları, çok sayıda eski dilin kaynağı olan eski bir topluluğun burada yaşadığını düşündürmektedir. Şimdiye kadar, 371 bağımsız Afro-Asya dili, altı bağımsız aile olarak saptanmıştır: Berberi dilleri (29 dil), Çad dilleri (192), Kuşitik diller (47), Mısır dili (1), Etiyopya'nın Omotik dilleri (28) ve Sami dilleri (73) (Şekil 4). Diğer dillere nazaran sayısı şaşırtıcı derecede yüksek olan Çad

4 Afro-Asya dil aileleri.

dilleri, son Buzul Çağı'nın sonundaki büyük göçlerden önce, artık yerini büyük çöllere bırakmış olan Kuzey Afrika'nın orta bölgelerinde konuşuluyordu. Daha küçük aileler belki de bu önemli ve çok eski üst ailenin kökenine işaret etmektedir.

Nispeten daha fazla bilgi sahibi olduğumuz Afro-Asya dillerinden biri olan Mısır dili, yazılı kayıtları aşağı yukarı 5400 yıl öncesine dayanan bir 'aile dili'dir. Mısır dili, benzersiz coğrafi koşullardan dolayı hiçbir zaman eşzamanlı diller doğurmamıştır, bu dilden yalnızca artzamanlı tek tek diller doğmuştur. Sami dil ailesi de Mısır dili gibi, çok erken bir tarihte (belki de 8000 yıl önce), muhtemelen Proto-Afro-Asya dillerinden ayrılmıştır. Sami dil ailesi, Doğu Sami ailesi (yaklaşık 4500 yıl öncesine ait çivi yazılı tabletleri günümüze kalmış olan Babillilerin Akkad dili bu ailenin tek temsilcisidir) ve Batı Sami ailesi olarak ikiye bölünmüştür. Batı Sami ailesinden daha sonra Aramca-Kenanice (Fenikece, İbranice) ve Arapça-Etiyopyaca doğmuştur. Sami dilleri ile çok erken tarihteki Hint-Avrupa dilleri arasında bağlantı kuran, son zamanlarda ortaya atılan teoriler dilbilimciler arasında genel kabul görmemiştir.[8] Berberi dilleri, binlerce yıl Akdeniz'in güney kıyılarının büyük kısmında hâkim oldu; eski Mısır, Doğu Akdeniz ve Ege'yle ilişkili olan Libya platolarında ve Girit'e en yakın Putaya'da (Libya) yaşayan gruplar gibi güçlü ve nüfuzlu toplumlarca kullanılmıştır.

Afro-Asya dil ailesine mensup Doğu Sami ailesi, yaklaşık 5000 yıl önce kendi dinamikleriyle doğuya doğru yayılarak Eski Ortadoğu'da konuşulan daha da eski bir olan Sümercenin yerini almıştır. Aşağı Mezopotamya'da (bugünkü Güneydoğu Irak'ta) 6000 yıldan uzun zaman önce konuşulan ve 5100 yıl öncesi gibi erken bir tarihte yazılı hale gelen Sümercenin, başka herhangi bir dille ilişkisi olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki Sümerler, istila ettikleri bu bölgede daha uygar insanlarla karşılaşmış ve şehir ve meslek adlarını bu toplumun dilinden almışlardır. Hipotetik bir "Sümer, Ural-Altay ve Macar üst ailesi" ile ilgili son zamanlarda ortaya atılan iddialar, dilbilimcilerin büyük bir çoğunluğu tarafından kabul görmemektedir.

Asya Dilleri

Asya da tıpkı Afrika gibi, bugün dünyanın en karmaşık dil manzaralarından birini temsil etmektedir. Erken bir Homo türü, Asya'da iki milyon yıl öncesi gibi eski bir tarihten itibaren evrim geçirmiş, daha sonra bu türün yerini önce *Homo erectus*, ardından da *Homo sapiens* almıştır. Belli başlı pek çok dil ailesinin en yakın ya da nihaî kaynağının Asya olduğu göz önüne alınırsa, birçok Asya dil ailesinin son Buzul Çağı'nda etkili olduğu varsayılabilir. Bu dillerin birkaçı, belki de 30.000 yıl öncesi (bazılarına göre 60.000 yıl öncesi) gibi erken bir tarihte Bering Boğazı'nı geçti ve Amerika kıtasının ilk dilleri haline geldi. Binlerce yıl sonra, dünyanın iklimi ısındığından, bu dillerin ardılları Asya'nın dört bir köşesine ve başka bölgelere göç ettiler. Günümüzde bunlar, Çin-Tibet, Altay, Ural, Kafkasya ve Paleo-Asyatik dil aileleri olarak bilinmektedir.

Proto Çin-Tibet dili insanlık tarihinin en önemli dil ailelerinden birini doğurmuştur. Proto Çin-Tibet dil ailesi, çok erken bir tarihte (son buzullaşmadan belki de yalnızca iki ya da üç bin yıl sonra) üç ana kola bölündü: Çince, Yenisey-Ostyak dilleri ve Tibet-Burma dilleri. Çince kolu bugün, dokuz dil ve birçok temel lehçeden oluşmaktadır. Söz konusu dil ve lehçeleri kullananlar diğer dil ve lehçeleri konuşanlarla anlaşamamaktadır. Çincenin başlıca dili, Pekin ağzı temelli olan Mandarin Çincesidir (dört ana lehçesi vardır). Mandarin Çincesi, yeryüzünde en fazla insan tarafından *ana dil* olarak konuşulan dildir.[9] (Mandarin Çincesinin üstünlüğü kadim bir olgu değildir. Çince konuşanların, beş bin yıldan daha kısa süre önce, Yangtze Deltası'na göç etmelerinin ardından, oradaki bu deltadaki pirinç tarımının tarihte benzeri görülmemiş bir nüfus patlamasına yol açmasının bir sonucudur.) Arkaik Çince, 3000 yıldan uzun bir süre önce yazı dili haline gelmişti. Yenisey-Ostyak kolu, günümüzde Sibirya'nın kuzeyinde konuşulan dilleri kapsar. Kuzey Sibirya'nın, Çin-Tibet ailesine mensup bütün dillerin kadim anavatanı olduğu anlaşılmaktadır. Eski Tibet-Burma kolu, Tibet ve Burma dilleri olmak üzere iki alt-kola ayrıldı.

Yaklaşık 8500 yıl önce Yangtze Deltası'nda Pre-Çince konuşan gruplar tarafından pirincin ıslah edilmesi, bu bölgede kültürlerin gelişmesi olanağı yarattı. Söz konusu kültürler, Tai-Kadai, Miao-Yao, Avustro-Asyatik (çoğunlukla Mon-Khemer) ve Avustronezya (aşağı bakınız) olmak üzere dört temel –ve belki de eskiden bağlantılı– Güneydoğu Asya dil ailesini üretmiştir. Yaklaşık 5000 yıl öncesine gelindiğinde (tarihler kesin değil), bu diller, Kuzey Tayland'dan Hainan ve Tayvan adalarına kadar çok çeşitli etnik topluluklar tarafından kullanılarak Güneydoğu Asya'ya yayılmıştı.[10]

Moğol dillerini ve Mançu-Tunguz dillerini (yani Türk dillerini) kapsayan Altay 'ailesi', köken bakımından değil, esasen yapısal kriterler temelinde nispeten yakın tarihte yapılan bir sınıflandırmadır. Sınıflandırma spekülatif kalmaktadır. Bugün Türk, Moğol ve Tunguz dilleri arasındaki bütün benzerlikler, paylaşılan ortak bir mirasın değil, coğrafi yayılmanın bir sonucu olarak görülmektedir. Türk dilleri, Orta Asya'da yalnızca yaklaşık 4000 yıl önce ya da biraz daha eski bir tarihte ortaya çıktı. Bu diller belki de doğrudan Sibirya'nın Paleo-Asyatik bir dilinden ya da Paleo-Asyatik dil ailesiyle ortak bir köken dilden türemiştir. (Birçok Türk dili Sibirya'nın güneyinde hâlâ konuşulmaktadır.) Altay sınıflandırmasından daha spekülatif bir teori ise, Fin-Ugor dillerinin köken bakımından bir şekilde Altay dilleriyle bağlantılı olduğu teorisidir. Bu proto-dil ailesine kimi zaman 'Ural-Altay' adı verilmektedir.

Proto-Ural konusu daha az spekülatiftir. Yaklaşık 6000 yıl önce, bu dili konuşanların Kuzeydoğu Avrupa'nın bir bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.[11] Çok erken tarihlerde, Samoyed ve Fin-Ugor olmak üzere iki ana dil ailesine bölündüler. Uzakdoğu Sibirya'nın Samoyedleri, muhtemelen Laponca ailesi, belki de 5000 yıl öncesi gibi erken bir tarihte Ural dil ailesinden ilk ayrılan kol oldu. Yaklaşık 4000 yıl önce ortak bir dil olan Fin-Ugor dili, daha sonra iki ayrı aileye bölündü: Fin dil ailesi (Baltık-Fin, Lapon, Volga-Fin dilleri, Perm ve Ugor dil ailelerinin kaynağı) ve Ugor dil ailesi (Macar, Vogul ve Ostyak).[12] Bugün, Fince (4 milyon) ve Macarca (13 milyon) hariç Ural ailesinden türemiş birçok dilin konuşanları sayıca azdır.

Kafkas Dağları'nda ve civarındaki geniş ovalarda konuşulan yaklaşık 40 adet Kafkas dili çok kadimdir (yani, herhangi bir başka dilin yerini almamışlardır). Çok erken bir dönemde, belki de 10.000 yıl önce, Kafkas dil ailesi, muhtemelen Buzul Çağı sonrasındaki ilk 'kitlesel göçlerden' birinin sonucu olarak üç ana kola ayrıldı: Güney Kafkasya (tüm Kafkasya dillerinin en yaygını olup 5 milyon kişinin konuştuğu Gürcüce bu kola mensuptur), Batı Kafkasya ve Doğu Kafkasya (sekiz alt-kolu olan bu dil kolunu konuşanlar, muhtemelen Proto-Kafkas dili konuşanların anavatanında yaşıyorlardı).

Doğu Sibirya'nın Paleo-Asyatik dil aileleri hakkında çok az bilgiye sahibiz. Bununla birlikte, en az 6000 yıl önce özerk dil grupları olarak ortaya çıktıkları konusunda pek kuşku yoktur. Bugün görece az sayıda kişi tarafından konuşulurlar. Bazı dilbilimciler Paleo-Asyatik dilleri Yeni Dünya dilleriyle ilişkilendirme çalışmıştır, ama iddiaları inandırıcı kanıttan yoksundur.

Ainu olarak adlandırılan ve kökeninin çok eskilere dayandığı anlaşılan Japonya'nın yerli dili, bilinen hiçbir dille ya da yeniden inşa edilmiş dil ailesiyle ilişkisi kurulamayan izole bir dildir. Tamamen farklı bir dil olan Japonca, Ainu'yu son birkaç binyıldır marjinalleştirmiştir (Ainu, bugün sadece Japonya'nın kuzey adası Hokkaido'da konuşulmaktadır). Japoncanın, Korece ile birlikte, çok spekülatif bir kurgu olan Ural-Altay dil ailesine mensup olduğu zaman zaman ileri sürülür. Fakat bu iddia inandırıcı kanıttan yoksundur. Hem Japonca hem de Korece, son derece erken bir tarihte kıta Asya'sından bugün konuşuldukları bölgelere göçle gelmiştir. Japonca, Japonya'nın güneyindeki Ryukyu Adaları'nda konuşulan Luchuan dilleri (Okinawa dili) ile ortak bir köken dile sahiptir.

Amerikan Dilleri

30.000 yıl öncesi gibi erken bir tarihte *Homo sapiens*'in Amerika'da bulunması ihtimali, bilimsel çevrelerde ancak son on yılda ihtiyatlı bir kabul görmeye başlamıştır. Yeni Dünya'da böylesi erken bir tarihte *Homo sapiens*'ler bulunduğu kabul edilirse, Afrika,

Asya ve Avrupa'daki dillerin karmaşıklığıyla boy ölçüşebilecek bir dilsel manzara çok daha kolay açıklanabilir. Yeni Dünya dillerinin yeryüzünün diğer bölgelerindeki diğer dillerle olan ilişkilerine dair birçok hipotez ileri sürülmüştür. Ama biri hariç bu 'bağlantıların' tümü temelsiz sayılıp reddedilmektedir: Yalnızca Amerika'nın Eskimo-Aleut dilleri ile Sibirya'nın en uç doğu noktasında konuşulan Luoravetlan dilleri arasında kurulan ilişki, dikkate alınmaya değer görünmektedir. Belki de bu ilişkinin kaynağı, Luoravetlan dillerini konuşan grupların bu bölgeye sonradan göç etmesidir.[13] Amerika kıtası dışındaki dillerle ilişkileri araştırılmadan önce, birbirinden tamamen bağımsız 150 Amerikan dil *ailesinin* bulunduğu gerçeğini göz önüne almak gerekir.[14]

Böylesine karmaşık bir dil manzarası, Amerikan dillerinin biçimsel sınıflandırmasına dayanarak bölgenin en erken yerleşimlerinin aydınlatılmasının pek mümkün olmadığını gösterir. Bu konuda diğer disiplinlere yönelmek şarttır. Gerçekten bugün, kuzeybatı kara köprüleri üzerinden Amerika kıtasına çok sayıda göç olduğuna inanılmaktadır. Eğer bu tez doğruysa, o zaman, on binlerce yıl boyunca etkileşim içinde evrim geçiren çok sayıda dil katmanının bulunması ihtimali üzerinde düşünülebilir. Bu süreçte birbirleriyle ilişkili ve ilişkisiz dillerin, artzamanlı ve eşzamanlı olarak karmaşık bir küme oluşturduğundan bahsedilebilir. İlk binyıllara ait yazılı belgeler bulunmadığı için, bu bölgeye dair tarihsel dilbilimcinin sağlayabileceği bilgi, yaşayan Amerikan dillerinin yeniden inşasına dayanmak zorundadır. Bu yöntemle de, olsa olsa 10.000 yıl öncesine uzanan yüzeysel bir sınıflandırmadan başka bir şey edilemez.

1964 yılında bilim çevreleri Kuzey Amerika dillerine dair bir sınıflandırma üzerinde uzlaşmıştır. Bu sınıflandırmada, son Buzul Çağı'nın sonunda bu kıtada yaşayan özerk grupların ortak dillerinden türemiş yedi geniş dil ailesini kabul edilmiştir: Amerikan Arktik-Paleo-Sibirya (içinde iki dil ailesi vardır), Na-Dene (bir aileyi, iki izole dili kapsar), Makro-Algonkian (iki aileyi, yedi izole dili kapsar), Makro-Siu (üç aileyi, iki izole dili kapsar), Hokan (on aileyi, yedi izole dili kapsar), Penuti (dokuz aileyi, altı izole dili kapsar) ve Aztek-Tano (iki aile, izole dili yoktur). Ayrıca, yukarıdaki üst aile-

lerden hiçbiriyle bağlantısı olmayan şaşırtıcı sayıda dil ailesi (Saliş dili) ve izole dil (Keres) mevcuttur. Karşılaştırmalı çözümleme (aynı kökenden türemiş dilleri karşılaştırmak suretiyle bir proto-dili yeniden inşa etme), şimdiye kadar, Kuzey Amerika dillerinin ortak bir köken dil bulamamıştır.[15] Gerçekten, tespit edilmiş tüm geniş aileler birbirleriyle tamamen ilişkisiz görünmektedir. Bunun nedeni, mevcut dilbilimsel tekniklerin nüfuz edemediği zaman derinliği ve/veya çok sayıda yerleşimin (yani, birbiri ardına Yeni Dünya'ya göç eden birbirleriyle ilişkisiz aileler) bulunması olabilir.

Benzer bir durum, birçok özerk dil ailesinin ve izole dilin tespit edildiği Mezoamerika'da da geçerlidir. En önemli dil aileleri arasında Otomangue ve Maya aileleri yer almaktadır. Sekiz kolu bulunan Otomangue, Mezoamerika'nın en büyük dil ailelerinden biridir. 4000 yıldan uzun bir süre önce özerk bir dil olarak ortaya çıkmış olması gereken Maya dil ailesi, küçük Huastecan ailesini ve birçok kol ve alt-kolu bulunan çok geniş Yucatan-Core ailesini kapsar. Ayrıca Mezoamerika'da, tarihsel kaynaklarda bahsi geçen, fakat hakkında başka bilgi bulunmayan, ortadan kalkmış ve sınıflandırılmamış 100'den fazla dil ve lehçe de vardır.

Güney Amerika'da insan yerleşiminin başlangıcı benzer biçimde son yıllarda mercek altına alınmıştır. Şili'nin güneyindeki Monte Verde yerleşim yerinin geçmişinin 12.500 yıl öncesine dayandığını, bugün uzmanların –hepsi değilse de– çoğu kabul etmektedir. Arkeologlar, Güney Amerika'nın Pasifik kıyısında bulunan bazı köylerin en az 20.000 yıllık olduğunu, Orta Brezilya'daki bir yerleşim yerinde 50.000 yıl kadar önce insanların yaşadığını saptamıştır; ama her iki tarih de hâlâ tartışmalıdır. Mitokondriyal DNA analizi, bir Kızılderili soyunun 30.000 yıllık geçmişi olduğunu göstermektedir (buna karşılık, Kuzey Amerika'nın kuzeybatısındaki Na-Dene soyunun geçmişi yalnızca 9500 yıl geriye uzanmaktadır). Bu tarihler tabii ki modern dilbilim tekniklerinin yeniden inşa edebildiği kurguların geçmişinden çok daha eskidir.[16]

Tüm Güney Amerika'da bugün çok eski ve karmaşık bir dil manzarası karşımıza çıkmaktadır. Deniz seviyesi yükselip Kuzey ve Güney Amerika ayrı kıtalar haline gelmeden önce, belki de kuzey-

batıdan (Panama) ve kuzeydoğudan (Karayip) Güney Amerika'ya çok sayıda göç sonucu, bu karmaşık dil yapısı ortaya çıkmıştır. Güney Amerika'da yetmiş beş bağımsız büyük dil ailesi olduğu ileri sürülmüştür. Bunlardan bir kısmının Mezoamerika'nın ve Karayipler'in bazı yerlerinde de konuşulduğu düşünülmektedir. Söz konusu dil aileleri arasında Çipça (Mezoamerika ile Güney Amerika arasındaki 'dil köprüsü'), Maipuran (yaklaşık 65 özerk dilin mensup olduğu bu dil ailesi, Yeni Dünya'daki en yaygın dil ailesidir), Tukano, Keçuva, Pano, Takanan, Guaykuru, Jean, Tupi ve Karayip dilleri de yer almaktadır. Güney Amerika bugün dünyanın dilbilim açısından analizi en zor alanlarından biridir.

Sahul Dilleri (Tasmanya, Avustralya ve Papua Dilleri)

Son buzullaşmanın sonunda, okyanusların yükselmesinden önce, Tasmanya, Avustralya ve Yeni Gine eski Sahul anakarasını oluşturuyorlardı. Her ne kadar son bulgular 60.000-50.000 yıl önce Sahul'da insanların yaşadığı ihtimalini ortaya çıkarsa da, uzmanların büyük bir çoğunluğu hâlâ, bu bölgede insanların yaşadığına ilişkin kesin kanıtların 35.000-40.000 yıldan daha eski olmadığını kabul etmektedir. Son zamanlarda yapılan dilbilimsel bir analizle, önceleri tüm Sahul dillerinin bir ilk katmandan ibaret olduğu, daha sonradan bölgeye gelen grupların ikinci bir katman oluşturduğu tezi ileri sürülmüştür. Bu tezi savunanlara göre, ilgili grupların bölgeye giriş noktası olduğu düşünülen Sahul'un kuzeybatı kesiminde konuşulan dillerde ikinci katmanın izlerine rastlanmaktadır.[17] Bununla birlikte, insanın Sahul'da geçmişinin çok eskilere gitmesinden dolayı, ilk yerleşimden bugüne herhangi bir dil özelliğinin kalmış olması, çok zayıf bir ihtimaldir. Söz konusu özellikler *sapiens*'lerin bölgeye girişinden çok sonraki tarihlere ait olmalıdır. Bölgenin dil tarihi, yaşayan modern diller kullanılarak tümevarım yöntemiyle oluşturulmalıdır. Yine tarihsel yeniden inşanın doğası gereği, ancak en fazla birkaç binyıl geriye gidilebilir.

18. yüzyılın sonlarında Avrupalıların kıtaya gelişi sırasında, Avustralya yerlilerinden bir şekilde 'ırksal olarak farklı' olduklarını hisseden, sayıları yaklaşık 5000-8000 olan Tasmanyalılar, Avustralya'nın doğu kıyılarının güneyindeki Tasmanya adasında yaşıyorlardı.[18] Anlaşılan, iki özerk Tasmanya dili zamanla ortaya çıkmıştı: Kuzey Tasmanya dili ve Güney Tasmanya dili. Her iki dil de, anakara Avustralya dilleriyle ve yeniden inşa dil aileleriyle tamamen ilişkisiz görünmektedir. Belki de Tasmanya dili konuşanlar, 12.000 yıl önce Tasmanya'yı Avustralya'dan ayıran Bass Boğazı dolduğu zaman anakaranın dışına atılıp da adada kalan çok eski bir Sahul grubunun soyundan gelmektedir. Ama dilbilimcilerin elindeki Tasmanya dili malzemesinin niteliği, dilin güvenilir bir yeniden inşasına engel teşkil etmektedir. Bu malzemenin tamamı, bu dili konuşan son kişinin ölüm tarihi olan 1877'den önceye dayanmaktadır.[19]

Britanyalılar 1788'de Avustralya'ya geldiği zaman, Avustralya'da ve Avustralya'nın kuzeyindeki Toress Boğazı adalarında konuşulan yaklaşık 260 ayrı dil vardı. O zamandan beri, 100'den fazla dil yok oldu, 100 dil de bugün yok olma sürecinde; yalnızca 20 civarında dil Yerli Avustralya çocukları tarafından öğrenilmektedir. Yerli Amerika, Asya ve Afrika dillerinden farklı olarak, Avustralya dilleri, özellikle fonemik (anlamlı ses) sistemlerinde, dikkate değer bir birlik sergilemektedir. Bu olgu, gerekli ayırt edici özellikler saptanamadığı için, sınıflandırmaya yönelik karşılaştırmalı yaklaşımı engellemektedir. Avustralya dillerinin tipik olmayan homojenliğinin, anakaranın son Buzul Çağı'nın sonundan itibaren yalıtılmış konumda olmasıyla açıklanabileceği anlaşılmaktadır. Bu diller, son derece uzun bir dilsel denge dönemi de geçirmiş olabilir. Söz konusu denge, belki de, yalnızca dış (göç, istila, sosyal değişim ve benzeri) ya da iç etkenlere (sistemsel baskılar, iç değişim) bağlı ani değişikliklerle zaman zaman kesintiye uğramıştır. Aslında dilsel tarihin 'kesik denge' modelinin oluşturulmasına yol açan, Avustralya dillerinin bu sıra dışı niteliğidir. [20]

Evrim biyolojisinin bir kavramını kullanan bu modele göre, geçmişteki uzun sosyal denge dönemlerinin, belli bir bölgede dil

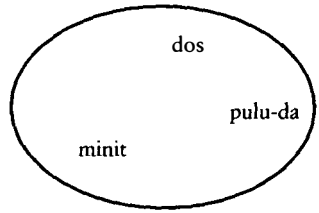
özelliklerinin yayılmasında uzun sosyal denge dönemleri bulunduğunu, bunun da farklı dillerin ortak bir prototip dil temelinde birbirlerine yaklaşmalarına yol açar (Şekil 5). Bununla birlikte, bu uzun denge durumu, yukarıda ifade edilen dış ya da iç etkenlerin bir veya birkaçının yol açtığı ani bir değişiklikle zaman zaman kesintiye uğramış ya da bozulmuştur. Bu kesintiler toplulukların sayısını artırmıştır, toplulukları ve bu toplulukların dillerini bölerek 'aile ağaçlarını' oluşturmuştur.

Birçok dilbilimci, erken bir Proto-Avustralya dilinin mevcut olduğunu varsaysa da, karşılaştırmalı yöntemin biçimsel bir uygulamasıyla böylesi bir proto-dili tatmin edici bir şekilde oluşturamamıştır (bu durum, muhtemelen, 'aile ağaçlarına' ve dolayısıyla yalnızca kesintili değişime odaklanan karşılaştırmalı yöntemin kendi güçsüzlüğünden kaynaklanır). Bazı dilbilimciler, Proto-Avustralya dilinin gerçek bir dil olarak asla var olmadığını, bu dilin yalnızca modern dil teknikleriyle yapay olarak bir araya getirilmiş özelliklere dayanan yüzeysel bir olgudan ibaret olduğunu ileri sürerler. Yaklaşık 35.000 yıl önce Sunda ve/veya Kuzeybatı Sahul'da bilinmeyen bir şekilde etkileşimde bulunan *Homo sapiens*'ler tarafından konuşulan dillerden, varsayılan bir Proto-Avustralya diline yaklaşan bir dil de yavaş yavaş ortaya çıkmış olabilir. Bölgedeki en erken *sapiens* dilleri daha sonra tüm anakaraya yayılmış ve belki de bölgesel dağılım ve iç düzenlemelerden kaynaklanan değişikliklere ve yakınsamalara uğrayarak on binlerce yıl boyunca konuşulmuştur.

Mevcut Avustralya dilleri, diğer diller gibi kolaylıkla 'aile ağaçlarına' bölünmez.[21] Örneğin, büyük bir Avustralya dil ailesine mensup 29 dil kolu, fonolojik bakımdan (sesbilim, dildeki sesleri ve ses sistemlerini inceleyen bilim dalıdır), büyük bir Amerikan dil ailesine mensup yalnızca iki kolun birbirinden taşıdığı farklılıktan çok daha az farklılık gösterir. Bu, son derece eski bir Proto-Avustralya dilinin varlığının kabul edilmesini zorunlu kılan temel olgudur. Herhangi bir Avustralya dilini konuşan bir toplumdaki insanların çoğu, yakın komşularının lehçelerini anlayabilir, fakat o dilin tüm lehçeleri göz önüne alındığında, aynı kökenden türemiş

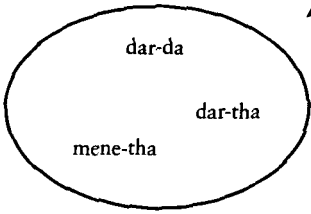
YIL 0

'İnsanlık' sözcüğü komşu olan üç dilde farklıdır. Sözcükte farklılık yaratan isim yapan sonekler, 's', '-da' ve 't'dir.

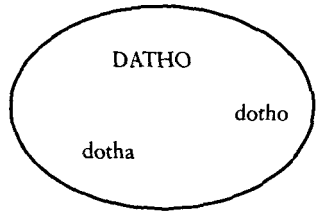
YIL 1000

Bu üç dil arasındaki sürekli iletişimden dolayı doğal iç değişimler ortaya çıktı ve kopyalama meydana geldi.

YIL 2000

Hâkim dilin politik üstünlüğü, daha fazla değişimlere ve kopyalamaya yol açtı. Bu durum da, yeni proto-dilin azınlık lehçeleriyle sadece küçük sistemsel farklılıklar taşımasına neden oldu.

5 Farklı diller, bir denge döneminde, yayılma yoluyla bir proto-dilde birleşmek üzere birbirine yaklaşabilir.

sözcüklerin oranı, birbirlerinden tamamen farklı olan diller arasındaki benzer sözcüklerin oranı kadar düşüktür.[22] Bu sebeple, dilbilimciler bu durumda 'aile-benzeri dil' kavramını ileri sürmüşlerdir.

Avustralya dilleri ayrıca, tüm lehçelerinde birbirine çok benzeyen, pek çoğu hemen hemen aynı olan yapılar barındırır. (Birbirinden en uzak lehçelerin ortak sözcükleri yüzde 45 gibi düşük bir orandadır.) Böylesi lehçe zincirleri, şaşırtıcı bir şekilde 1500 kilometreye kadar ulaşan uzun mesafelerde konuşulur. Ama bu özelliğin, lehçelerin kökeni olan Avustralya dillerinden mi, yoksa Proto-Avustralya dilinden mi türediğini saptamak gerçekte hâlâ olanaksızdır. Proto-Avustralya dili, eğer bir zamanlar gerçekten

böyle bir dil var olduysa, göçmenler tarafından getirilmiş olabilir. Durum böyleyse, bu göçmen dili, kıtanın daha eski dili (dilleri) karşısında egemenlik kurmuştur, öyle ki söz konusu eski dil (diller) hiçbir iz bırakmadan silinmiştir. Veya Proto-Avustralya dili Avustralya'nın tek dili olabilir. Daha eski dilin (dillerin) izleri belki de yalnızca Avustralya'nın yerel dillerinin sözcük dağarcığında bulunmaktadır.[23] Söz konusu izler, köken itibariyle Proto-Avustralya dilinden türemiş dillerdeki daha yakın tarihli yakınlaşmalardan kaynaklanıyor olabilir. Bu durumda Proto-Avustralya dili, 1788'e kadar önemli bir dış etki olmaksızın 35.000 yıl boyunca döngüsel evrim geçirmiştir.

8000 yıl önce Torres Boğazı'nın dolmasından itibaren Sahul'dan izole olmuş, dünyanın en büyük ikinci adası olan Yeni Gine, 700'den fazla dil ile (ayrıca 200 civarında Avustronezya dili) zengin bir dil hazinesine ev sahipliği yapmaktadır. Burası, dünyada sınırlı bir coğrafyada en fazla dilin konuşulduğu bölgedir.[24] Bu dillerin Avustralya dilleriyle köken bakımından bir bağlantısı olması gerektiği düşünülebilir, ama güvenilir sistematik hiçbir fonolojik veya morfolojik bağlantı saptanamamıştır. Eski tezlerin aksine, Yeni Gine 'Papua' (yani, 'Avustronezya' dili olmayan) dillerinin birçoğunun görece kalabalık toplumlar tarafından konuşulduğu saptanmıştır. Söz konusu toplumların bazılarının nüfus 100.000'i aşkındır. [25]

Avustronezya dillerinden sonra, Pasifik'te ve Güneydoğu Asya'daki en büyük ikinci dil grubunu Papua dilleri oluşturur. Papua dilleri, Yeni Gine'nin neredeyse tamamında (bazı sahil şerirleri hariç), Malukku'daki Kuzey Halmahera'da, Doğu Endonezya'da (Alor, Pantar, Timor'un bazı kısımlarında), Yeni Britanya ve Yeni İrlanda'nın bazı kısımlarında ve Bougainville'de ve Santa Cruz'un altında yer alan Solomon Adaları'nda konuşulur. 1980'lere kadar varlığı saptanan 741 Papua dilinden 507 tanesinin Trans-Yeni Gine Kolu olarak adlandırılan bir 'büyük dil ailesine' mensup olduğu iddia edilmektedir.[26] Bu, Papua dilleri konuşanların yaklaşık yüzde 80'nini kapsadığı düşünülen (daha kadim) üst düzey genellemeye dayanan bir kategoridir. Oysa başka dilbilimciler yalnızca

yaklaşık 60 küçük dil ailesi saptamışlardır. Papua dillerine ilişkin karşılaştırmalı çalışmaların çoğu, kelimelerin istatistiksel analizine dayanmaktadır ve bu yüzden sağlıksızdır, buna karşılık bu alanda karşılaştırmalı tarihsel dilbilim araştırması pek yapılmamıştır. Aslında 'Papua dilleri' terimi, köken bağlantıları hakkında net bilgi bulunmayan, Avustronezya dışı tüm bölge dillerinin içine sokulduğu muğlak bir genel kategori olarak kullanılmaktadır.

Avustronezya Dilleri

Son buzullaşmanın sonunda okyanus seviyelerinde meydana gelen yükselmenin dolaylı etkisiyle görece yeni sayılabilecek Avustronezya dilleri 'üst ailesi' doğmuştur. Madagaskar'dan Paskalya Adası'na kadar uzanan bölgede egemen olan bu üst aile, yaklaşık 1200 dili, yani bütün dünya dillerinin yüzde 30'unu kapsamaktadır. Dolayısıyla dil sayısı bakımından dünyanın en zengin dil ailesidir.[27] Günümüzde yaklaşık 270 milyon insanın konuştuğu dillerin mensup olduğu Avustronezya ailesi, neredeyse tüm Doğu Hint Adaları'nın, Mikronezya'nın ve Polinezya'nın dillerini kapsar. Şaşırtıcı bir şekilde, günümüzdeki Avustronezya dillerinin toplam sayısının yalnızca yüzde ikisi (Malezya, Endonezya ve Brunei'de 25 dil) Avustronezya dillerini konuşanların yüzde 87'si tarafından kullanılmaktadır.

Belki de Yangtze Deltası'nda pirinç tarımı yapan gruplar tarafından konuşulan Pre-Proto-Avustronezya dilinin, yaklaşık 8000 yıl önce bu bölgede egemen olan Çin-Tibet geniş dil ailesinin bir koluna mensup olması mümkündür. Dilbilimsel yeniden inşayla ortaya çıkarılan tek heceli ve tonal Proto-Avustronezya dili bu tezi destekleyen kanıtlar sağlamaktadır. Söz konusu dil, Çin ve Güneydoğu Asya dillerinin ve dil ailelerinin birçoğuyla benzerlik taşımaktadır.[28] Çin-Tibet dili konuşan kuzeyli toplulukların istilasıyla yerlerinden edilen Proto-Avustronezya dili konuşan gruplar, belki de 6000-5000 yıl önce Güneydoğu Çin'den Tayvan Adası'na geçmiştir.[29] Tayvan'da çok uzun süre yalnızca Avustronezya dili konuşan gruplar yaşadı. M.S. 17. yüzyılda Çinliler Tayvan'ı istila

etti ve Avustronezya dili konuşanları adanın dağlık iç bölgelerine sürdü. Bugün Avustronezya dili konuşan 200.000 kişi bu bölgede yaşamaktadır ve Tayvan nüfusunun yalnızca yüzde birini teşkil etmektedir.

Hint Dilleri

Hindistan alt-kıtasındaki ilksel karmaşık dil evrimi Afrika, Asya ve Güney Amerika'dakine benzer. Çok eski bir tarihte başlıca dil aileleri üstünlük mücadelesi veriyorlardı. (Bu ailelerin kökenleri zaman uçurumu nedeniyle aydınlığa kavuşturulamamaktadır.) Öte yandan arkeologlar, eski Hint kültüründe M.Ö. 8000'den M.Ö. 1000'e kadar uzanan diliminde dikkat çekici bir süreklilik tespit etmişlerdir. Hint-Avrupa dilleri konuşan topluklar bölgeye ilk kez 3000 yıldan uzun zaman önce batıdan girdiğinde, dünya dilleri arasında akrabası saptanamamış olan Dravid dil ailesinin, Hindistan'ın en yaygın yerli dili olduğu genellikle kabul edilmektedir. (Hindistan'da çok geniş toplulukların kullandığı Hint-İran dilleri Hint-Avrupa dil ailesine mensuptur.) 4000 yıl önceye ait son derece ileri İndus Vadisi kültürü, örneğin Proto-Dravid dili konuşan gruplar tarafından geliştirilmiş olabilir. Bugün yaklaşık 175 milyon insanın konuştuğu dillerden oluşan Dravid üst ailesi, dünyanın dördüncü büyük dil ailesidir ve 24 temel kolu kapsamaktadır.[30] Her ne kadar az sayıda Dravid dili Kuzey Hindistan'da (örneğin Dravid dili olan Brahui Doğu Belucistan'da hâlâ konuşulmaktadır) yaşamaya devam etse de, başlıca Dravid dilleri, bugün Güney Hindistan'da (Telugu, Tamil, Kannada ve Malayalam dilleri) konuşulmaktadır.

Hindistan'ın diğer yerli dillerinin sınıflandırılması zordur. Bu diller, önce Dravid dilleri, daha sonra Hint-Avrupa dilleri tarafından marjinalleştirilen eski geniş ailelerin kalıntıları olabilir. Avrupa'daki Bask dili gibi, Kuzeybatı Hindistan'ın Buruşaski dilinin de akraba dili bulunmamaktadır. Doğu Hindistan'ın çok kalabalık toplulukların konuştuğu Munda, Mon-Khemer ve Annam-Muong dil ailelerinin tümü, uzun süre önce Güneydoğu Asya'dan Hindistan bölgesine gelmiş olan Avustro-Asya dil ailesine mensuptur.

Avrupa Dilleri

Yüz binlerce yıl boyunca çeşitli insan türlerinin yaşadığı Avrupa'da da her zaman birçok dil ailesi bulunmuştur. Bu dil ailelerinin neredeyse tümü hiçbir iz bırakmadan yok olmuştur. Nispeten daha yakın tarihli pre-Hint-Avrupa (varsayılan) dillerinden birkaçının ismine, İskoçya'nın Piktleri ya da Kruitneleri (bunlar erken Keltler de olabilir), Güney Fransa'nın ve Batı Alpler'in Liguryalıları, İtalya'nın Etrüskleri ve Kuzey İspanya ve Güneybatı Fransa'nın Baskları gibi toplulukların dillerinin isimlerine eski metinlerinde rastlanmaktadır. Basklar, Avrupa'nın tarih öncesinde özel bir yere sahiptir.

2000 yıl önce Roma kayıtlarında adı geçen Basklar, genetik olarak Paleolitik bir tipi temsil eder. Roma döneminde Güneybatı Galya'da yaşayan Akitanyalılarla bağlantısı olduğu düşünülen bu halkın, eskiden Avrupa'nın batısında daha yaygın olduğu anlaşılıyor. Galyaca konuşan Keltlerin istilasıyla Pireneler'in coğrafi periferisine itilen Basklar, her ne kadar Keltçe, Gotça ve İtalyancadan çok sayıda kelime almış olsa da, bilinen hiçbir dille akrabalığı olmayan bir dil (Euskara) konuşmaktadırlar. (Geçmişte bazı dilbilimciler, Baskçanın, eski Ligurya diliyle bağlantısı olduğunu varsayarak Kafkas dilleriyle akraba olduğunu ileri sürmüşlerdir.)

Günümüzde uzmanların büyük bir çoğunluğu, Baskça konuşanlarının, hiçbir dilsel bağ taşımadıkları Kelt dilleriyle ilk ilişkileri kurmadan önce Bask bölgesinde yaşadıklarını veya dilsel evrim geçirdiklerini kabul ederler. Bazı uzmanlar, Basklıların ve Bask dilinin, Avrupa'nın 50.000 yıl önceki sakinleri *Homo sapiens*'lerin doğrudan ardılları olduğunu ileri sürmektedir. Ama bu iddia, en azından dil göz önüne alındığında gerçekçi değildir (köken meselesi açıklığa kavuşturulamamaktadır, aşağıya bakınız). Basklılar ya da onların dili, ilk Kelt istilacılarından yalnızca birkaç binyıl önceye dayanıyor olmalıdır. Basklar genetik bakımından İspanyol komşularına kıyasla Fransız komşularına olduklarından daha farklıdırlar, çünkü Baskların genetik profili Garron bölgesinin (eski Akitanya) genetik profiline tedrici bir geçiş göstermektedir.

Bugün Baskçanın on temel lehçesini, çoğu İspanya'nın kuzeyinde yaşayan 700.000 kişi konuşmaktadır.

Bugün yok olmuş bir Hint-Avrupa dili olan Galyaca konuşan Keltler, yaklaşık 3000 yıl önce Bask dili konuşanların bölgelerini istila ettiler. Hint-Avrupa dil ailesi, dünyanın en büyük –ve tarihin en başarılı– üst ailesidir. Bugün birkaç dil dışında Avrupa'da konuşulan bütün diller bu dil ailesine mensuptur. Ayrıca, Amerika'dan Yeni Zelanda'ya kadar dünyanın dört bir tarafına yayılmış eski Avrupa kolonilerinde de Hint-Avrupa dilleri konuşulur. (Örneğin İngilizce, Hint-Avrupa dil ailesinin Germen kolunun Batı Germen alt-koluna mensuptur.) Doğu Avrupa'dan gelen atlı savaşçıların tüm Avrupa'yı istila ettikleri ve onların Hint-Avrupa dillerinin yerli dillerin yerini aldığı tezi, bilim çevrelerinde öteden beri kabul edilmektedir. Bu teze karşı 1980'lerde yeni bir teori ortaya atılmıştır. Söz konusu teoriye göre, Hint-Avrupalılar 10.000 yıl önce, son Buzul Çağı'nın sonunda Ortadoğu'dan gelmişlerdir – ama savaşçı olarak değil, toprağı işleyen, ekip biçen topluluklar olarak.[31] Yine bu teoriye göre, söz konusu göçmenler, Avrupa'ya yılda yaklaşık bir kilometre ilerleyerek tedrici olarak yerli avcı-toplayıcı toplulukları eritmiştir. Tarım avcılık ve toplayıcılığın yerini aldığı gibi, göçmenlerin 'üstün' dilleri de yerel dillere üstünlük sağlamış, daha sonra onları egemenliği altına almıştır.

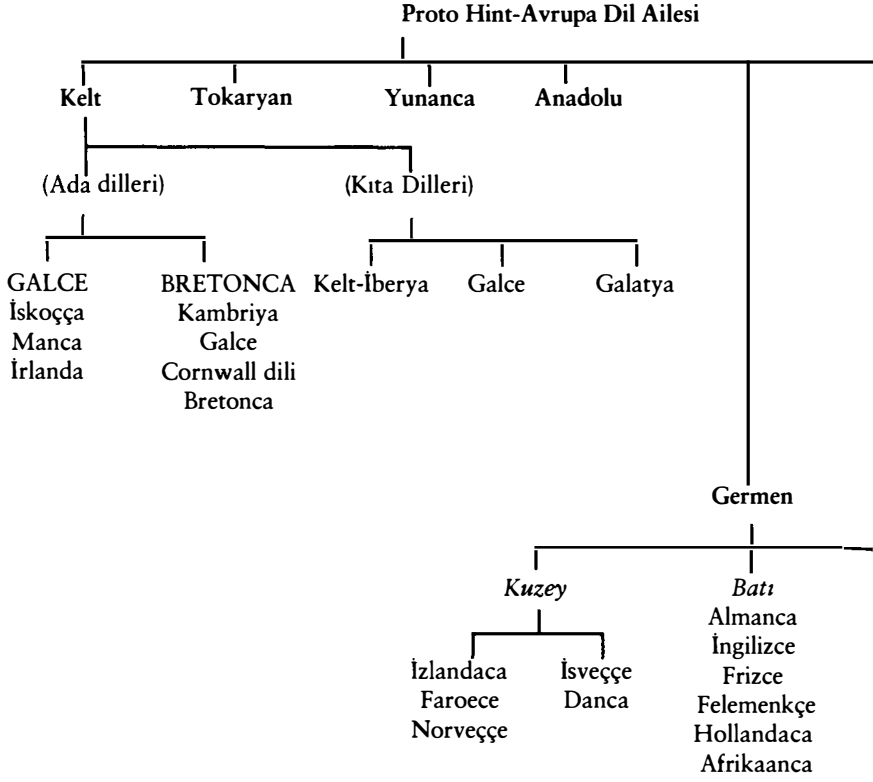
Bununla birlikte hem genetik uzmanları hem de dilbilimciler bu teoriye karşı çıkmışlardır. Genetik uzmanları, Avrupa'daki insanların genetik profilinin 50.000 yıl içinde önemli bir değişim geçirmediğini belirtmektedirler: Belki tarım teknikleri, hatta yeni diller, 10.000 yıl öncesi gibi erken bir tarihte Ortadoğu'dan getirilmiştir, fakat yerli Avrupalıların yerini başka halklar almamıştır. Dilbilimciler, Avrupa'nın yerli dillerinin yerlerini tedrici bir süreçle Hint-Avrupa dillerine bıraktığını reddetmektedirler. Ayrıca böylesi erken bir tarihte, tarımı Avrupa'ya getirenlerin Hint-Avrupalılar olduğuna dair herhangi bir dilbilimsel kanıt yoktur. Avrupa'ya tarımı getirenler, pre-Hint-Avrupalı topluluklar olabilir. İpli seramik kültürüne mensup Hint-Avrupalıları ise, binlerce yıl sonra, M.Ö. 3500 civarında Ortadoğu'dan değil, Doğu Avrupa'dan gelmiş olabilir.[32]

Tarihsel dilbilim, Hint-Avrupalıların asıl anavatanlarının, bu toplulukların dillerinin yayıldığı bölgenin coğrafi merkezi, yani Doğu Avrupa olduğunu öne sürmektedir. Bu, Ural ailesinin Fin-Ugor ve Samoyed dilleriyle olan son derece eski ve gayet belirgin ilişkileri de açıklayacaktır.[33] Eğer bu ilişkiler gerçekten mevcutsa (biçimsel bir karşılaştırma hâlâ yapılmamıştır), o zaman şu ihtimaller üzerinde durmak gerekir: Ya Hint-Avrupa dilleri ile Ural dillerinin ortak bir kökeni vardır, ya da yaklaşık 7000 yıl önce Avrupa'nın doğu ucunda konuşulan, iki ya da daha fazla farklı, ama komşu dil birbirlerine yakınlaşmıştır.

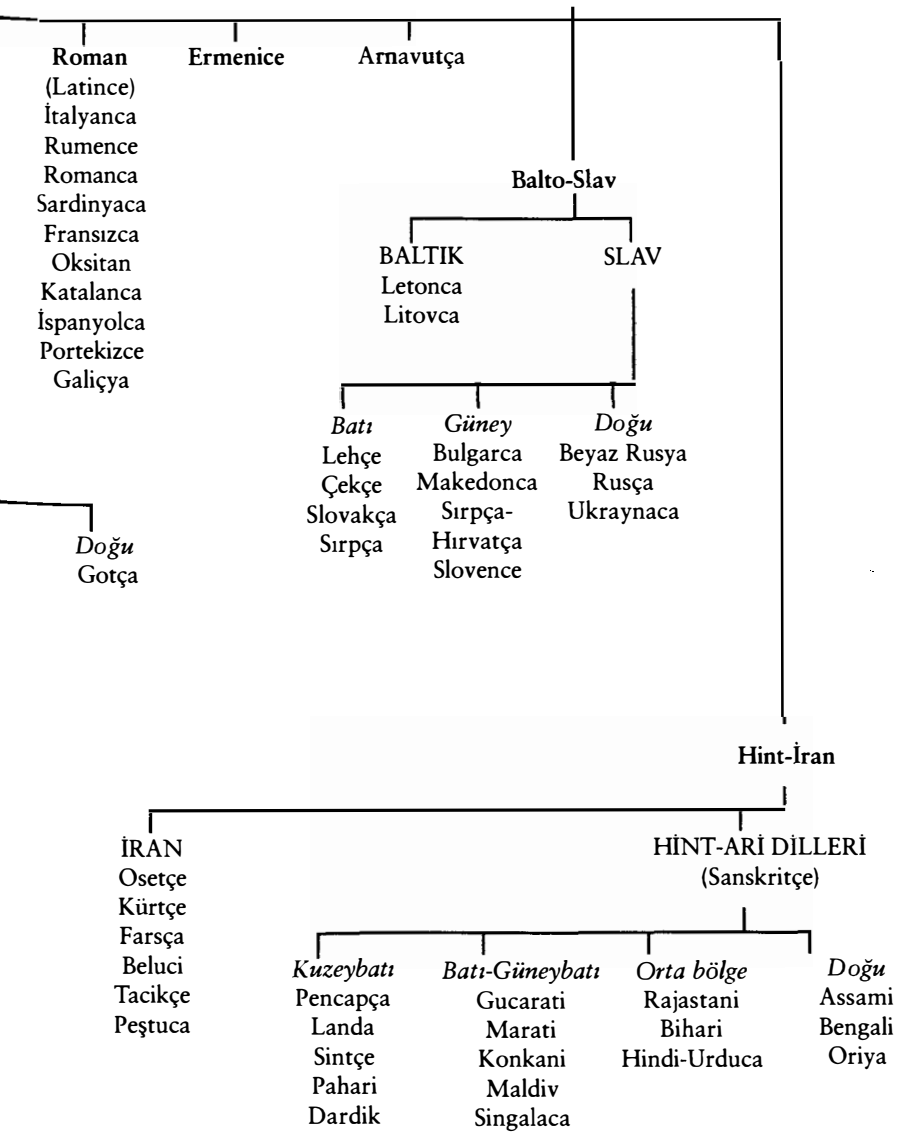
Belki de 5500 yıl önce Orta Avrupa'ya gelen ilk Hint-Avrupalılar olan ipli seramik kültürüne mensup topluluklar, Kelt-İtalik, Germanik ve belki Balto-Slav unsurların çok eski, gevşek gruplaşmalarıdır. Sonraki binlerce yıl boyunca bu halkların Avrupa'ya akını devam etmiştir. Her Hint-Avrupa dili kendi toprakları üzerinde evrim geçirip gelişmesini sürdürmüştür. Dolayısıyla bir istila değil, yerel bir gelişme söz konusudur.

Bazen anlaşılması güç olan tarihsel mekanizmanın bir sonucu olarak, bugün bildiğimiz yerli Avrupa dilleri çok çeşitli etkilerin ürünüdür. Dilbilimsel açıdan, modern Yunanca, Fransızca ve İngilizcenin doğuşu, nasıl Proto-Yunanca, İtalik ve Germanik dillerinin evrimine dayanıyorsa, aynı şekilde ikinci gruptaki diller de eski kabile topluluklarının dillerinin evrim geçirmesiyle oluşmuştur, yani o dillere özgü sayısız gelişme bu süreçte etkili olmuştur. Modern Avrupalıların genetik profili incelenince şu nokta görülmektedir: Azınlık Hint-Avrupalı istilacıların dilleri, Bask bölgesi, İskandinavya'nın ve Baltıklar'ın kuzeyi hariç, yerli çoğunluk gruplarının dillerinin yerini olmuştur. Hint-Avrupa dil ailesi daha sonra farklılaşmıştır, çok çeşitli, dinamik alt-tabaka dillerin yanı sıra, yeni diller doğurmuştur. Böylece 5500 yıllık bir sürecin sonunda, Hint-Avrupa dilleri adını verdiğimiz, son derece zengin ve kültürel açıdan önemli bir üst aile ortaya çıkmıştır.

Yaklaşık 4000 yıllık dönemi için yazılı kayıtlar bulunan Hint-Avrupa dilleri, bugün dünyanın en zengin dil ailelerinden birini teşkil etmektedir (Şekil 6).[34] Hint-Avrupa dillerinin sekiz mo-

6. Hint-Avrupa dillerinin 'aile ağacı'.

Roman
(Latince)
İtalyanca
Rumence
Romanca
Sardinyaca
Fransızca
Oksitan
Katalanca
İspanyolca
Portekizce
Galiçya
Ermenice
Arnavutça
Balto-Slav
BALTIK
Letonca
Litovca
SLAV
Batı
Lehçe
Çekçe
Slovakça
Sırpça
Güney
Bulgarca
Makedonca
Sırpça-
Hırvatça
Slovence
Doğu
Beyaz Rusya
Rusça
Ukraynaca
Doğu
Gotça
Hint-İran
İRAN
Osetçe
Kürtçe
Farsça
Beluci
Tacikçe
Peştuca
HİNT-ARİ DİLLERİ
(Sanskritçe)
Kuzeybatı
Pencapça
Landa
Sintçe
Pahari
Dardik
Batı-Güneybatı
Gucarati
Marati
Konkani
Maldiv
Singalaca
Orta bölge
Rajastani
Bihari
Hindi-Urduca
Doğu
Assami
Bengali
Oriya

dern koluna (Kelt, Germen, Roman, Arnavut, Grek, Balto-Slav, Ermeni ve Hint-İran dilleri) mensup 100'ü aşkın dilden yalnızca biri olan İngilizce bugün birinci ve ikinci dil olarak, eskiden en kalabalık grubun konuştuğu dil olma özelliğini elinde bulunduran Mandarin Çincesinden daha fazla insan tarafından konuşulmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısında İngilizce, dünyanın hâkim iletişim dili haline geldi ve insanlık bir dünya diline en fazla bu dönemde yaklaşmış oldu. Hint-Avrupa dilleri, ayrıca üzerine en çok inceleme yapılmış ve 18. ve 19. yüzyıllarda modern dilbilimin kaynağı olarak (özellikle Sanskritçenin incelenmesi sayesinde) en çok hizmet vermiş dil ailesidir.[35]

Tarihte ne kadar geriye gidilerse, otantik dillerin yeniden inşasında o kadar büyük güçlük çekilir. Bunun nedeni, dilbilimde yeniden inşa için kullanılan karşılaştırmalı yöntemin diğer bilimlerdeki 'zaman yolculuğu'na olanak sağlamamasıdır. Paleolitik dilbilim, derlediği ortak öğelere dayanarak diller arasında kelime ve fonoloji (anlamlı ses sistemi) karşılaştırmaları yapar. Ortak öğeler çok sınırlı hale geldiği zaman (örneğin, akraba kabileler arasında fiziksel ayrılık çok uzun sürdüğünde bu olguya rastlanır), diller arasındaki sistematik ses benzerliği kaybolur.[36] Belli bir tarihin öncesi için yeniden inşa, sağlam karşılaştırmalı veriler bulunmadığından boş spekülasyonlardan öte anlam taşımaz: "Aile ağaçlarının aile ağacını aramak, ne mantıklıdır ne de yararlıdır."[37] Çok geniş proto-dil ailesi bağlantıları için bu tarih, yaklaşık 10.000 yıl öncedir ve çoğunlukla spekülasyona dayanır, fakat Hint-Avrupa dilleri gibi belirli proto-diller için, söz konusu zaman dilimi, yalnızca yaklaşık 6000 yıldır veya daha kısadır. İnsanlığın kadim tarihi göz önüne alındığında, bu çok yakın bir tarihtir.

Son Buzul Çağı'nın 10.000 yıl önce sona ermesi, insanlık tarihinde temel bir dönüm noktası olmuştur. Her şeyden önce bu, en büyük dil farklılaşması dönemidir. Yalıtılmış ilkel toplum kesimleri o zamana kadar nadiren etkileşimde bulunmuştu. Bu doğal soyutlanma, sayısız küçük, özerk dil grubu doğurmuştu. Bu dillerin normal durumu belki de denge ve sınırlı değişimlerden ibaretti. Söz konusu tedrici değişimler genellikle bölgesel yayılmaya dayanıyor-

du. Son Buzul Çağı'nın ardından insan nüfusunda yaşanan büyük artış, belki de paradoksal bir tarzda dil farklılaşmalarını azalttı, çünkü zaman içinde artan nüfus yalnızca daha büyük dil ailelerini oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda görülmemiş sayıda insanın konuştuğu (Mandarin Çincesi gibi) dillerin de doğmasını sağladı.

Genel olarak insan toplumunda ekonomik ve politik iktidar merkezlerinin oluşmasıyla, gitgide büyüyen homojen dil birimleri ortaya çıkmıştır. Söz konusu diller de daha sonra tüm küçük dilleri bastırmıştır. Bu sinerjik sistem hızla büyür, en sonunda çok sınırlı sayıda dil ve dil ailesi kalır. Günümüzde nüfus artışına rağmen dil sayısındaki azalmanın hızla devam ettiği dünyanın dilsel durumu budur. Belki bu nedenle de, muhtemelen dilbilimsel yeniden inşanın sınır noktası olan 10.000 yıl önceki zengin dil manzarasını anlamak kritik önem taşır: Söz konusu dönem, yaşayan tüm dillerin kökeni olan dillerin geçtiği geniş bir huniydi.

Son genetik çözümlemeler, yüzyıllar ve binyıllar boyunca genellikle insan kitlelerinin değil, dillerin birbirinin yerini aldığını ortaya koymaktadır. Yani, belli bir bölgenin nispeten istikrarlı insan nüfusları yeni dilleri kolayca özümsemektedir. Örneğin Britanya Adaları ve İrlanda Keltler tarafından istila edilince, orada yaşayan pre-Keltler, bu Hint-Avrupalı istilacıların azınlık dillerini benimsediler. Onların soyundan gelenler, asırlar sonra, benzer biçimde istilacı Batı Germenlerin ('Anglo-Saksonlar') azınlık dilini benimsediler. Buna karşılık Britanyalıların ve İrlandalıların genetik profili pek değişmemiştir. Bu olgu yeryüzünde pek çok kez meydana gelmiştir. Tarih boyunca toplumlar elbise değiştirir gibi dil giymişlerdir. Dilsel başkalaşım daima iz bırakmadan yaşanmıştır – ta ki yazı ortaya çıkana kadar.

IV

Yazılı Dil

Kim olduğu bilinmeyen bir Sümer, yaklaşık 4000 yıl önce bir tabletin üzerine "Eli ağzına uygun hareket eden kâtip, gerçek kâtiptir" diye yazmıştır. Aslında bu söz yazının özünün ne olduğunu ortaya koymaktadır.[1] Yazı, sessiz resimlerin tedrici evrimiyle oluşmamıştır. İnsan konuşmasının görsel ifadesi olarak birden doğmuş ve bu niteliğini günümüze kadar da korumuştur. Hatta bir çakalı ölümsüzleştiren yak. M.Ö. 3400'e ait en eski Mısır hiyeroglifi, okuyucularının aklında 'çakal'ın Mısır dilindeki karşılığını çağrıştırmış olmalıdır.

Yazıyı tek başına bir kişi 'icat etmedi'. Yazı, Mısır'dan İndus Vadisi'ne uzanan geniş coğrafyada, belki de çetele tutma ve tasnif etme sisteminin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bir tacir ya da bir memur, belirsizliği azaltmak için sayılan, ölçülen veya tartılan eşyaların resimlerini çizerek çetele tutmayı ya da tasnif etmeyi geliştirdi. Bütün erken gliflerin ('hiyeroglif' sözcüğünün kısaltılmışı) basit resimlerden oluşmasına rağmen, bunların en gelişmemişi bile doğrudan dilden alınan bir ses değerini temsil ediyordu.

Yazılı dilin en temel modeli, birçok geçiş varyantını ve kombinasyonu (karışık yazılar) bulunan üç genel yazı türünü barındırır: [2]

- *Logografik* yazıda, her glif, bir morfemi (*an+lam+lı* sözcüğündeki üç morfem gibi, anlamlı en küçük dilsel birim) ya da bir sözcüğün tümünü (Erken Mısır hiyeroglif yazısındaki 'çakal' gibi) temsil eder.
- *Hecesel yazı*, yalnızca hece-ses değere sahip olan gliflerden oluşur (örneğin, Tunç Çağı Ege yazılarındaki 'Knossos' sözcüğündeki *ko-no-so* gibi).
- *Alfabetik yazıda*, 'harfler' olarak adlandırılan glifler, ünlü ve ünsüz sesleri temsil eder (Latin alfabesindeki *a,b,c* gibi).

Çoğu yazı zaman içinde değişiklik göstererek, simgeler anlam içeriğini yansıtmak yerine tedrici olarak ses içeriğini göstermeye başlamıştır: Böylece, logografik sistemler, hecesel sistemler haline gelmiştir. Ama alfabe sistemi benzersiz niteliğini korumuştur: Alfabe sistemi, geliştirilir geliştirilmez –alfabe Doğu Akdeniz'de bulunmuş ve Yunanistan'da gelişimi tamamlanmıştır– yüzlerce dil tarafından benimsenmiştir. Bugün, alfabe yazısı, önceden yazısız olan dilleri yazmak için kullanılan tek sistemdir.

Yazının insanlık tarihinde, yalnızca belirli bir yerde ortaya çıkmış olması ve daha sonra birçok toplum tarafından taklit edilmiş olması mümkündür. Çok yakın zamana kadar, uzmanların büyük çoğunluğu, yazının yalnızca Güney Mezopotamya'da (Güneydoğu Irak'ta) doğduğunu düşünmekteydi.[3] Fakat yeni arkeolojik kanıtlar, ilkel yazının Mısır'dan İndus Vadisi'ne kadar uzanan geniş bölgede ortaya çıktığı fikrini güçlendirmiştir. Yazı nerede doğmuş olursa olsun, yazının yararlılığı ve tekniği, 'uyarıcı yayılma'ya –bir fikrin ya da geleneğin bir halktan diğerine aktarılmasına– yol açmış, ortaya çıktığı yere en yakın komşu toplulukları, yazım şekli ve fonetik bakımdan farklı olsa da kendi benzer yazı sistemlerini oluşturmuşlardır.[4] Yazılı dil, Kenan'da yaşayan İbraniler, Germenler ve Paskalya Adası'nda yaşayan toplumlarda olduğu gibi, bazı kültürlerde kutsallık kazanmıştır. Böylesi durumlarda, yazı yazma sanatı (ama her zaman yazının ilettiği mesaj değil) günlük yaşamdan farklı, yalnızca özel kâtipler ve rahipler tarafından gerçekleştirilebilecek kutsal bir iletişim biçimi olarak algılanmıştır. Tarih boyunca yazı yazma faaliyeti çoğunlukla sihirli bir süreç sayılmıştır.

Modern antropolojinin kurucularından Darwin'ci bir bilim adamı, toplumun 'barbarlıktan' 'uygarlığa', önce ve en başta okuma-yazma becerisi sayesinde geçildiğini ileri sürmüştür.[5] Bugün, uygarlaşma sürecini bir mekanizmaya benzetecek olursak, yazı yazmayı bu mekanizmanın yağı gibi değerlenmenin daha uygun olduğu kabul edilmektedir: Yazı toplumsal gelişmeye yol açmamış, yalnızca toplumsal değişimi büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Ayrıca, yazının kullanılmasında "aşamalar" saptamaya çalışmaktan kaçınmak yerinde bir yaklaşım olabilir. Üç yazı türünün –logografik, hecesel ve alfabetik (ve bu türlerin değişik ve karışık kullanımları) yazıların– her biri, belirli bir dil, toplum ve dönemde en yüksek kullanım düzeyine ulaşmıştır. Diller zamanla değişiklik geçirdikçe, yazı sistemlerinde de bunlara paralel değişiklikler meydana gelmiştir, ya da komşu dillerden birinin yazısı alınmış ve farklı bir dile uygun hale getirilmiştir. Bu üç yazı türünün birbirinden herhangi bir niteliksel üstünlüğü söz konusu değildir, ayrıca bunlar bir yazı evrim modelinde aşamaları temsil etmez. Söz konusu türler, sadece yeni ve farklı ihtiyaçlar ortaya çıktığında bu ihtiyaçları karşılamak üzere kullanılan yazı biçimleridir.[6]

Diller, 'evrim geçirebilir,' yani insanların bilinçli müdahalesinden bağımsız bir şekilde gelişebilir, fakat yazı sistemleri, belirli amaçlara uygun olarak insanlar tarafından bilinçli olarak değiştirilir. En yaygın amaç, yazı yazanın konuşma dilinin en uygun simgelere kavuşmasıdır. Asırlar ve binyıllar boyunca yazı sisteminde sürekli olarak meydana gelen küçük değişiklikler yazı sisteminin şekillerinde ve kullanımında büyük farklılıklara yol açar.[7] Kaynağı erken Mısır hiyeroglif yazısı olan günümüz Latin alfabesi, 2000 yıldan sonra bile hâlâ değişim geçiriyor. Birçok farklı dilde aynı anda, her eğitimli okuyucunun öğrenmesi gereken %, ¥, ™, © simgeleri ve son zamanlardaki internet simgeleri (@ ve //) gibi yeni işaretler Latin alfabesine ekleniyor ya da yeni teknolojilerden dolayı eski işaretlerde anlam genişlemesi meydana geliyor.

Az sayıda seçkinin okuma yazma bildiği toplumlarda, yazı yazmanın konuşma dili üzerinde pek etkisi olmadığı görülmektedir.[8] Buna karşılık okur-yazarlığın yaygın olduğu toplumlarda, yazının

konuşma dili üzerindeki etkisi son derece büyüktür. Yazı, konuşma dilini korur, ayrıca kapsamlı toplumsal sonuçları olan dil-odaklı başka birçok süreci düzenler, standartlaştırır, yönlendirir, zenginleştirir ve yaratır. Bugün bildiğimiz anlamıyla insan toplumu, yazı olmadan varlığını sürdüremez. Modern dünyamızda dil öğrenmekten sonra en önemli beceri okuma-yazma öğrenmektir. Yazı, gösterdiği çarpıcı gelişim sayesinde, 5000 yılı çok az aşan bir zaman diliminde insanlık için, yansıttığı dil kadar vazgeçilmez hale gelmiştir.

İnsanlık tarihinde sayısız yazı sistemi gelip geçmiştir. Yok olan sistemler ile bugün yeryüzünde kullanılan düzinelerce yazma sistemi üzerinde bu kitapta durmayacağız. (Meraklı okurlar için konuyla ilgili birkaç tane mükemmel kaynak önermekle yetiniyoruz.[9]) Burada üzerinde daha fazla durulmaya değer konu, yeryüzünün en eski kültürlerini yansıtan, tüm yazı ailelerini doğuran ve bugüne yön veren yazı sistemleridir. Yazılı dilin evriminde etkili rol oynayan yalnızca üç temel yazı geleneğinin olması şaşırtıcıdır: Burada Afro-Asya yazısı kavramıyla bahsedeceğimiz Mısır ve Sümer yazısı, Çin yazısı ya da Asya yazısı ve Mezoamerika yazısı.

Afro-Asya Yazısı

Tarihte bir dış kaynak olmaksızın yazı sistemi geliştirmiş olanlar, muhtemelen yalnızca Afro-Asya halklarıdır. Dünyanın diğer bütün bölgelerinde, yazı, başka bir kültürden alınmış, saygınlık ve iktidar sağlayan bir unsur olarak, rahiplerin ve propagandacıların çıkarlarına hizmet etmiştir. Yazı, yalnızca Mısır'dan İndus Vadisi'ne kadar uzanan topraklarda günlük ihtiyaçlardan, yani hesap ve kayıt tutma ihtiyacından doğmuştur.

Mezopotamya'da bulunan M.Ö. 8000 tarihine ait hesap taşları, fonetik yazının ilk habercileri olabilir.[10] Tahıl miktarlarının ve hayvan sayılarının kayıtları, bölgenin tarım yapan ilk yerleşim yerlerinde disk ve koni şeklinde hesap taşları kullanılarak tutuluyordu. Yerli halkların şehir ve meslek isimlerini ve çetele tutma sistemlerini benimseyen Sümerlerin bölgeye gelmelerinden sonra, yağ ve şarap küplerinin hesabını tutmak ve alan büyüklüklerini ölçmek için yeni

şekiller, hatta sivri aletler kullanılarak yeni işaretleme usulleri geliştirildi. Sümerler, çeşitli hesap taşlarını saklamak için çanak kaplarını geliştirirken, kapların içeriğini gösteren taşlar, çanakların dış yüzeylerine yapıştırılır ve etiket olarak 'okunurdu.' Zamanla, çanağın dışındaki etiket hem eşya hem de ölçü hakkında zaten bilgi verdiği için, kap içindeki hesap taşları gereksiz hale geldi.

Sümerlerle ticaret yapan Mısırlıların ve İndus Vadisi'ndeki Harappanların, çok erken tarihlerde, konuşma dilindeki sesleri temsil etmek üzere bu ya da benzer ayırt edici resim-semboller kullanma yöntemini benimsedikleri görülmektedir: Tanınan bir nesne görülünce, bu nesne basit bir şekilde yüksek sesle telaffuz edilmeye başlanmıştır. Böylesi bir sembol piktogram (resim yazı) olarak adlandırılır ve piktogramları kullanan yazıya da *piktografik* yazı denir. Mısırlılar, Mısır dilini daha iyi yansıtmak amacıyla resimleri morfemlere ve saf fonetik işaretlere dönüştürerek sistemi geliştirmiştir. Sonunda *logografik* yazı doğdu. Bu yazı, artık konuşma dilinin gramatik cümlelerini tam olarak yansıtabiliyordu. Bu, bugün bildiğimiz anlamda bir yazıydı.

Yukarı Mısır'ın en eski 'iktidar merkezi' Abidos'taki son bulgular, M.Ö. 3400 kadar erken bir tarihte, Mısırlıların nispeten gelişmiş bir *logografik* yazı ya da hiyeroglif yazısı kullandıklarını ortaya koymaktadır. II. Nakada dönemi boyunca, yerel eyaletlerin birliğinden önce, Yukarı Mısır'ın hükümdarları, iktidar alanlarını yavaş yavaş güçlendiriyorlardı, böylece Yukarı ve Aşağı Mısır'ı tek bir krallık halinde birleştirmek gibi cüretkâr bir planı hayata geçirmek üzere daha etkin bir merkezi yönetim oluşturuyorlardı. Bütün iktidarların temeli bilginin kontrolüdür. Hükümdarların fermanlarının kaydına ve muhafazasına yarayan, bariz ekonomik avantajlar taşıyan, muhasebeciliğe olanak sağlayan bu yeni logografik yazıyla, Yukarı Mısır'ın nüfuzlu liderleri, politik merkezileştirme sürecini başlatacak araca sahip oldular. Mısır'ın hiyeroglif yazısının, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın birleşmesine yol açan toplumsal dinamiklerin doğrudan bir sonucu olarak olabilir. Bu yeni yazı ayrıca, Mısır'ın Afro-Asyatik dilinin yapısına mükemmel bir şekilde uyuyordu –aslında modern alfabelerimizin olabileceğinden çok daha uygundu.

Bu ayrıca, Mısır'ın logografik yazı sisteminin, neden insanlık tarihinin diğer tüm yazı sistemlerinden daha uzun bir süre, yani 36 asır boyunca neredeyse hiç değişmeden yaşadığını açıklayabilir.[11]

Üç çeşit eski Mısır yazısı vardır. Bunlardan en önemlisi, özellikle anıt ve ritüellerde kullanılan *hiyeroglif*'lerdir ('kutsal oyma' anlamına gelen bu Yunanca kelime aslında sonradan konmuş yanlış bir isimdir). *Hiyeratik* ve çok daha sonra geliştirilen *demotik* olmak üzere iki türü bulunan el yazısı genellikle papirüslerin üzerine mürekkeple yazılırdı.[12] Bununla birlikte, bu üç yazı, yalnızca dış görünüş bakımından farklıdır. Üçü esasen aynı yazıdır.[13] Hiyeroglif yazı, ilkin yaklaşık 2500 gliften oluşurdu fakat bunlardan yalnızca aşağı yukarı 500'ü düzenli olarak kullanılırdı. Bu glifler adlandırılacak nesnenin grafiksel temsiliydi: 'El' glifi *drt* ve 'lotus' glifi *ssn* olarak telaffuz edildi. (Mısırlılar genel olarak ünlü sesleri yazıda kullanmazlar, yalnızca ünsüz sesleri gösterirlerdi.) Diğer hiyeroglifler yalnızca temsilidir: Örneğin, *wnm* 'yemek', eli ağzında olduğu halde oturan bir adamla temsil edilir. Bu tür glifler, nesneler, eylemler, hatta soyutlamalar olabilir. Eşsesli kelimelerde farklı anlamlar için aynı işaret kullanılabilir. *Db* 'parmak' kelimesi, aynı zamanda *db* '10,000'i ifade etmek için de kullanılırdı. Yaklaşık 26 glif tek bir ünsüzü, başka 84 glif iki ünsüzü temsil etmektedir. Başka 24 glif belirli hecelerdir (hece yazısı).[14] Yaklaşık 100 tane belirtici [*determinative*] öğe (bağlantılı olduğu gliflerin ait olduğu türü 'belirleyen' ya da tanımlayan telaffuz edilmemiş glifler) fonetik gliflerinden sonra kullanılırdı. Bir glifin altındaki tek çizgi, glifin logogram olduğu anlamına gelir; glifin altındaki iki çizgi, tasvir edilen iki nesne anlamına gelir ve üç çizgi ise üç ya da üçten fazla nesne anlamına gelir (Şekil 7).

Mısır hiyeroglifleri, yaklaşık 5400 yıl önce, yani Birinci Hanedan döneminden çok önce standart şekillerini ve ses değerlerini kazanmıştır. Zaman içinde yüzlerce logogram, hece yazı ve belirticilerden oluşan karma bir yazı sistemi ortaya çıkmıştır. Kolay tanımlanabilir belirli nesnelerin dışındaki şeyler ancak bu sistemle yazılabilirdi. Örneğin, 'ev' ve 'çıkmak' için *par* denirdi, fakat her ikisi için de yalnızca *pr* yazılırdı. Daha ileri tarihlerde kâtipler 'ev' ya da

'çıkmak' ile ilgisi olmayan kelimeler için de *pr*'yi kullanırlar, ama çoğunlukla kastettikleri kelimeyi göstermek için belirticiler kullanırlardır. Her ne kadar zamanla tek ünsüz gösteren 26 tane glif ortaya çıksa da, bunlar hiçbir zaman bir alfabeye dönüştürülmedi. Ama bunlar, M.Ö. ikinci binyılda proto-alfabetik hece işaretleri listelerinin (heceleri temsil eden semboller dizisi) oluşturulmasında belki de esin kaynağı oldu. Söz konusu simgeler, Doğu Akdeniz'in ve sonuç olarak bizim alfabemizin temelini oluşturmuştur.[15]

'Onun yüzünü aydınlat, gözlerini aç'

S ve *hd* sesleri, çengel işareti ve uzun saplı bir topuz ile gösterilir. Böylece *shd* 'aydınlat' kelimesi oluşur. Güneş işareti, bir belirtici olarak aynı anlama gelir. Sepet, 'sen' kelimesini gösteren eril son ektir. Dolayısıyla: 'Aydınlat.'

Yüz, 'yüz'dür ve sesi *hr*'dir. Çubuk işareti okuyucuya, 'buradaki yazı senin gördüğün nesnedir' sözünü anlatır.

Boynuzlu engerek yılanı, eril 'o', 'onu', 'onun' anlamlarını veren *–f* son ekidir.

Tavşan, *wn*'dir, ayrıca 'açmak' kelimesinin karşılığıdır. Bu, *n* olarak okunan dalgalı işaret ile desteklenir.

Aşağıdaki iki belirtici yan yatmış bir kapı (öyleyse o, aynı zamanda açıktır) ve bir çubuğu tutan ön koldur ('çaba'yı gösterir).

Yine, sepet, 'sen'i belirten eril bir sonektir. O, 'Aç' okumasını sağlamak için yukarıdaki dört işarete aittir.

İki 'göz', *irty* kelimesini simgeler, bu kelime "göz" anlama gelmektedir.

Yine boynuzlu bir engerek yılanı (eril) 'onun' demektir, iki çapraz çizgi gözlerin iki tane olduğu anlamına gelir (yukarıdaki iki gözle ilgili olarak).

7 Mısır hiyeroglifleri nasıl okunur: II. Amunhotep'in sandukasının üzerindeki simgeler. Tanrıça İsis tasviri, yer tanrısı Geb'den kutsama istendiğini göstermektedir.

Mısır hiyeroglifleri, çoğunlukla mürekkeple papirüs, deri ve çömlek parçaları üzerine yazılırdı. Bu, yak. M.Ö. 2600'de, İkinci Hanedan'ın sonunda, merkezi yönetimin tarihsel anlatılarını yazılmasını kolaylaştırmak amacıyla –daha sonra hiyeratik adı verilen– bir el yazısının gelişmesine olanak sağladı. Yazının eskiden kullanılan resim-simgeleri, stilize edilerek temsil ettikleri nesneler tanınamaz hale geldi. Bu sıralarda Sümer çivi yazısı gelişmekteydi. Hiyeroglifler, fermanlarla ve gelenekle muhafaza edilmiş olsa da, sürekli değişime olanak veren bağımsız gelenek olarak el yazısı gelişti. El yazısının resmi, bireysel, din dışı ya da dinsel amaçlar için kullanılmasına bağlı olarak farklı karakterler ortaya çıktı.[16] M.Ö. yedinci yüzyılda Yirmi Beşinci Hanedana gelindiğinde, demotik olarak adlandırılan günlük bir el yazısı biçimi kullanılıyordu; bu el yazısı ağırlıklı olarak kısaltılmış açıklamalara dayanıyordu ve idari ve ticari işlemlerin tümünde kullanılıyordu. M.S. 3. yüzyılda Hıristiyanlığın bölgeye girişiyle birlikte, üç Mısır yazısının yerini, Mısır hiyerogliflerinin çok sonra değiştirilmiş bir biçimi olan Yunan alfabesi ve Kıpti alfabesi almıştır. Mısır dili, artık Kıpti alfabesinin yanı sıra Yunan alfabesiyle yazılıyordu.

M.Ö. yak. 3100 yılına gelindiğinde, Sümerler, belki de ticaret yaptıkları Mısırlılardan etkilenerek, dış marka etiketlerinin yerine, birimleri, ölçüleri ve ağırlıkları gösteren logografik işaretlemelere dayanan basit damgalı tabletler kullanmaya başlamışlardı.[17] Sümerce, çok sayıda eşsesli kelimesi bulunan, yani tek bir sesin farklı anlamları ifade ettiği tek heceli bir dildir. Logografik yazıda, bir glif tek bir morfeme ya da bir kelimenin tümüne karşılık geldiği için, bu eşseslilik bir belirsizlik yaratıyordu. Sümerler, belki yine Mısırlılardan etkilenerek bu karışıklıktan kurtulmayı sağlayacak bir yol buldular: Logogramların ayırt edilmesini sağlamak için alfabelerine saf fonetik glifler eklediler. Bu fonetik glifler, yine Mısırlıların yaptıkları gibi, resimli bilmece prensibi (bu prensipte, kelimelerin bölümleri ayrı ayrı resimlerle gösterilir) kullanılarak ayrıntılı hale getirildi: örneğin, İngilizce 'betray' kelimesi, *bee* (arı) ve *tray* (tepsi) resimleri ile 'yazılabilir'. (Resimli bilmece prensibi, o zamandan beri dünyada birçok kez kullanılmıştır.) Ancak

Sümercede çok sayıda eşsesli sözcük bulunduğundan, bu fonetik yazıların yetersiz olduğu görülmüştür. Bu yüzden, Sümerler, yine Mısırlılar gibi belirticileri de kullanmışlardır. Örneğin, Sümerlerde tüm tanrı ve tanrıça isimleri bir yıldız (*) işaretiyle yazılırdı. Sümer yazı sisteminde gramatik öğelerin grafik karşılığı, ancak eski Mısır yazı sistemine dayanılarak logogramlardan hecesel değerler geliştirildiğinde üretilebilmiştir. Sümer yazı sistemi, ancak o zaman başka dilleri konuşan toplulukların da kullanabildiği kullanışlı bir yazı haline gelmiştir.

M.Ö. 2500'e gelindiğinde, Sümerlerde, kullanışlılığı bakımından Mısır hiyeroglifleriyle rekabet eden çok gelişkin bir yazma tekniği gelişmişti: Sümerler, yumuşak kil üzerine birbiri ardına çiviye benzer şekiller oluşturmak, yani çivi yazısı yazmak için, ucu üçgenleştirilmiş bir kamış (*stylus*) kullanıyorlardı.[18] Glifler, artık Sümer dilinde bir kelimeyi hemen çağrıştırabilen kolayca tanınabilen nesneler değildi, kamış kalemle art arda yapılan baskılardan oluşan standartlaştırılmış ve soyut şekillerdi. Bu, sistemin kelime oluşturma kapasitesini büyük ölçüde artırdı. Sonraki 500 yıl içinde, Sümer dilinde her şeyi ifade edebilen yaklaşık 600 gliflik bir külliyat oluşturuldu ve bu külliyatla, dünyanın kayda geçen en eski edebiyatı kil tabletlerin üzerine yazıldı.

Artık çivi yazısıyla yazılan ve okunan yalnızca Sümer dili değildi. Yak. M.Ö. 2600 yılından itibaren bölgeye giren Doğu Sami Akkadlar, M.Ö. 2400 yılına gelindiğinde Sami olmayan Sümer kültürünü ve bunun yanı sıra Sümer çivi yazısını değiştirerek benimsemeye başladı.[19] Akkadlar, daha sonra değiştirerek benimsedikleri bu kültür ve yazıyla görkemli Babil kültürünü geliştirdiler. (Bölgeye 'Sümer' adını veren de Babillilerdir.) Sümerler, yak. M.Ö. 1800 yılına gelindiğinde Akkadlar tarafından tamamen eritilmiş olsa da, Sümerce, Akkadların Sümer çivi yazısı metinlerini okuyuşuyla varlığını sürdürdü. Akkadlar, ayrıca her glif için iki tür okuma belirleyerek aynı glifleri Akkad dilinde de okudular.[20] Akkadların Babil imparatorluğu çok güçlü olduğundan, sonraki yüzyıllar boyunca komşuları olan pek çok topluluk, tamamen farklı dilleri için Sümer-Akkad çivi yazısını benimsediler. Bu topluluklar,

farklı fonolojilerini daha iyi göstermek amacıyla, önemli değişiklikler ve eklemeler yaptılar.[21] Hint-Avrupa ailesine mensup Hititler M.Ö. 1600 civarında çivi yazısını benimsedikleri zaman, onların yazısı, mevcut Sümer ve Akkadların her glif için vermiş oldukları değere yeni Hitit değeri ekledi̇ler. Böylece, her Hitit çivi yazısı glifi, kuramsal olarak üç şekilde okunabiliyordu. Bununla birlikte, Hititlerin belirticileri ustaca kullanması, potansiyel belirsizlikleri önemli ölçüde azaltmıştır.

M.Ö. 1400 yılına gelindiğinde, çivi yazısı uluslararası diplomasi ve ticaret yazısıydı. Güçlü Mısır bile kuzeydoğu komşularıyla diplomatik yazışmalarında çivi yazısını kullanıyorlardı. Güçlü Sami ve Hitit hükümdarları tarafından büyük çivi yazısı kütüphaneleri oluşturuldu: Asur (669-633) Kralı Assurbanipal, Ninova'da yaklaşık 25.000 kil tabletin olduğu bir çivi yazısı kütüphanesine sahipti. Çivi yazısının yayılması önce yavaşladı, sonra da durdu. M.Ö. ilk birkaç yüzyılda, çivi yazısı Babillilerle sınırlı kaldı. M.S. 50 yılına kadar Babillilerin astronomi okullarında bu yazı kullanılmaya devam etti. Çivi yazısının yerini sonunda Samilerin ünsüz harflerden oluşan ve çok daha geniş etki alanı kazanan yazısı aldı.

Günümüzde Doğu Pakistan'da bulunan İndus Vadisi uygarlığının hâlâ çözülemeyen yazısı, Sümer logografik yazısının etkisiyle doğmuş ilk yazı türlerinden biri olabilir. İndus Vadisi'nin ilk şehir toplumu, yaklaşık 4600 yıl önce düzgün taşlarla döşenmiş yolları ve su şebekesi bulunan, ızgara planlı, kalabalık iki şehrin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır: Kuzeyde Harappa ve güneyde Mohenco-daro. İki kent, eski Mısır'dan daha geniş bir bölgede etkili olmuştur.[22] İndus Vadisi'ndeki topluluk, kendi benzersiz yazı türünü geliştirdi. Bu yazı oyma bakır tabletler ve sabuntaşından damga-mühürler üzerine yazılıyordu. Bu yazının yak. M.Ö. 3500 tarihli prototipleri, Harappa'da bulunan seramik çömlek parçalarında yer almaktadır. Tipik Harappa mühürlerine, M.Ö. 2500 tarihli Mezopotamya şehirlerinde rastlanmıştır. Bu mühürlerin binlercesi İndus Vadisi'nde de bulunmuştur. Kare veya dikdörtgen biçimindeki bu mühürlerin üzerinde oyulmuş hayvan şekilleri, mitolojik yaratıklar, kıyafet giymiş insanlar ve benzeri tasvirler yer alır. Fakat bu tasvirlerin

içinde yazı yoktur; genellikle bu tasvirlerin yanında yer alan beş-altı glif vardır. İndus Vadisi'nde binlerce resimli mühürde bulunan yazılardaki gliflerin toplam sayısı yaklaşık 400'dür, bunların çoğu da standarttan uzak ve belirsizdir. Hecesel ya da alfabetik bir yazı için çok fazla sayıda olduklarından, bu gliflerin, belki de yalnızca yazanın adını gösteren bir tür logografik yazı olduğu düşünülebilir.[23] Bu yazının erken bir Dravid dilini[24] temsil ettiği ileri sürülmüştür, ama kesin bir kanıt bulunmamaktadır. İndus Vadisi uygarlığı, bilinmeyen sebeplerle M.Ö. 1900 civarında çökmüştür.

24 heceyi kapsayan Mısır hiyeroglif sistemi belki de, 22 heceden oluşan Batı Sami yazısının kaynağıdır. Söz konusu Batı Sami Yazısı akrofoniktir, yani kelimenin ilk ünsüz harfini göstermek ilkesine dayanır.[25] Batı Sami hece alfabesi, daha sonra Arap, Moğol, Mançu, Süryani, Arami ve Pehlevi yazılarını doğurmuştur.[26] Batı Sami hece alfabesi, aynı zamanda, Devanagari yazısının –Sanskritçede ve Hindistan'ın çeşitli modern dillerinde kullanılan yazının– yanı sıra başka pek çok Güney Asya yazısını doğuran Hint Brahman dilinin yazılarına kaynaklık etmiştir. Bunların hepsi de kaynakları gibi hecesel yazılar olarak kaldılar.

M.Ö. ikinci binyılın başlarında, uluslararası ekonomi ve diplomasiyle bütünleşmiş bir sisteme sahip olan kozmopolit Kenan kültürünün Batı Sami hecesel yazısı da muhtemelen Kıbrıs üzerinden, Hint-Avrupa ailesine mensup Yunanların birkaç alfabesine kaynaklık etmiştir. Yunanlar, M.Ö. üçüncü binyılda günümüz Yunanistan bölgesini istila etmişler, birkaç yüzyıl sonra artık bölgenin hâkimi olarak, Doğu Akdeniz'in daha zengin Kenanlıları ile ticarete başlamışlardı. Yunanlar, Kenanlılardan hecesel yazının sadece *fikrini* aldılar; Yunanların gelişmiş glifleri ve fonetik değerleri şekil ve ses bakımından tamamen Ege tarzındaydı. Söz konusu glifler, resimli bilmece prensibi temelli olup Yunan dilinin çok eski bir biçimini yansıtıyordu. (Bölgede pre-Greklerin ilk Ege yazılarını bağımsız olarak geliştirdiğini ileri süren geleneksel teori artık çürütülmüştür.)

Girit'te yaşayan Minoslular ve Mikenler, Ege adaları ve anakaradaki Yunanlar tarafından yüzyıllarca kullanılan çeşitli hecesel

yazılar arasında Girit'in meşhur hiyeroglif yazıları (farklı varyantları ile birlikte) ve söz konusu yazının basitleştirilmiş Doğrusal A ve Doğrusal B sadeleştirmeleri bulunmaktadır. Bu alfabeleriyle yazılmış, bugüne kalan 4000'den fazla parça Avrupa'nın en eski yazılı metinlerini oluşturur. Yunan hecesel yazıları, yine Doğu Akdeniz kaynaklı daha uygun bir proto-alfabeye geçilmesiyle, M.Ö. ikinci binyılın son birkaç yüzyılında terk edilmiştir. Yunan periferisinde bulunan Kıbrıs adası, özel kullanım için tahsis edilmiş arkaik bir hecesel yazıyı M.Ö. 2. yüzyıla kadar korumuştur.[27]

Dünyanın en eski alfabetik yazısıyla yazılmış metinler –günümüz İsrail bölgesine ait Gezer Çömleklerinden birini süslemektedir– M.Ö. 16. yüzyıla aittir.[28] Kenan'da resim yazı olarak kullanılan bu proto-alfabe, çivi yazısı ile birlikte iki yüz yıl sonra kullanılıyordu. Çivi yazısı hem Ugarit (günümüzde Res Şamra, Suriye) hem de Doğu Akdeniz'in önemli şehirlerinde eşzamanlı olarak kullanılmıştır. Ugarit'li kâtipler erken çivi yazısının yazı malzemelerini ve tekniklerini korumuşlar, fakat aynı zamanda kendi alfabetik gliflerini ve değerlerini de icat etmişlerdi.

M.Ö. 1300 dolaylarında, Biblos'un Fenikeli kâtipleri, akrofoniden türetilen glifleri kullanarak son derece basitleştirilmiş bir hece yazısı geliştirdiler. Fenikeli Samiler, hece yazılarında ünlü simgelerini asla gerekli görmediler. Mısır yazısını kullanmamalarında, dilsel olmayan diğer sebeplerinin yanı sıra, hece yazısının Fenike diline, Mısır logografik yazısından daha uygun olduğunu kabul etmeleri rol oynamıştır. (Sami dilleri, kelime biçimlendirmede ünlüden ziyade ünsüzlere öncelik verilmiştir.) Geç Tunç Çağı'nda ticaret merkezleri tarafından kullanılan bir proto-alfabe olan bu yeni Doğu Akdeniz hecesel yazısı, ancak M.Ö.1200 dolaylarına kadar devam etti. Hecesel yazı ve çivi yazısı yerini, Tunç Çağı Kenan resim yazısından geliştirilmiş ünsüz harflere dayalı alfabeye bu sıralarda bırakmıştır.[29]

Doğu Akdeniz'le düzenli ticaret yapan Yunanlar da ünsüz harflere dayalı bu yeni alfabeyi benimsediler. Fakat Yunanlar, bu alfabenin Sami dillerine gayet uygun olmasına karşın, Yunanca gibi bir Hint-Avrupa dili için çok fazla belirsizliğe yol açtığını hemen fark ettiler. Çünkü ünlüler, Grekçede önemli gramatik ve anlam

yaratan öğelerdir. Yunanlar, Yunancayı hem yazan hem de okuyanlar tarafından kullanılabilecek bir alfabe oluşturmak için bir şeylerin yapılması gerektiğini fark ettiler. Bu 'bir şey' yazının ortaya çıkışından beri en büyük gelişmeyi doğurdu: Yunanlar, Doğu Akdeniz'in ünsüz harflere dayalı alfabesine ünlü harfleri eklediler, böylece yepyeni bir yazı türü yarattılar. Grek alfabetik yazısı, o zamandan beri (yaklaşık 3000 yıldır) dış görünüş dışında esas itibariyle aynı kalmıştır.

Yunanlar, şaşırtıcı derecede yalın ve olağanüstü kullanışlı bir başarıya imza atmışlardır (Şekil 8). Yunanlar, İbraniceden "*alef*" (öküz) ünsüz glifini alıp –İbranicedeki alef glifi, Sami hemzeyi (mes'ele, neş'e'de olduğu gibi) yani Yunancada olmayan bir morfemi temsil eder– glifin hemzesiz "*a*" değerini kullanarak salt *bir* ünlü sembol oluşturdular. Yunanlar, daha sonra, Samilerden başka bir sembolü (ι sembolü için Sami *yodh*) aldılar ve iki tane de yeni 'harf' [bir alfabedeki glif (sembol)] icat ettiler, nihayet Yunancada ihtiyaç duydukları tüm kısa salt ünlüleri temsil eden işaretleri elde ettiler: α (A), ε (E), ι (İ) ve ο (O). Yunanlar daha sonra bu yeni 'alfabe'yi ("alfabe" kavramı, Yunancanın ilk iki harfi alfa ve beta'nın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur), Yunancanın yazıda konuşulduğu gibi temsil edilmesini sağlayacak şekilde geliştirdiler. İlk olarak, uzun ε'yi kısa ε'den ayırt etmek amacıyla Sami héth glifi, η sembolü olarak alındı. Aynı şekilde, kısa o'yu uzun o'dan ayırmak amacıyla ¦ (alt tarafı açık bir O) harfi üretildi. Dört özel Grek sesi için de, belki de eski Kıbrıs değerlerinden alınmış birer harf seçildi: υ (upsilon), φ (phi), x (chi), Ψ (psi).

Bu sürecin sonunda, usta Grek kâtipleri, hem ünsüz hem de ünlü harflerden oluşan küçük, kullanışlı bir alfabeye sahip oldular. Dillerini yazmak için yapmaları gereken tek şey, bugün kullandığımız yöntem gibi, tam kelimeleri oluşturmak üzere ünsüz ve ünlü harfleri konuşulan sıra içinde birbirine bağlamaktı. Dünyanın başka hiçbir yerinde bağımsız olarak tekrarlanan, ünlü ve ünsüz harflere dayalı bir alfabe icat edilmemiştir. Daha da önemlisi, hiçbir yazı sistemi, dünya dillerinin çoğunluğu –tümü değil– için bundan daha yararlı bir şey geliştirmemiştir.[30]

Fenike Alfabesi (M.Ö. 8. yüzyıl)	Arkaik Grek Alfabesi (M.Ö. 8.-5. yüzyıl)	Klasik Grek Alfabesi	Latin Alfabesi
𐤀	𐌀	A	A
𐤁	𐌁	B	B
𐤂	𐌂	Γ	CG
𐤃	𐌃	Δ	D
𐤄	𐌄	E	E
𐤅	𐌅		F
𐤆	𐌆	IZ	Z
𐤇	𐌇	H	H
𐤈	𐌈	Θ	
𐤉	𐌉	I	IJ
𐤊	𐌊	K	K
𐤋	𐌋	Λ	L
𐤌	𐌌	M	M
𐤍	𐌍	N	N
𐤎	𐌎	Ξ	
𐤏	𐌏	O	O
𐤐	𐌐	Π	P
𐤑	𐌑		
𐤒	𐌒	Ϙ	Q
𐤓	𐌓	P	R
𐤔	𐌔	Σ	S
𐤕	𐌕	T	T
	𐌖	Y	UVWY
	𐌗	Φ	
	𐌘	X	X
	𐌙	Ψ	
	𐌚	Ω	

8 Grek ve Latin alfabelerinin gelişimi.

Bu kitaptaki yazı dahil bütün Doğu ve Batı Avrupa alfabeleri, kaynağını Yunan alfabesinden almıştır. Yunan alfabesi ile karşılaşan yazısız Avrupalılar, Yunancadan ya yalnızca yazma fikrini aldılar ya da Yunan alfabesini değiştirerek veya değiştirmeden benimsediler. Örneğin erken Germen kabileleri, yalnız yazı fikrini alarak kendi benzersiz runik sistemlerini geliştirdiler. Sekizlik üç seri halinde 24 işaretten oluşan bu sistem (çoğunlukla mezarlıklarda) kısa kitabelerde kullanıldı. M.S. 1. yüzyıla ait en eski Germence metin runik sistemde yazılmıştır. 10. yüzyıl dolaylarında, en kuzeydeki Germen kabileleri Hıristiyanlığa geçip Latin alfabesini kabul edince, runik sistemin kullanımı tamamen sona erdi. Aynı şekilde eski İrlandalılar ve Galliler de alfabetik yazı ile tanışınca, *ogham* olarak adlandırılan kendi alfabelerini geliştirmişlerdir. Düz dik çizgileri kesen çizgilerden ya da çentiklerden oluşan bu yazı, ya sola ya da sağa veya aynı anda iki yöne doğru giden, beş ünlü işareti ve on beş ünsüz işareti temsil eden birden beşe kadar nokta ya da çizgiden oluşurdu. Hıristiyanlığın kabulü, Latin alfabesine direnemeyen *ogham* yazısını sona erdirmiştir.

M.Ö. birinci binyıl Etrüskleri, kendi dillerini yazmak için Yunan harflerini kullanmışlardır. Günümüzde henüz çözülemeyen bu yazı (alfabe biliniyor, fakat dil bilinmiyor) sayesinde Etrüsk dili metinlerini okuyabiliyoruz, ama anlayamıyoruz. M.S. 4. yüzyılda, Germen Gotlar, Yunan alfabesine dayanarak kısa bir süre sonra işlerliğini yitirecek kendi *Gotik* alfabelerini yarattılar. M.S. 9. yüzyılda, Slav halkları Konstantinopolis'in Yunan alfabesini kullanarak iki Slav alfabesi geliştirdiler: Yunan alfabesine büyük harflerine dayanan ve Rusya'da benimsenen (birkaç yüz milyon insan tarafından kullanılan bugünkü Rus alfabesi), daha sonra diğer Slav dillerinde, hatta Slav olmayan dillerde kullanılan *Kiril alfabesi* ve belki de Slav havarisi Aziz Kyrillos tarafından Yunan küçük harflerinden türetilen, günümüzde yalnızca Hırvatların Katolik dua kitaplarında yaşayan *Glagol alfabesi*.

Yunan alfabesinin şimdiye kadar en önemli uyarlaması, M.Ö. 600 dolaylarında, Etrüsklerle komşulukları dolayısıyla İtalya topraklarında Yunan yazısıyla tanışan Romalılar tarafından yapılmıştır.

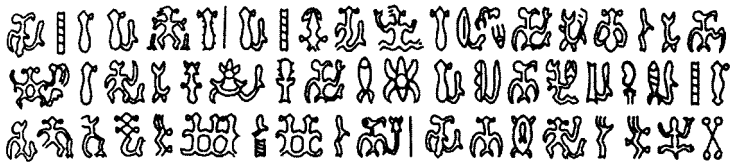
Romalılar Yunan alfabesinin orijinalini neredeyse hiç değiştirmediler. En belirgin değişiklik, Latincede [k] sesinin karşılığı olan C'yi seslendirmeleri ve G olarak yazmalarıdır. Roma'nın daha sonra artan askeri ve ekonomik gücü sayesinde, Batı dünyasının tamamında yazı dili olarak Latince kullanılmış, Kelt ve Germen dilleri gibi Latince kökenli olmayan bazı dillerde de bu durum görülmüştür.

Alfabede son değişiklikler, M.S. 800 civarında, Şarlman'ın (I. Karl) danışmanları açık, klasik temelli bir yazıya ihtiyaç duydukları zaman meydana geldi. V harfi, W sesini karşılayan W harfini oluşturmak amacıyla ikili hale getirildi; [u] ünlüsünü V ünsüzünden ayırmak için U icat edildi; I harfinin ünsüz işlevini ayırt etmek için J türetildi. Fakat bugünkü alfabe aslında, 2000 yıl önce Romalılar tarafından kullanılan alfabeden çok da farklı değildir. (Eski bir Romalı bu kitabı okusa, sesleri kabaca telaffuz etmek konusunda pek de zorlanmayacaktı.) Latin alfabesi, M.S. üçüncü binyılda dünyanın en önemli yazı sistemi haline gelmiştir.

Bu saygın gelenek yeni çarpıcı sonuçlar da doğurmuştur. Kuzey Amerika'da yak. 1820'de, Çerokilerin lideri Sequoyah, Çerokice fonolojisini göstermek amacıyla 85 özel hecesel (alfabetik değil) işaret oluşturmak için Latin alfabesinin şekillerini değiştirmiştir. Bugün bile, Sequoyah'nın Çeroki yazısı, Çeroki dinsel yayınlarında ve gazetelerinde okunabilmektedir. 1905-1909 yıllarında, Güney Pasifik'te bulunan Caroline Adaları'nda yaşayan ve Woleai dili konuşan topluluklar, Avrupalı misyonerlerin götürdükleri Latin alfabesini yeniden düzenleyerek kendi dillerini ifade edebilecek özel bir hecesel yazı geliştirmişlerdir. Latin alfabesinden yerlilerin türettiği yazılar arasında, Batı Afrika'da Duala Bukere'nin 1834 tarihli Vai hecesel yazısı ve Orta Kamerun'da Kral Nshoya'nın 1900 tarihli Bamum yazısı da bulunmaktadır.

Celebes'teki Macassar-Buginese yazıları ve Filipinler'deki Bisaya yazıları dışında –söz konusu yazılar, Hindistan'dan getirilen yazı sistemlerinin kollarıdır– Pasifik halkları 18. yüzyılın sonuna kadar yazısız kalmıştır. Aslında, eski Pasifik toplumlarında muhasebecilik gerektiren gelişkin devletler gelişmediğinden yazı gerekli değildi ve uzun soyağaçlarının aktarımı dahil sözlü edebiyat ile muazzam

hafıza, bu toplumların bütün gereksinimlerini karşılıyordu. Daha sonra, Güney Pasifik'in doğu ucundaki izole Paskalya Adası'nda, dünyanın en ilginç yazılarından biri geliştirilmiştir.[31] Yazı fikrini, doğrusallığı ve yazının soldan sağa yazılmasını muhtemelen İspanyol istilacılardan alan Paskalya Adası'ndaki yerli Polinezyalılar, 1770'te yaklaşık 120 temel logograma –kuşlar, balıklar, tanrılar, bitkiler, geometri vs– sahip meşhur *rongorongo* yazısını oluşturdular. Bu yazıda, ayrı ayrı semasiogramlar (fikirleri, dil olmaksızın doğrudan ifade eden glifler) birbirlerine eklenen unsurlar olarak kabul edilir. Ana glifler, kaynaşmalar, ekler ve birleşmelerden oluşan karma bir yazı söz konusudur. Yazı, ilkel Paskalya Adası'nda, birdenbire 'gerekli' hale gelmedi. Yabancı istilacıların büyük gemileri, çakmaktaşı silahları ve toplarıyla getirdikleri yazının *mana*'sı, yani 'sosyo-ruhsal gücü', adanın yönetici sınıfının, şefin ve rahiplerin zayıflayan otoritesini yeniden kurmak için kullanıldı. Tümü tahtaya kazınmış *rongorongo*'nun bugüne kalan 25 kitabesinin hepsi değilse de çoğunun basit 'telgraf üslubunda' olduğu görülmektedir: A_{1+} B> C, 'Tüm kuşlar, balıklar [ile] *çiftleştiler*: Güneş [doğdu]' sözünde olduğu gibi yüzlerce birleşimden oluşur (Şekil 9).

A_1	+	B	>	C
manu		*mauikara*		'ā
manu		*mauikara*		'ā
kuş tüm		*balık*		*güneş*

(Te) ***manu mau*** *[*fallus: *ki 'ail ki roto ki] (te)* ***ika:*** *(ka put e)* ***ra*** 'ā

'Tüm kuşlar balıklarla çiftleşti: güneş doğdu.'

9 Paskalya Adası'ndaki *rongorongo* yazısının okunuşu.

Asya Yazıları

Belki de Batı yazılarından esinlenerek ortaya çıkan Çin yazısı, M.Ö. ikinci binyılda, kemiklerin, bambu çubuklarının, tahta levhaların ve nadiren de ipek üzerine nesnelerin standartlaştırılmış basit tasvirlerinin yapılmasıyla ortaya çıktı. Söz konusu nesnelerin isimleri yüksek sesle söyleniyordu. Yukarıdan aşağı yazılan yazıyla sağdan sola giden sütunlar oluşturuluyordu. Zamanla tasvirler daha stilize hale geldi. Bu sayede daha hızlı, daha akıcı yazılabiliyordu. Ayrıca resim-bağlantılı yazı, daha geniş bir bölgede hem aynı dili konuşan hem de farklı dilleri konuşan daha fazla insan tarafından kullanılabiliyordu.

Çin yazısındaki yaratıcı yön, daha M.Ö. ikinci binyılın sonunda tamamıyla geliştirilmiş olan birleşme özelliğinde görülür.[32] 'Ağaç' ve 'güneş' gibi iki tane birincil glif ya da *wen* glifi (aslında resim yazıları) yeni bir türev ya da *dze* glifini türetir – 'doğu', ağacın arkasından doğan güneşle temsil edilir. 'Sevgi', 'kadın' ile 'çocuk'un birleşimidir. 'Parlaklık', 'güneş' ve 'ay'ın birlikte yazılışıdır. Diğer glifler, daha semboliktir: 'yukarı' ve 'aşağı', ya aşağı ya da yukarı doğru ardı ardına dikey çizgileri olan yatay çizgilerdir (Şekil 10).

Wen ve *dze* aslında 2500 gliften oluşuyordu. Bunlar aynı zamanda, artık belirli bir fiziksel nesne ile bağı olmayan bir ses sağlamak için fonetik olarak da kullanılabiliyordu. M.Ö. birinci bin-

木 "ağaç" artı 日 "güneş" eşittir 相 "doğu"

女 "kadın" artı 子 "çocuk" eşittir 好 "sevgi"

日 "güneş" artı 月 "ay" eşittir 明 "parlaklık"

上 "yukarı" ve 下 "aşağı"

10 Çin yazısı.

yılın ikinci yarısında, 625 (işaretleri tanımlayan) belirticiden biri, hangi nesnenin hangi belirli fonetik ses ile ifade edildiğini göstermek amacıyla, yaygın olarak 'fonetiğe' eklendi.

Bilinen en eski Çin yazı biçimi, 'Eski Yazı'dır. Bu yazının daha sonraki aşaması ise 'Büyük Damga Yazısı'dır. M.Ö. 3. yüzyılda, birinci imparatorluğun Xin Shi Huang Di'nin yönetiminde birleşmesi üzerine, Xin'in imparatorluğa ait idare işlerinde kullanılan 'Küçük Damga Yazısı' hâkim olmaya başladı. O zamandan beri, küçük biçimsel değişiklikler hariç, yazıda herhangi bir kökten değişim olmamıştır. En büyük değişiklik, M.Ö. 200 dolaylarında tahta kalemlerin kullanımının azalması ve kıl fırçaların kullanımının artmasıyla meydana geldi. Kıl fırçalar 'Han Yazısı'nın ortaya çıkması için gerekli olan yeni bir teknikti. Bu yazı, M.S. 4. yüzyılda, resmi yazışmalarda ve matbaada kullanılan estetik açıdan daha çekici 'Standart Yazı' haline geldi. Günlük kullanım için, daha az kusursuz olan ve daha çok kısaltılmış el yazıları ortaya çıktı.

Geçen binyıllarda Çin dilinde meydana gelen pek çok fonolojik değişiklikten dolayı, birçok Çin glifinin ilk değerleri bugün kesin olarak saptanamamaktadır. Genellikle 'fonetik' glife eklenen belirtici glif sayesinde, bir glifin hem semantik hem de gramatik olarak değeri kolaylıkla bilinebilmektedir. Bu yolla, Çince *ma* glifi görüldüğünde, bu glifin 'asalak-*ma*', 'akik-*ma*', 'tahta-*ma*', 'azarlamak-*ma*', ya da 'ağırlık-*ma*' olarak okunacağı hemen anlaşılabilmektedir. Günümüzdeki Çince gliflerin çoğu, bir belirtici öğeden ve bir fonetik öğeden oluşur. Geçmişte 50.000 kadar glif mevcutsa da, şimdi yalnızca olarak yalnızca 4000 civarında glif kullanılmaktadır. Bunlar, 214 belirticiden (AĞAÇ, ATEŞ, SU ve saire) yararlanılarak oluşturulan logogramlardır. Tüm logografik yazılar gibi Çin yazısı da, anımsamayı kolaylaştıran güçlü bir semantik (anlam) unsura sahip yüksek derecede fonetiktir (ses-ilintili). Temsil ettiği tonal, tek heceli ve çekimsiz dillere mükemmel biçimde uyum gösteren Çin yazı sisteminin doğal sadeliği, 3000 yıl boyunca neredeyse hiç değişmemesini sağlamıştır. Bu yazı bugün bir milyardan fazla insan tarafından okunmaktadır.

Çin yazı sistemini benimseyen pek çok Asya halkı arasında Japonlar, belki de en büyüleyici değişiklikleri yapan halktır. M.S. ilk birkaç yüzyılda, Japonya'nın orijinal Aynu halkını yerinden eden ve kendi yazılarına sahip olmayan Japonların bilginleri, anakarada Çin yazısını öğrendiler ve daha sonra Japon politik ve dini metinlerini yazmak için Japon sarayında kullandılar. Çince tek heceli kelimeler hızla Japon kültürüne girdi ve çok sayıda eşsesli kelime ortaya çıktı. Bir Çin glifi ya da kanji hem Çince-Japoncada hem de yerli Japoncada çok çeşitli şekillerde telaffuz edilmeye başlandı. Çin yazısı, çok heceli (Çince gibi tek heceli olmayan), çekimli (grameri yansıtmak için kelime sonlarının değişmesi) Japon diline pek uygun değildi. Söz konusu yazı Çinceye uygun olarak üretilmişti, oysa Japonca Çinceden çok farklı bir dildir. İlk birkaç yüzyılda, Japoncayı Çin yazısından okumak çok yavaş, zahmetli ve kafa karıştırıcı bir işti.

Bu sebeple, 1000 yıldan uzun bir süre önce, Japon kâtipleri, yalnızca kendi sesleri için birkaç düzine Çin glifi seçerek, beş ünlüyü (a, i, u, e, o) ve 41 ünsüz-ünlü (ka, ki, ku vs.) heceyi gösterecek şekilde bunları sadeleştirdiler.[33] Bu gliflerle 46-gliflik hece yazısını oluşturdular. Söz konusu hece yazısından iki ayrı hecesel Japon *kana* yazısı ortaya çıktı. Bunların her biri 48 glife sahiptir. Bu iki yazının daha önemli olanı, *hiragana*, sekizinci ya da dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde geliştirilmişti ve Çin *kanji* köklerine (kökler, hemen hemen her zaman Çince gliflerle yazılır) gelen gramatik sonekleri sağlar, sözdizim işaretlerini sağlar ve özellikle küçük harfli yazılarda, okuyucuya kolaylık sağlamak üzere açıklayıcı işaretlerle *kanji*'yi daha anlaşılır kılar. Bu yazılardan ikincisi *katakana*, on ikinci yüzyıl dolaylarında, *hiragana*'nın basitleştirilmiş bir versiyonu olarak geliştirildi ve öncelikle yabancı kelimeleri, yansıma kelimelerini (anlatılan şeyin sesini taklit eden kelimeleri) ve diğer kelimeleri fonetik olarak yazmak için kullanıldı.

Bugün Japonca bir metin yazılırken, üç Japon yazısı da –logografik *kanji* ve hecesel *hiragana* ve *katakana*– aynı anda kullanılır. Belirli alanlarda standart kullanımın çok da kesin olmayan kurallarına uyulur. Özellikle *kanji* orijinal Çince anlama ve telaffuza

sahip olmasının yanı sıra, bir, iki ve hatta üç Japonca anlama ve telaffuza sahiptir. Bu nedenlerle, Japonca, belki de dünyanın en karmaşık yazı sistemidir ve karmaşıklığı bakımından Mezoamerika yazı sistemlerini andırmaktadır.

Korece, önce benzer, daha sonra ise tamamen farklı bir yolu izledi. Kore'de M.S. 692 yılına kadar yalnız Çin yazısı kullanıldı. Bu dönemde Çin yazısıyla yazılan metinlerde yerli Korece soneklerini göstermek için Korece *ido* glifleri geliştirildi. Bu glifler, *hiragana* hecelerinin Japoncada kullanılma biçimlerine benziyordu. Bununla birlikte Koreliler, 15. yüzyılda Batı alfabeleri ile karşılaşır karşılaşmaz, önce 28, daha sonra 25 harfe sahip Hangul adı verilen Kore alfabesini oluşturdular. Japon yazısının aksine, Hangul'un dünyanın en basit yazısı olduğu iddia edilmektedir.

Mezoamerikan Yazı

Amerikan yerli halklarının ancak küçük bir bölümü yazı kullanmıştı ve bu kullanıma sadece Mezoamerika'da rastlanıyordu.[34] Bu yazının kökeni bilinmemektedir. Bazı bilginler söz konusu yazının yerli kökenli olduğunu ileri sürerler, belki de bunun yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmanın 'doğal bir refleksi' olarak görülebileceğini söylerler. Ama yazının uygarlığın 'doğal bir refleksi' olarak dünyanın başka hiçbir yerinde ortaya çıkmadığı görülmektedir. İnsan konuşmasının grafiksel temsili fikrinin, insan tarihinde yalnızca bir yerde –5000 yıldan uzun bir süre önce Afro-Asyatik insanlar arasında– ortaya çıktığı ve oradan yeryüzünün başka taraflarına yayıldığı anlaşılıyor. (Bugün elimizde bulunan kanıtların büyük çoğunluğuna göre, bu dünya yazılarının kökenini belki de en iyi açıklayan teori yazının 'tek kökenden üreme teorisi'dir.) Mezoamerikan yazılarının çeşitli türleri değerlendirildiğinde, belki de çok uzun süren tek bir yazı geleneğiyle karşı karşıya olduğumuz düşünülmektedir. Bu gelenek, M.Ö. birinci binyılın ilk yarısında belki de dıştan etkilenme sonucu Güney Meksika'nın güçlü Olmek kültüründe doğmuş, M.S. birinci binyıl boyunca görkemli Maya kültüründe ilerlemiş, yaklaşık 1000 yıl önce de sona ermiştir. Aynı

bölgedeki Miksteklerin ve Azteklerin yazılarının zengin Maya yazı geleneğinin sonraki basit gelişmelerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

M.Ö. birinci binyılın ilk yarısında Güney Meksika'da benzersiz bir Olmek (M.Ö. 1200-500) hiyeroglif sistemi ortaya çıktı.[35] Bu yazıdan çok az parça günümüze kalmıştır, fakat M.Ö. 600 yılına gelindiğinde, Oaxaca'daki ve Chiapas ve Veracruz'un bazı kısımlarındaki Olmek kâtipleri, kayaların üzerine muhtemelen hükümdarların isimlerini ve zaferlerini kaydeden incelikli hiyeroglifler çiziyorlardı. Bunlar, 2000 yılı aşkın bir süre sonra Avrupalılar bölgeye gelene kadar Mezoamerikan kitabelerinde hâkim olan konulardı. Bu yazıların yanında ender olarak sayılar bulunmaktadır. Bütün Mezoamerikan kitabelerinin ayrılmaz bir parçası olan ve dolayısıyla tek bir geleneği ifade eden sayı glifleri takvimle ilişkilidir. Söz konusu takvim, dünyanın en karmaşık ve sosyal açıdan en etkili takvimlerinden biridir. Olmek kitabeleri, aynı bölgenin (M.Ö. 150-M.S. 450) daha iyi belgelenmiş Epi-Olmek yazısına kaynaklık etmiş olabilir. Epi-Olmek yazısı belki de Maya yazısıyla bağlantılıdır ve her ikisi de ortak bir kökenden gelmektedir. Bununla birlikte Mezoamerikan yazılarının şeceresi hâlâ aydınlatılamamıştır.

Bütün Mezoamerika yazıları logografik yazılardır, yani nesneler, fikirler ve (nesnelerin isimlerine dayanan) sesler gliflerle temsil edilir.[36] Ayrıca tamamen fonetik değerlerden oluşan bir hece yazısı da vardı ve bu yazı diğer gliflerle birlikte karmaşık bir sistem içinde kullanıyordu. Bu, ya M.Ö. birinci binyıldan önce son derece uzun bir yerli yazı geleneğinin bulunduğu, ya da başka bir bölgede uzun süre gelişen bir yazı sisteminin alınmış olduğu anlamına gelir. Mezoamerika'nın en gelişmiş ve en bilinen yazı sistemi olan Maya yazısı, toplam yaklaşık 800 glif içerir. Bununla birlikte gliflerin birçoğu, kraliyet isimlerini temsil eder ve yazılarda yalnızca birer kez geçer. Bu gliflerin yalnızca 200 ile 300 tanesi düzenli olarak kullanılmaktaydı. 150'den fazla Maya glifi heceleri temsil eder. Hecelerin neredeyse tümü ünsüz-ünlü şeklindedir. Bu yazı, *çokdeğerlilik*, *eşseslilik* ve *çokseslilik* özelliklerini taşır: Yani, bir glif ses ve belir-

tici gibi birçok değeri gösterir; aynı ses pek çok farklı glifle temsil edilir ve aynı zamanda bir glif birçok sese işaret eder. Bu, bir glifin aynı zamanda hem logografik (bir morfemi ya da bir nesnenin tam ismini ifade eder) hem de hecesel (ayrı telaffuz edilmek suretiyle, tasvir edilen nesnenin ilk hecesini ifade eder) olmak üzere ikili bir işleve sahip olduğu anlamına gelir.

Mayalar, kutsal kitaplarında ya da el yazması kitaplarında, glifleri (M.Ö. 3. yüzyıldaki Çinliler gibi) mürekkep ve kıl fırça kullanarak, (M.S. 2. yüzyılın Çin kâğıtları gibi) dövülmüş ağaç kabuğundan yapılan, alçıyla aharlanmış sayfalar üzerine yazarlardı. Mayalar glifleri, dikey sütunlar halinde kaydederler, üstten alta (Çin yazısı gibi) ve ikili bir şekilde soldan sağa okurlardı.[37] Glif bloklarında iki ya da daha fazla glif vardır (Çin yazısı gibi). Örneğin, Maya hükümdarı Pacal'ın ismini yazmak için diğer olasılıklar arasında, yukarıda yazılan 'efendi' glifleriyle bir *pacal* "kalkanı" çizilebilir ve pa-ca-la hece glifleri sağa eklenerek ismin telaffuz edilmesini sağlar (Çince 'fonetiği' gibi).

Klasik Maya döneminde (M.S. 250-900), büyük ihtimalle, ortalama Maya erkeği ve kadını, renkli bir şekilde boyanmış bir dikilitaş üzerindeki tarihi, isimleri ve olayları okuyabiliyordu. Yazı, yerli toplum ve dil üzerinde doğrudan ve derin bir etkide bulunmuş olmalıdır. Sadece dikilitaşlar değil, aynı zamanda benzer biçimde yazılmış ve parlak renklerde boyanmış büyük kamusal abideler de, güçlü Maya hükümdarlarının görkemli yaşamlarını ve şecerelerini bildirirdi. Bu anlatılar, modern anlamda "olaylara dayanan tarih" değil, dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, liderliği pekiştirmek, ihtişamı sergilemek ve iktidarı meşrulaştırmak için birer propaganda aracıdır.[38] Seramikler de glifler ile süslenirdi ve kakao içtikleri kapların, mezarların ve diğer nesnelerin üzerinde tasvirler yer alırdı.

Ayrıca vaktiyle Maya kraliyet kütüphanelerini süsleyen kalın yapraklı kutsal kitaplardan binlercesi vardı. 16. yüzyılda İspanyol istilasıyla Maya yazınının toptan yok edilişinin ardından, yalnızca dört Maya kutsal kitabı mucizevî bir şekilde kurtulmuştur. Bu kitaplar, ritüellerden ve astronomik tablolardan oluşan post-klasik

ürünlerdir. Amerikalı Maya uzmanı Michael Coe şöyle der: "İskenderiye kütüphanesinin yakılışı dahil hiçbir olayda, bir uygarlığın mirasının böylesine toptan yok edildiği görülmemiştir."

Afro-Asyatik yazının Mısır-Sami kolu, dünya yazı sistemleri arasında en fazla uyarlanıp değişim geçiren sistemdir. Kimin neye ihtiyacı olduğuna, dönemlere ve dillerin taleplerine bağlı olarak resim-yazılardan logogramlara, sonra hece-yazılara, daha sonra da alfabe harflerine dönüşmüştür. Sümer çivi yazısının ve Çin logografik yazısının tarihi, benzer tarzda gelişme göstermiştir, fakat en fazla 'incelik' ya da dilsel karmaşıklık düzeyi, dillerin özelliklerinden dolayı ancak Eski Fars ve Japon hece yazılarında görülmüştür. Bu dillerde, alfabetik bir yazı ihtiyacı hiçbir zaman hissedilmemiştir. Tarih boyunca, her dil kendi fonolojisine en uygun yazıyı bulmuş ve/veya başka bir yazıyı uyarlayarak üretmiştir. Yazılar 'evrim geçirmez': Yazılar, konuşma temsilinin (ses) ve semantik aktarımın (anlam) niteliğini geliştirmek amacıyla insanlar tarafından bilinçli bir şekilde değiştirilir.

İnsanlar ilkin resim-yazılarla yazı yazmaya başladılar. Resim-yazılarda 'okur'u resmi çizilen nesnenin adını telaffuz etmeye yöneltmek hedefleniyordu. Bu temele dayanarak, insan konuşmasını daha kusursuz ve daha etkili bir şekilde ifade eden logografik bir sistem ortaya çıktı. Logografik sistemde nesneler, fikirler ve (nesnelerin isimlerden yola çıkılarak saptanan) sesler glifler aracılığıyla temsil edilir. Ama logografik yazı zamanla yeni ihtiyaçlar doğurmuştur ve bu durumda da soruna her zaman hecesel yazıyla çözümler bulunmuştur. Söz konusu çözümler dil içinden veya dışından olabilir. Yazı, evrim geçiren dili temsil etmede yetersiz kaldığında, Mısır yazısına sonradan eklenen hecesel glifler dilin kendi içinde üretilen çözüme örnektir. Japon *kana* yazısında görüldüğü gibi, akraba olmayan bir dilden logografik yazının alınması dilin dışından getirilen çözüme bir örnektir.

Yazı sistemlerindeki en büyük değişiklikler, kendi dillerine uygun olmayan yazıları alıp uyarlayan başka topluluklarda meydana gelmiştir. Hecesel glifler, Doğu Akdeniz'de Batı Sami dillerini konuşan topluluklarda, bölgenin ünsüz-temelli Sami dillerini daha iyi

karşılayan ünsüz sembollere dönüştüler. Bu, daha sonra Yunanların dünya kültürüne yaptıkları en büyük katkı için katalizör işlevi görmüştür: Yunanlar hem ünlü hem de ünsüzleri karşılayan sembollere sahip saf bir alfabe yaratmıştır. Bugüne kadar icat edilmiş en etkili yazılı iletişim biçimi olan Yunan alfabesi (dillerin hepsi değilse de, büyük bir çoğunluğu açısından bu söylenebilir), özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda dünyanın dört bir yanında yüzlerce, belki de binlerce dile uyarlanmış ve taklit edilmiştir. Bugün, yazı ihtiyacı bulunan yazı-öncesi herhangi bir dil için otomatik olarak alfabetik yazı oluşturulur.

Bir nesnenin, resim-yazı olarak adlandırılan ön-yazı ile çizilişi, sözel bir ifadenin anımsanmasını tetikler. Gerçek yazının birinci türü olan logografik yazıda, resim yine sözel bir ifadenin anımsanmasını tetikler, fakat burada –çizilen nesne değil– yalnızca ifade mesajı iletir. İkinci tür yazı olan hecesel yazıda, bu ifade kelimenin birinci hecesine ve seslerin belirli, sınırlı hecesindeki konumuna indirgenir. Son yazı türü olan alfabetik yazıda ise, resim, artık nesne ile ilişkisi olmayan bir harftir, ünlü ya da ünsüz, iki farklı türdeki sesten birini temsil eder; sonra söz konusu harf, diğer benzer sesleri temsil eden harflerle kombinasyon içerisinde sıralanarak okunur. Grafik sanatı, bütün yazı türlerinde insan konuşmasıyla ayrılmaz bir bağ içerisindedir. Yani, *insan düşüncesinin fonetik olmayan tüm boyutlarını ifade edebilen hiçbir yazı yoktur.*

Ayrıca, bir dilin tarihi en iyi şekilde yazı aracılığıyla saptanabilir.[39] Dili içinde yeniden inşa (bir dilin daha eski biçimlerine ulaşmak için söz konusu dil içerisinde çalışma yapma) ve karşılaştırmalı yeniden inşa (eski biçimlere ulaşmak için iki ya da daha çok bağlantılı dili karşılaştırmak), dilin önceki aşamaları hakkında ayrıntılı, ama ispatlanmamış hipotezler sağlar. Fakat eski belgeler –yazılar– bu aşamaları gösterir. Bu sayede, dilbilimci yalnızca bir dilin daha eski biçimlerini inceleme olanağına kavuşmakla kalmaz, aynı zamanda, yüzyıllar ve binyıllar boyunca dillerde gerçekleşebilecek kesin değişiklik türlerini değerlendirme fırsatı da yakalar. Ayrıca, eski belgelerde yer alan yabancı kelimeler ve yer isimleri, başka hiçbir izi bulunmayan dillerin varlığına işaret eder. Özellikle 2000 yıldan uzun

zaman öncenin Erken Avrupa'nın Yunanca ve Latince metinlerinde geçen Galceye ve Raetia diline ait kelimeler, bu dillerden günümüze kalan yegâne örneklerdir. Aksi halde, tarih öncesi dil manzarasını ortaya çıkarmak imkânsız olurdu.[40] İngilizce 'light' (ışık) gibi modern ifadeler bile, görece yakın değişikliklerin iz bırakmış özelliklerini, tarihsel kökenlerini ve dinamiklerini ortaya koyan küçük zaman kapsülleri olabilirler: Bu örnekte İngilizce, *light* ile aynı kökenden olan Kıta Avrupası'ndaki Almancanın *Licht* sözcüğünde hâlâ mevcut olan bir Hint-Avrupa sesini kaybetmiştir.

'İlkel bir dil' olmadığı gibi, 'ilkel bir yazı' da yoktur. Her yazı, belirli bir süre içerisinde kendisine yüklenen işlevleri yeterli bir şekilde yerine getirir. Eğer bir yazıda 'ilkel' özellikler görüyorsak, o zaman bir zaman perspektifinden yargılıyoruz demektir. Aynı şekilde, hiçbir 'edilgin yazı' yoktur: Konuşma yazıyı etkilediği kadar, yazı da konuşmayı etkilemiştir; eski mektuplar okununca bu durum daha iyi anlaşılmaktadır.[41] Okuma-yazma, sözlü dil üzerinde her zaman derin bir etkide bulunmuştur. Okuma-yazma bilen, eğitimli insanlar genellikle kendi toplumlarının liderleri konumundadırlar. Bu kişiler, konuşmalarını resmi, yazılı dile uydurma alışkanlığı taşırlar, daha sonra toplumun diğer üyeleri de onları taklit eder. Konuşmanın 'işaretleri' başlangıcından itibaren aynı zamanda konuşmanın da modeli olmuştur.

Bu durum, toplumda, özellikle de yazılı sözü saygın bir konuma yerleştirmiş olan, hemen hemen herkesin okuma-yazma bildiği modern toplumlarda, yazıya olağandışı bir nüfuz kazandırır – çoğu insanın farkında olduğundan daha büyük bir etkidir bu. Yazılı dil, biçim ve kullanımları birörnekleştirerek, standartlaştırarak ve koruyarak, dilde değişim sürecini yavaşlatır. Aksi takdirde bu biçim ve kullanımlar doğal bir aşınma yoluyla kaybolabilir. Geçmiş edebiyatın okunması, yaşayan herhangi bir söz dağarcığını zenginleştirir. Yazılı dil, ayrıca belirli bir dilin kullanımını da yüzyıllarca düzene sokabilir (1611'deki Kral James İncili, Talmut, Kuran); sanat türlerini tanımlayabilir (Shakespeare'in oyunları ve Japonya'nın *No* tiyatrosu); sözlü dilleri değiştirerek, tüm teknoloji ortamlarını oluşturabilir (programlama dilleri).

Bununla birlikte, ne kadar köklü ya da yeni olursa olsun, tüm yazı sistemleri eksiktir ve uylaşımsaldır. Hemen hemen tümü, konuşmanın yaklaşık bir temsilidir, kesinlikle tam bir temsili değildir. İngilizcede, tek başına *a* (lehçelere bağlı olarak) tam altı tane değişik sesi simgeleyebilir: *an, was, pa, date, all ve hat*; ya da *bean, beau ve beauty*'de olduğu gibi İngilizce yazımında arkaizmden dolayı, hiçbir sesi simgelemez. Netlik bulunmamasından kaynaklanan belirsizlik veya kuşku, çoğunlukla hecesel ve alfabetik yazılarda ortaya çıkar.

İngilizce, özellikle konuşma dili özelliklerini –yani, ses perdesini ayarlama (Yes?/Yes!), uzunluk (Britanya İngilizcesindeki cot/cart), vurgu (désert/desért), bağlantı yeri (Van Dyck/vanned Ike) ve ton (eee!duh...)– karşılayamamaktadır, çünkü yetersiz bir alfabetik yazı kullanmaktadır. İngilizce yazanlar, sistematik olmayan noktalamalar, kelimeler arasındaki boşluklar, büyük harfler ve başka unsurlarla ilgili sorunları halletmeye çalışıyorlar, fakat standart İngiliz alfabesi kullanıldığında, İngilizcenin yazıyla tam konuşulduğu gibi temsil edilemeyeceği kabul edilmelidir. Örneğin, İngilizce yazılırken ifade edilemeyen vurguyu ele alalım. *Desert* sözcüğünü okuduğumuzda, 'çöl'ü mü yoksa 'terk etmek' fiilini mi kastediyoruz? *Attribute* sözcüğünün anlamı, "nitelik" midir, yoksa "atfetmek" midir? Burada İngilizce alfabe düpedüz yetersiz kalmaktadır. Anlamı ve beraberinde gelen uygun vurguyu, ancak bağlam verir. Öte yandan, Çince logografik yazı, belirtici (tanımlayan sözcük türü) birleşimi ve fonetiği (sözcüğün söylenmesi) sayesinde böyle bir sorun yaşamamaktadır.

Alfabetik bir yazının ideal olarak, belki de tüm fonemik (sesbirimsel) ifadeleri –bir dildeki anlamlı olan en küçük sesleri– simgelemesi gerekir. Bununla birlikte, yalnızca dilbilimcilerin özel sembolleri tam telaffuzları karşılayabilir, fakat bunlar genel kullanım bakımından fazla hantaldır. Yeryüzünde kullanımda olan yaygın alfabetik yazılar, birçok belirsizlik ve aynı alfabeyi kullanan farklı lehçeler ve farklı diller arasındaki büyük telaffuz farklılığı ile birlikte, makûl yaklaşık temsillerden öte bir anlam taşımaz. Basit alfabetik yazının kullanışlılığı dünyanın büyük bölümünde kabul

edilmekle birlikte, Çince ve Japonca gibi dillerin logografik yazıları, insanlığın önemli bir kısmı tarafından hâlâ kullanılmaktadır, çünkü bu dilleri kullananlar logografik yazıları dillerine son derece uygun bulmaktadırlar.

Yazı şu anda, eksiklikleri olmasına rağmen, konuşma dilinin vazgeçilmez bir ifadesidir. Konuşma da, yazıdan etkilenip değişir. Konuşma ve yazma, sinerjik bir ilişki içerisinde bulunur. İlkel düşünce erken hominidlerin çıkardığı seslere bağlı olduğu gibi, konuşma ile yazma da artık ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır. Bu durum, çokboyutlu, adeta sihirli bir süreçle insanlığı değiştirmeye ve ilerletmeye devam etmektedir. 21. yüzyılın başında el artık "ağza uygun" hareket etmekle kalmıyor, bilgisayar programlama dilleri aracılığıyla yepyeni dünyalar yaratıyor ve insanlığın elektronik geleceğine ses kazandırıyor.

V

Soyağaçları

Afrika'nın Bantu dilleri ve Pasifik'in Polinezya dilleri gibi, dünya dillerinin çoğunun yazılı bir şeceresi yoktur. Bu dillerin tarihi, karşılaştırmalı yeniden inşayla ortaya çıkarılmalıdır. Kelt, Germen, Roman ve Çin dilleri gibi uzun yazılı tarihleri olan diller üzerinde çalıştırılarak geliştirilmiş modern dilbilim teknikleri, karşılaştırmalı inşaları öyle bir seviyeye çıkarmıştır ki, çoğu dil için yazılı kayıt bulunmamasına rağmen, söz konusu dillerin nerden geldiği ve bağlantılı oldukları dillerden ne zaman farklılaştıkları bugün daha iyi anlaşılabilmektedir.

Ama yeniden inşa edilmiş proto-diller gerçek olamayacak kadar düzenli ve homojendirler. Yalnızca Esperanto gibi modern yapay diller düzenlilik bakımından yeniden inşa edilmiş proto-dillerle boy ölçüşebilir, bu da yeniden inşanın gerçeklikten ne kadar uzak olduğunu bize göstermektedir. Dilin yeniden inşası, 'gerçek' dile olsa olsa kısmi bir yaklaşma sağlar, hiçbir zaman tam doğal bir 'dil' üretmez.

Dillerin gelişmesi, gerilemesi ve değişmesi daima hem zamanın etkisiyle hem de bir toplumun gücünün veya zayıflığının sonucu olarak meydana gelir. Bütün diller değişir, ama güçlü toplumların

dilleri gelişip yaygınlaşır, zayıf toplumların dilleri ise yok olur; yani, onların yerini yabancı bir dil alır. Diller her zaman o dilleri konuşan topluluklar kadar, hatta belki de daha fazla yok edilmişlerdir, çünkü insanlar kendi hayatlarını vermektense dillerini bırakmayı tercih etmişlerdir. Avrupa birbiri ardına pek çok dil dalgasına maruz kalsa da, Avrupalıların genetik profili 50.000 yıl boyunca neredeyse hiç değişmemiştir. Nüfuzlu ve hâkim lehçeler ve diller benimsendi, etkisiz veya tehlikeli lehçeler ve diller ise terk edildi. Tarih boyunca hep böyle oldu, bugün böyle oluyor ve yeryüzünde tek bir dilin hâkimiyeti oluşana kadar da tüm dillerin gidişatını bu süreç belirleyecektir. Şu anda yüzlerce küçük dilin yerini, Endonezya'nın Bahasa dili, Mandarin Çincesi, İngilizce, İspanyolca ve çok az sayıda başka dil alıyor. Gelecek yüzyıllarda, dünyada geçmişte görülen muazzam dil çeşitliliği kesinlikle görülmeyecek.

İnsan dillerinin tarihi, dil değişiminin de öyküsüdür. Dünyanın her yerinde ve her çağda dillerin ilişki ve değişim tarzlarına ilişkin birtakım genellemeler yapılabilir:[1]

- Bir dil ailesinin anavatanı –yani, köken dilin [*parent language*] konuşulduğu bölge– her zaman değil, ama genel olarak o dil ailesine mensup dillerin konuşulmakta olduğu bölgelerden biridir.
- Köken dil içerisindeki ilk farklılaşmalar, her zaman değil, ama genel olarak anavatanın yakınlarında oluşur. Bu nedenle, en büyük dil çeşitliliği genellikle anavatanın yakınında ve en sınırlı dil çeşitliliği de anavatandan en uzak bölgede görülür.
- Diller arasında sistematik benzerlikler tesadüf olarak nitelenemeyecek kadar büyükse, aralarında tarihsel ilişki var demektir.
- Kardeş diller, köken dilden benzer yeniliklerle farklılaşmıştır ve bu köken dil ya da proto-dil, gerçekten de iki ya da daha fazla bağımsız dilin birleştiği dilsel bir alan olabilir.
- Kardeş diller arasındaki farklılaşmanın küçüklüğü, her zaman değil ama genel olarak köken dilden ayrı, daha kısa ortak bir gelişmeyi ifade eder.

- Kardeş diller arasındaki farklılaşmanın büyüklüğü, her zaman değil ama genel olarak köken dilden uzun süreli bir ayrılmayı ifade eder.

Dört çeşit temel dil değişimi vardır:

Fonolojik değişim ya da sistematik ses değişimi, bütün dünya dillerini konuşan insanlar tarafından, diğer dil değişim türlerinden daha kolay gerçekleştirilir. Bu nedenledir ki, Londralı Chaucer'in İngilizce *hûs* ve *mûs* kelimeleri 600 yıl sonra Londra'da 'house' ve 'mouse' olarak telafuz ediliyor (Orta Yüksek Almancadaki *hûs* ve *mûs,* bugün modern Almancada *Haus ve Maus*'tur).

Morfolojik değişim, fonolojik değişimden daha seyrek görülen, kelimelerin biçimleriyle ilgili sistematik değişimdir. Örneğin, bizim bugün 'goes' ve 'did' kullandığımız bağlamlarda 400 yıl önce Shakespeare 'goeth' ve 'didst' kullanırdı.

Sözdizimsel değişim, cümlecik ya da cümlelerdeki kelimelerin sırasında meydana gelen sistematik değişimdir. Örneğin bugünün 'court martial' (askeri mahkeme) ve 'Attorney-General' (başsavcı) kavramları, Ortaçağ Norman Fransızcasından alınmış –İngilizce sözdiziminin Germen altyapısının etkisiyle değişmiş– fosilleşmiş kelimelerdir. İngilizce sözdizim sisteminin, aslında bu yapıları 'martial court' ve 'General Attorney' şeklinde tersine çevirmesi gerekirdi, nitekim günümüzden daha birkaç yüzyıl önce bu tür değişikliklere başlamıştı.

Semantik değişim, bir sözcüğün yaygın olarak kabul edilen anlamını değiştirir. Örneğin, Eski İngilizcedeki *cniht* sözcüğü, 'boy' (erkek çocuk) ya da 'youth' (genç) için çok yaygın olarak kullanılırdı, fakat Orta İngilizce dönemine gelindiğinde, hâlâ *k* ile telaffuz edilen *kniht*, "kralın askeri hizmetkârı" idi ve daha sonra "krala askeri hizmetle yükümlü feodal tımar sahibi" anlamına geliyordu. Bugünkü 'knight' sözcüğü (k artık telaffuz edilmiyor), "kral veya kraliçe tarafından saygın bir sınıfa yükseltilmiş bir insan, şövalye" anlamındadır. Bu sözcük çok sınırlı bir kullanım alanına sahiptir ve belki de yakın gelecekte tamamen kullanılmaz olacaktır.

Bu süreçlerden her biri çeşitli dilsel değişimlerin sonucudur: Asimilasyon, benzeşmezlik, yumuşama, ekleme (bir ses ya da harf ekle-

me), sözcük sonundaki sesin veya harfin düşmesi, orta ses düşmesi (ortadaki bir harfin ya da hecenin çıkarılması), benzeşme, göçüşme (bir ses ya da harfin yer değiştirmesi), başka bir dilden alıntı, düzleşme, genleşme, daralma, vb (bkz. Kaynakça).

Bütün bu süreçler ve değişimler aşağıda örnek olarak incelediğimiz aile ağaçlarında meydana gelmiştir.

Kelt Dilleri

Keltler, 5500 yıl önce, anavatanlarının doğusundan Batı Avrupa'ya geçen ilk Hint-Avrupalılar arasındaydı.[2] İtalik halklarla ilişkileri çok eskiye dayanan Keltler, Orta ve Batı Avrupa'nın çok geniş bir bölgesinde çok erken bir tarihte yaşıyorlardı. Bohemya gibi yer isimleri, Tuna, Ren ve Rhône gibi nehir isimleri ve Viyana ve Paris gibi şehir isimleri, Keltlerin buralarda çok eskiden yaşadığını göstermektedir. Keltler, yaklaşık 2600 yıl önce yeniden harekete geçerek İberya Yarımadası'nı ve Britanya Adaları'nı istila ettiler. M.Ö. 4. yüzyılda Kuzey İtalya'da Etrüsklerin bölgesine girdiler, neredeyse Roma'yı da ele geçiriyorlardı. Yüzyıl sonra Ankara'ya kadar ilerleyip yerleştiler, Aziz Pavlus Keltlerden 'Galatlar' diye bahseder.[3]

M.Ö. son birkaç yüzyılda, üç Kelt dili, Avrupa anakarasında ve Küçük Asya'da hâkim olmuştu. Doğu Galya'daki Galya dili (*Gaulish*) konuşan topluluklar, sonunda M.S. birkaç yüz yıl içinde Almanca konuşan toplulukların tahakkümü altına girdiler; o zamana kadar, Romalıların Latincesi zaten Fransa ve Kuzey İtalya'nın Galya dilinin yerini almıştı. (Galya dili, Keltlerin Güneybatı İngiltere'den geriye göçüyle ortadan kalkana kadar iki ya da daha fazla yüzyıl Bretonya'da konuşulmuştur.) İspanya'nın Kelt-İber dili ve Küçük Asya'nın Galatçası, benzer şekilde Roma'nın gücüne boyun eğmişlerdir.

Yalnızca, Britanya Adaları'nın Kelt dilleri yaşayabilmiştir (Şekil 11). Kelt dilleri bugün, proto-Hint-Avrupa /k^w/ fonemini yorumlamalarına göre iki grup şeklinde sınıflandırılır. *q*-Keltler ya da Gal halkları (Gal dillerini konuşan İrlandalılar, Manlar, İskoçlar) / k^w/'yi korudular, dolayısıyla, örneğin, proto-Hint Avrupa dille-

11 Kelt dillerinin hâkim olduğu bugünkü alan.

rindeki *k^{w}etuores* 'four' (dört), sonraki değişikliklerle, İrlanda dilinde *ceathair*, Mancada *kiare* ve İskoç Galcesinde *ceithir* şeklini almıştır. *p*-Keltler ya da Breton halkları, (Bretonca konuşan Galliler, Cornwall'lular, Bretonlar) / k^{w}/'yi /p/ olarak değiştirdiler ve dolayısıyla, 'four' (dört), Gal dilinde *pedwar*, Cornwall dilinde (Kernevek) *peswar* ve Bretoncada *pevar* şeklindedir.

Orijinal Gal dilini [*Goidelic*] konuşan topluluklar, muhtemelen M.Ö. 600 dolaylarında Britanya Adaları'na gelen ilk Keltler olan İrlandalılardı. *İrlanda* dili, Eski İrlandaca dönemine gelindiğinde (M.S. 700-950) birkaç temel lehçe doğurdu; belki de Normanların istilasından dolayı, bu lehçelerden hiçbiri, Orta İrlandaca dönemine (950-1400) kadar aynı kökenden türemiş farklı bir dile

dönüşmedi. İngilizcenin İrlandaca üzerinde daha sonraki baskısı, Modern İrlandaca döneminde (1400-günümüze kadar) devam etti. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda İngilizce neredeyse tüm İrlandaca lehçelerinin yerini aldı. 20. yüzyılda, İrlanda Cumhuriyeti'nin kuruluşu üzerine, Munster'in Güneybatı İrlandaca lehçesi, 'yabancı' İngilizce yerine, yeni ulusal dil olarak benimsendi. Ne var ki ekonomik, toplumsal ve tarihsel baskılar, şimdiye kadar bu dilin başarılı olmasını engellemiştir. İrlandaca bugün, birinci dil olarak esas itibariyle, adanın batı ucunda, kuzeybatısında ve çevredeki küçük adalarda yaşayan genel olarak ekonomik açıdan zayıf durumdaki birkaç bin kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu dili konuşanlar da özellikle ekonomik nedenlerle, bugün çocuklarını birinci dil olarak İngilizce konuşmaya teşvik etmektedirler.

M.S. yak. 5. yüzyılda, Galce konuşan İrlandalı koloniciler, doğuya giderek Man Adası'na ve İskoçya'ya yerleştiler ve yerli Kruitneleri (Piktler) asimile ettiler. Dilleri, Man Adası'nda sonunda özerk *Man* dili haline geldi. İddiaya göre Mancayı 'anadil olarak konuşan son kişi' 1974 yılında ölmüştür. İrlanda kolonicilerinin dilleri, İskoçya'da da Kruitne altyapısı temelinde gelişti ve daha sonra *İskoç Galcesi* haline geldi.

Briton Keltleri ya da Britonlar, M.Ö. ilk birkaç yüzyılda İrlandalıların ardından Britanya Adaları'na geldiler. Fakat Britonların dili Kıta Galcesine çok benzer biçimde kaldı. 'Gal-Briton dili', Roma istilasıyla birlikte Latince ve Germen dili konuşan toplulukların gelişine kadar Fransa ve Britanya Keltlerinin "lingua franca"sı olarak kabul ediliyordu. Germen kabilelerin özellikle M.S. 5. yüzyıldaki istilaları, Britonları Britanya'nın periferilerine doğru itti: Güney İskoçya, Galler, Devon ve Cornwall.

Britonlar, iki yüzyıldan uzun bir süre Kıta Avrupası'na, yani Fransa'daki Bretonya'ya geri göç ederek Sakson saldırılarından kurtulmaya çalıştılar. Onların ardılları olan Bretonlar, günümüzde yaklaşık yarım milyon civarındadır, fakat bunların çok az bir kısmı *Bretonca* konuşmaktadırlar. Genç Bretonlar, Fransız hükümeti tarafından resmi bir dil olarak kabul edilmeyen ata dillerini öğrenmeye son zamanlarda yeniden ilgi göstermeye başlamışlardır.

En fazla sayıda aktif konuşanı olan Kelt dili Galcedir. J. R. R. Tolkien'in "Britanya'nın kıdemli dili" diye nitelediği Galceyi, 1991 yılı verilerine göre 510.920 kişi, yani üç yaş üzeri Galler nüfusunun yüzde 18,7'si konuşmaktadır.[5] Galce büyük zorluklarla ayakta kalabilmiştir. Roma istilası sırasında, Galceye pek çok Latince kelime girmiştir. İrlandalı koloniciler daha sonra Galler bölgesine de geçmişler, (yak. 850 yılında sona erdiği kabul edilen) Erken Galce döneminin sonlarına yakın bir tarihe, yani 7. yüzyıla kadar Galce kelimeleri Galceye sokmuşlardır. İngilizcenin etkisi Eski Galce döneminde (850-1100) arttı. Orta Galce dönemi (1100-1500) boyunca, İngiltere'nin Norman Fransız soyluları Galler'i istila etti ve bu istila sonucunda Fransızcadan birçok kelime Galceye girdi; buna rağmen Galce ağırlığını korumaya devam etti. Galcenin kullanımı ancak Modern Galce döneminde (1500'den günümüze uzanan dönem) geriledi. Bunun esas nedeni, VIII. Henry'nin Galler ve İngiltere'yi birleştiren Birlik Sözleşmesi'nden sonra, İngilizcenin Galler saraylarının ve kamu görevlilerinin dili haline gelmesidir. Yine de Galce ayakta kaldı.

Özellikle İngilizcenin yayılması sonucunda, Briton dilini konuşan topluluklar bölündü: Güney İskoçya'da ve Kuzeybatı İngiltere'de Kambriya dili, Galler'de Galce ve Güneybatı Britanya'da Cornwall dili konuşulmaya başladı. Anglo-Saksonlar, bu dilleri konuşan bütün toplulukları, (İngilizce 'Welsh' sözcüğünün kökeni olan kelimeyle) Wealas, yani 'Germen olmayanlar' (yabancılar) diye adlandırdılar. Galliler ve Kambriya Britonları, yeni bir etnik kimlik duygusuna işaret ederek kendilerini artık *Combrogi* 'vatandaş' olarak adlandırıyorlardı. Bugünün Gallileri, *Cymry*'dirler (Kamri şeklinde telaffuz edilir) ve dilleri *Cymraeg*'dir (Kam-raeg şeklinde telaffuz edilir). Kambriya dili, Strathclyde krallığının yak. 1018 yılında çökmesine kadar giderek artan bir baskı altında varlığını sürdürdü. Kelt krallığı, yaklaşık 878 yılında Cornwall'da İngilizlere yenik düştü; o zamandan itibaren, Cornwall dilinin kullanımı düzenli bir şekilde geriledi, bu dil 19. yüzyılda ortadan kalktı. Cornwall dili bugün Manca gibi yapay olarak canlandırılıyor.

2300 yıl önce Hint-Avrupa ailesinin en önemli ve en geniş alana yayılmış olan Kelt dilleri ailesi, bugün –önce Romalıların ve Germenlerin istilasıyla, daha sonra ulusal birleşmeden dolayı (İngiltere, Fransa)– Batı Fransa'da ve Britanya Adaları'nın periferisinde sınırlı bir coğrafyaya sıkışmıştır ve Hint-Avrupa ailesinin en küçük dil ailelerinden birini oluşturmaktadır. İrlanda'nın resmi Munster lehçesi dışındaki Kelt dilleri, hâkim büyük dillerin merhametine kalmış 'devletsiz' diller arasında yer almaktadır. Sayıları yirmi milyonun üzerinde olmasına karşın kendi ülkelerinin resmi dili olmayan Katalanca (İspanya, Fransa, İtalya), Galiza dili (İspanya), Oksitanca (İspanya, Fransa, İtalya), Romanca (Avrupa ülkelerinin çoğu) ve diğer birçok Avrupa dil topluluğu böyle büyük bir sorunla karşı karşıyadır. Çok yakın zamana kadar Kelt dillerinin tamamen yok olacağından endişe ediliyordu. Sosyo-politik dinamikler ve Keltler arasında Kelt olma gururunun yeniden keşfedilmesi, İrlandacaya karşı yeni bir ilgi doğurdu, Mancayı, İskoççayı, Galceyi, Cornwall dilini ve Bretoncayı yeniden canlandırdı. Birleşik yeni Avrupa'da kendilerine daha fazla politik özerklik tanınması sayesinde, bu dilleri konuşanların sayısı artmıştır.

İtalik Diller

M.Ö. birinci binyıla gelindiğinde, kuzey ve kuzeybatıda, Hint-Avrupa ailesinden olmayan Etrüskler ve Raetyalılar, Adriyatik'in karşısında yer alan İlliryalıların ardılları olan Messapik kabileleri ve güneydeki bağımsız Yunan kolonileri hariç, İtalyan yarımadasının neredeyse tamamında bir İtalik dili konuşuyorlardı. Bu dil üç kola ayrılmıştı: *Piken dilleri, Osk-Ombr dilleri ve Latin dilleri.* [6]

Orta İtalya'nın doğu kıyılarında konuşulan, daha erken değilse M.Ö. ikinci binyılda farklılaşmış olan *Güney Piken* dili, Venedik ve Balkan dilleriyle ortak özelliklere sahip olmakla birlikte Osk-Ombr dilleriyle de çok yakın akrabadır. Güney Piken dilini konuşan topluluklar M.Ö. 268 yılında Roma'ya yenik düştü.

Osk-Ombr (ya da Sabel) dilleri, Osk, Ombr ve Volsk dillerini (ve küçük lehçelerini) kapsar.[7] *p*-Keltler gibi tüm Osk-Ombr dille-

ri de, Hint-Avrupa dillerindeki /k^w/'yi /p/ sesine dönüştürmüştür: Proto-Hint-Avrupa dillerindeki *penk-* ^{w}*e* (beş) sonraki değişikliklerle Ombr dilinde *pompe* haline gelirken, proto-Hint-Avrupa dillerindeki /k^w *i(s)*/, Osk dilinde *pis* olmuştur. Hint-Avrupa dil ailesinin birçok ünlüsünü değiştirmeden koruyan Osk dili, bu kolun en güçlü ve en yaygın diliydi. Bu dilin örnekleri, çoğunluğu M.Ö. son iki yüzyıla ait yaklaşık 200 kitabeyle günümüze kalmıştır. Ombr dili, eski İtalya'nın Latince olmayan en önemli metinleri sayılan ünlü İguvine Tabletleriyle bilinir: Bu tabletler, kehanetler, kefaretler, adaklar ve dualarla ilgili kuralları kapsayan belki de M.Ö. birinci yüzyıla ait dokuz adet tunç kitabeden oluşur. Orta İtalya'nın Osk-Ombr lehçeleri –Sabin, Akina, Hernika, Mars ve başkaları– çok erken bir tarihte Roma'nın hâkim Latincesine boyun eğdiler. Güneydoğu Latium'da yaşayan Volsklar –Orta İtalya'da Tiren Denizi'ne kadar uzanan bir bölgede yaşıyorlardı– Ombr diline son derece yakın bağımsız bir dil konuşurlardı.

Erken tarihi tam olarak bilinmeyen Veneto dili, Po ile Akilea arasındaki Adriyatik kıyılarında yaşayan Venetolular tarafından konuşulurdu.[8] Veneto dilinin örnekleri, bugünkü Veneto'da, Esta ve Lagole di Calazio'da bulunan yaklaşık 300 kitabeyle günümüze kalmıştır. Birçok özellik Veneto dilinin çeşitli İtalik dillere, özellikle Latinceye akraba olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Veneto dili, İtalyanların M.Ö. üçüncü binyılda yarımadaya ilk girişlerinin izlerini taşıyor olabilir.

Latin dillerinden *Faliskanca* ve *Latince*, muhtemelen yarımadada konuşulan en eski İtalik diller arasında yer alır. Bu diller, arkaik bir Hint-Avrupa fonolojisi taşırlar, belki de pre-Hint-Avrupa topluluklarıyla etkileşimin sonucu olarak büyük oranda değişmiş söz dağarcıklarına sahiptirler. Faliskanca, M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Etrüsk etkisi altında bulunan, merkezi Falerii (Roma'nın kuzeyinde yer alan günümüzdeki Civita Castellana) olan kadim İtalik kabilenin diliydi. M.Ö. 241 yılında Falerii Romalılar tarafından yok edildi, böylece Faliskanca Osk-Ombr dillerinden bile daha önce ortadan kalkmıştır.

Latince M.Ö. birinci binyılda Latium'da ortaya çıkmıştır. Bu sıralarda tarih sahnesine çıkan Roma, yarımadadaki diğer bütün İtalik dilleri tahakküm altına almıştır.[9] Önceleri küçük bir köy olan Roma'nın yerel lehçesi Latince, zamanla tarihin en görkemli dillerinden biri haline geldi. Latin edebiyatı gerçek anlamda ancak M.Ö. 240 civarında doğdu ve daha sonra büyüyen Roma İmparatorluğu'nu güçlendirdi ve zenginleştirdi. Latincenin tarihinin gelişim aşamaları şöyledir: M.Ö. 240 yılına kadar edebiyat öncesi Latince; M.Ö. 240-100 arası yıllarda Eski Latince; M.Ö. 100-M.S. 14 arası Klasik Latince (korunan edebi Latince), M.S. 14-yak. 120 arası Gümüş Çağı; 120-200 arası Arkaik Latince; 200-600 arası Eskiçağ sonlarındaki Vülger Latince; 600-14. yüzyıl arası yıllarda Orta Latince ve o tarihten sonra Modern Latince.

Klasik Latince, Iulius Caesar, Augustus ve Vergilius'un günlük konuşma diliydi. Kısa bir süre içinde büyüyen imparatorluğun yönetim ve kültürünün yazılı aracı olarak benimsenen Klasik Latince, sonunda Batı'da Hıristiyan Kilisesi'nin ve tüm eğitimin yazılı ve sözlü aracı haline geldi. Klasik Latince, 18. yüzyıla kadar temel eğitim dili olarak ve 20. yüzyıla kadar Roma Katolik Kilisesi'nin ayin dili olarak varlığını korudu. On yıllarca ihmal edilen Klasik Latince, Avrupa'da ve Amerika'da şu anda, ikinci dil ya da ek dil olarak dinamik bir canlanma yaşıyor.

Konuşulan Vülger Latince, Roma İmparatorluğu'nun tamamında konuşulan diğer dillerden beslenerek gelişmeye devam etti. Söz konusu Vülger Latince Roman (Latin) dil ailesini doğurdu.[10] Roman dil ailesinden türemiş her dil, yazılı hale gelinceye dek, yüzyıllar boyunca proto-biçimleriyle konuşuldu: 9. yüzyılda Fransızca, bir yüzyıl sonra Güney Fransa'da Provence dili, 12. yüzyılda üç İber-Roman dili olan İspanyolca, Portekizce ve Katalanca ve 16. yüzyılda Rumence yazılı dil niteliğine kavuşmuştur. Belçika'nın güneyindeki Valonca, İsviçre vadilerinin Raet-Roman dili (Romanşça, Ladince), Sardinyaca, yakın zamanda kaybolmuş Dalmaçya dili, Haiti Kreol dili (karma dil) ve yakın bir zamanda yok olmasından korkulan, İspanya'dan sürülmüş Yahudilerin dili olan Yahudi İspanyolcası (Ladino), küçük Roman dilleri arasında yer alır.[11]

Rumence hariç tüm Roman dilleri, Klasik Latinceden sürekli olarak kelime almışlardır. Bu ve başka nedenlerle, bugün İtalik dilleri konuşan topluluklar, Germen dillerini konuşan topluluklardan daha fazla birbirlerini anlamaktadırlar. Vülger Latince konuşan Kuzeybatı Afrikalılar M.S. yak. 700 yılında Arapça konuşanların hâkimiyetine girmiş ve dillerini kaybetmiştir, buna karşılık İspanyol, Portekiz, Fransız ve İtalyan koloniciler, İtalik dilleri çok sonraları Afrika'nın başka yerlerine, hatta dünyanın daha uzak yerlerine, Amerika kıtasına, Asya'ya ve Batı Pasifik'e götürmüşlerdir. İtalik diller bu bölgelerde gelişip egemen hale gelmiştir. Bu nedenle İtalik diller, dünyada yaygınlık bakımından Germen dillerinden (İngilizce) sonra ikinci sırada yer almaktadır.

Fransızca, Galya dilinden beslenerek Vülger Latinceden doğmuş, pek çok Kelt telaffuzunu da korumuştur: *ct* sesi *cht* olarak (İskoçça *Loch* gibi) alınmış, daha sonra *it* haline gelmiştir (bu şekilde, Latince *factum*, Fransızcada *fait* haline gelmiştir). Latincedeki *u*, Fransızcadaki *tu* kelimesinde olduğu gibi *ü* sesine dönüşmüştür. Galya'nın Roma-Germen hâkimiyeti altında Latinleştirilmesi tam tamamlandığı sırada, yeni Germen kabileleri bölgeyi istila ettiler. Daha sonra Franklar Kuzey Galya'nın neredeyse tamamına hâkim oldular. Bir bütün olarak Germenlerin etkisi, Kuzey Galya'da konuşulan Vülger Latincenin fonolojisini büyük ölçüde etkiledi. (Güney Galya bu süreçten etkilenmedi; oradaki Vülger Latince özerk Provence dili olarak şekillendi.) Fransızcanın gelişim aşamaları, Eski Fransızca (842-1350), Orta Fransızca (1350-1605) ve Modern Fransızca (1605-günümüze kadar) şeklindedir.[12] Fransızca, 12. yüzyıldan itibaren dünyanın en büyük kültür dillerinden biri haline gelmiş, zengin edebiyatıyla pek çok dilin ve edebiyatın, hatta Hint-Avrupa dil ailesinden olmayan dillerin ve edebiyatların gelişimini de etkilemiştir.[13]

İspanyolca, İberya Yarımadası'nda Kelt dillerinden beslenerek değişen Vülger Latinceden doğmuştur.[14] Eski İspanyolca (1100-1450), bugün çok az sayıda kişinin konuştuğu Yahudi İspanyolcasında kısmen korunmaktadır. (Tıpkı Orta Yüksek Almancanın Yahudi Almancası Yidiş'te kısmen korunduğu gibi). Yazılı dil için

standart olarak alınan Kastilya lehçesi (ya da *castellano*) Modern İspanyolcaya (1450'ten günümüze) egemen olmuştur. İspanyolca, Vülger Latincenin diğer Roman dillerinde artık bulunmayan birçok özelliğini korumuştur. İspanya uzun bir süre Müslümanların istilası altında kaldığı için (713-1492), İspanyolcaya birçok Arapça kelime girmiştir. Çok daha yakın zamanlarda, Amerikan İspanyolca lehçeleri, Yerli Amerikan dillerinden çok sayıda kelime almıştır. İspanyolca bugün İngilizceden sonra dünyada en geniş coğrafyaya yayılmış ikinci dil konumundadır.[15]

İtalyanca, İtalik halkların ilk yaşadığı topraklarda konuşulan Vülger Latincenin evrim geçirmiş biçimidir.[16] İtalyanca, İtalik dillerin doğduğu topraklarda konuşulduğu için, orijinal Latince özelliklerini en fazla barındıran dildir: Yani, diğer Roman dillerini çok değiştiren çeşitli etkilenmeleri ya da istilaları yaşamamıştır. Çoğul yapma (-i/-e/-a/ ekleri) gibi özgül gramatik yenilikler, İtalyancayı diğer Batı Roman dillerinden (-s/-es/) ayırır; dolayısıyla, İtalyanca biçimsel olarak Doğu Roman dili olan Rumenceye daha yakındır. İtalyancanın fonolojisinin yüzyıllarca neredeyse hiç değişmemiş olması, Roman dilleri arasında benzersiz bir durumdur – aslında bu durum dünyada da çok ender görülür: Eğitimli herhangi bir İtalyan, özel bir eğitim almaksızın kendi Ortaçağ şiirlerini kolaylıkla okuyabilir. Bu nedenle İtalyancanın tarihi, birçok dilin tersine Eski, Orta ve Modern dönemlere ayrılmaz. İtalyanların politik birliğinin çok geç sağlanması da, Almancada olduğu gibi, güçlü yerel lehçe edebiyatları yaratan ayrı lehçeler doğurmuştur: Güney ve Orta İtalyanca (Sicilya lehçesi dahil); Toskana lehçeleri (Korsika lehçeleri dahil) ve Roman-Ombr lehçeleri ve Yukarı İtalyan ya da Gal-İtalyan lehçeleri. Başlıca Toskana şehirlerinin (Floransa, Siena ve Arezzo) ve Roma'nın İtalyan lehçeleri, ulusal standart (*lingua toscana in bocca romana*) olarak alınmıştır.

Germen Dilleri

M.Ö. üçüncü binyılda, Doğu Avrupa dışından gelerek Keltleri takip eden Hint-Avrupalı bir halk, bugünkü İsveç, Danimarka,

Kuzey ve Kuzeydoğu Almanya topraklarını istila ediyordu. Bu halk Germen halkıydı. Söz konusu Germen halkının dili, en başta Hint-Avrupa ünsüzlerinin (İlk Ses Değişimi) köklü bir sistematik yeniden yorumlanması ve başka özgül yeniliklerle karakterize edilirdi. Bin yıl sonra, izole Germen kabileleri Vistül'ün doğusuna, Tuna'nın güneyine ve Ren'in batısına göç ettiler, yerli Keltleri yerlerinden ettiler ya da erittiler. Bu zamana kadar, proto-Hint-Avrupa seslerini yorumlamalarıyla ayırt edilen iki temel Germen kabilesi vardı: Kuzey Germen (Got-Nors) dilini konuşanlar bu sesleri değiştirdiler; Batı Germen dilini konuşanlar ise bu sesleri korudular. M.Ö. birinci binyıl boyunca, Batı Germen dilini konuşan topluluklar sayıca artarak Kelt komşularını daha da güneye ve batıya sürmeye başladılar. M.Ö. ilk birkaç yüzyıla gelindiğinde, İskandinavyalılar, Baltık Germenleri, Kuzey Denizi Germenleri, Elbe Germenleri ve Batı Germenleri küçük, ayrı topluluklar halinde yaşıyorlardı.[17]

Germen kabileleri Keltlerle karıştıran Erken Yunan ve Roma anlatılarından başka, Germenlerin varlığının bugüne dek ortaya çıkarılan en eski dilsel kanıtı, Steiermark'ta (Güneydoğu Avusturya) Negau'da miladi tarihin başlangıcına ait bir miğferde bulunan kısa yazıdır. Bu sıralarda, Gotlar adıyla tanınan Kuzey Germen dilini konuşan topluluklar, Keltçe konuşan toplulukların yüzyıllar önce yaptıklarını tekrarladılar: İspanya'ya (hatta Afrika'ya), Galya'ya, İtalya'ya, Balkan Yarımadası'na, Karadeniz'e ve Küçük Asya'ya göç ettiler. Got diline ait en önemli belge, Vizigot Piskoposu Wulfila'nın (M.S. 311-383) İncil tercümesidir. Söz konusu metin, piskoposun ölümünden yüzyıl sonra Ostrogotlara (Doğu Gotlar) ait Yunan harfleriyle yazılmış bir elyazmasında mevcuttur. Got dili, daha eski Germen dil yapılarından birçoğunu barındırdığından, tarihsel dilbilim karşılaştırmaları için önem taşımaktadır. Kuzey Germen dilleri arasında, M.S. birinci binyılda bölgelerinde konuşulan Vülger Latinceye boyun eğen Burgonyaca, Vandalca, Gepidce, Rugia dili, Skiri dili ve başka diller yer alır. Söz konusu dilleri konuşan topluluklar M.S. ilk birkaç yüzyılda Batı Avrupa'da tarihin akışında etkili olmuşlardır. Karadeniz boyunca konuşulan Kırım Got dili 16. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.[18]

Kuzey Germenlere ait orijinal Nors dilinin örnekleri, İskandinavya'nın hemen hemen tüm bölgelerinde rastlanan runik kitabelerde bulunmaktadır. Bu kitabelerden bazıları 4. yüzyıl gibi eski bir tarihe aittir. Kitabelerde arkaik bir dil kullanılmıştır. Bu arkaik dilde, vurgusuz hecelere ünlüler eklenir (*horna* 'horn'). Bu özellik daha sonra kaybolmuştur. Bu Nors dili, muhtemelen M.S. birinci binyıla gelindiğinde Doğu İskandinav dili (daha sonra İsveççe, Danca ve Gutnish dilini oluşturmuştur) ve Batı İskandinav dili (daha sonra Norveççe, Faroe dili ve İzlandaca) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Ama aralarındaki aktif iletişim, bu iki dil grubu mensuplarının sonraki yüzyıllarda da birbirlerini anlamalarını sağlamıştır.[19] Nors dili, M.S. birinci binyılın sonunda, Eski İngilizce üzerinde önemli etkide bulunmuştur. Bundan kısa bir süre sonra, Eski İzlandaca, Edda şarkıları, destanları ve şiirleri ve ozanlarının söyledikleri tarihleriyle dünya edebiyatını zenginleştirmiştir. İskandinavya, diğer tüm Germen toplumlarından daha uzun süre dilsel birliğini korumuştur. Bu nedenle dilleri bugün ayrı dillerden ziyade, İskandinav dilinin lehçeleri olarak kabul edilebilir.

Yüksek Almancada yaşanan 'İkinci' Ses Değişimi, Batı Germen kabilelerini iki ayrı gruba ayırmıştır: İç kesimlerde Yüksek Almanca konuşan topluluklar ve kuzey ve kuzeybatı kıyı bölgelerde Aşağı Almanca konuşan topluluklar.[20] Daha 7. ve 8. yüzyıllarda Ortaçağ kâtipleri, Eski Yüksek Almancada çeşitli kayıtlar tutmak için Latin alfabesini kullanıyorlardı. Şarlman'ın sarayının Ren Frankçası hâkim durumdaydı. Daha sonra politik nüfuz Yukarı Almanya'ya geçti. Yukarı Almanya'da başlıca iki lehçe konuşuluyordu: Batıda konuşulan Alman lehçesi ve doğuda konuşulan Bavyera lehçesi. 16. yüzyıla gelindiğinde, Martin Luther önderliğindeki Kilise reformcuları, Orta Almanya'nın yeni politik ağırlığını yayınlarını yayınginlaştırmak için kullanıyorlardı. Bu Orta Almanya lehçesinden, Modern Yüksek Almanca, yani Almanya'nın bugünkü standart dili ortaya çıkmıştır.[21]

Yüksek Almanca dünyanın en büyük kültür dillerinden biri haline geldi. Alman şairler, oyun yazarları ve romancılar dünya edebiyatında hâlâ seçkin bir yere sahiptir. Almanca 19. yüzyıl-

da temel bir bilim ve eğitim diliydi. Almanca lehçe bakımından zengin bir dildir. Kuzeydeki Plattdeutsch'tan (Kuzey Almanya lehçesi) İtalya'nın kuzeyindeki Alp vadilerinde konuşulan Güney Tirol lehçesine kadar pek çok lehçesi bulunmaktadır. Alpler'in bazı bölgelerinde hâlâ Ortaçağ Almancasının fonolojisine rastlanabilir. Ortaçağ'dan kalma bir Almanca lehçesi olan Yahudi Almancası ya da Yidiş belirli bir topluluk tarafından yüzyıllarca korunmuştur. Söz konusu lehçe özellikle New York ve İsrail'de hâlâ konuşulmaktadır.

Aşağı Almancanın kollarından biri, yani Ortaçağ'a ait Aşağı Frankça Hollanda'da konuşulmaktadır: Hollandaca. Hollandacanın güney lehçesine Flamanca denir. Flamanca Belçika'nın üç resmi dilinden (Flamanca, Valonca, Almanca) biridir. 17. yüzyılda Güney Afrika'ya götürülen Hollandaca, özerk bir dile, Afrikaancaya dönüşmüştür, fakat bugün, yeni siyah yönetim altında Güney Afrika'nın eski sömürge dili İngilizce, bu dilin yerini alıyor.

M.S. 5. yüzyılda, Kuzey Denizi kıyısında yaşayan, Aşağı Almanca konuşan toplulukların birçoğu –Danimarka'dan gelen Angllar, Saksonlar, Jütler– Britanya'nın doğusuna ve güneyine göç ettiler, Roma'nın gönderdiği Roma-Germen ahalisinin ardılları olan Yukarı Almanlara katıldılar. Roma-Germen kabilelerinin dillerinin karışımı, günün birinde tüm dünyayı kaplayacak yeni bir dil yarattı: İngilizce. Eski Saksonca ilk olarak İngiliz topraklarında yazılmıştır; Germen halklarının en eski ve en büyük destanı olan *Beowulf* adlı Angl dilindeki şiir, muhtemelen İngiltere'nin kuzeyinde M.S. 750 yılından kısa bir süre önce yazılmıştır. Eski İngilizce (M.S. 700-1100), birçok varyant ve yabancı etkilerle birlikte üç ana lehçeden oluşmuştur: güneyde (Kent ve Surrey) Kent lehçesi, orta güney bölgede (Sussex'den Middlesex'e kadar) Saksonca, bunun kuzeyinde (Essex'ten Northumbria'ya kadar) Angl lehçesi. 1066 yılındaki Norman istilasından sonra Fransızcanın İngilizcenin yerine neredeyse tamamen geçmesiyle birlikte, Orta İngilizce (1100-1500) Fransızca ve Latinceden büyük ölçüde etkilenmiş dört temel lehçeden oluşuyordu: Bunlar Güney, İç Batı Kesimler, İç Doğu Kesimler ve Kuzey lehçeleridir. Chaucer, *Canterbury Tales*

adlı eserini, hem Güney hem de İç Doğu İngiliz bölgesine komşu olan Londra lehçesinde yazmıştır. Söz konusu Londra lehçesi, politik merkezileşme nedeniyle, sonradan Britanya'nın standart dili haline geldi.

İngiliz dili, 17. yüzyıldan başlayarak Hollandacanın ardından dünyaya yayıldı ve Kuzey Amerika'ya, Doğu Hint Adaları'na, Batı Hint Adaları'na, Afrika'nın çeşitli yerlerine ve Hindistan'a götürüldü. Hollandacanın dünyadaki etkisi zayıfladıkça, İngilizcenin etkisi arttı. Avustralya, Yeni Zelanda ve Pasifik'in birçok bölgesi 18. ve 19. yüzyıllarda sömürgeleştirildi. Bu küresel yayılma sonucunda, dünyadaki iki dilli insanların başlıca dili olan Uluslararası Standart İngilizce doğdu. Birinci dil olarak konuşanların sayısı açısından İngilizce, Mandarin Çincesinden sonra ikinci sıradadır. İngilizcenin uluslararası alanda yaygınlaşması dünya tarihinde benzersizdir. Uluslararası Standart İngilizcenin ortaya çıkışıyla, ilk defa neredeyse gerçek bir dünya dili yaratılmıştır.[22]

Germen dillerinin vaktiyle sahip olduğu ortak özelliklerin çoğunun yerini, yaşayan dillerde ortaya çıkan çok sayıda farklı özgün nitelik almıştır: İngilizcedeki İtalik dillerden alınmış sözcükler ve çekim kaybı ('whom' sözcüğünde olduğu gibi, grameri gösteren kelime sonekleri), Almancanın çapraşık cümle yapısı (fiilin genelde cümlenin sonuna gelmesi), İskandinav dillerinde harf-i tariflerin sona eklenmesi (İzlandacada *bok* 'book' kelimesi *bokin* 'the book' haline gelir) ve daha pek çok yenilik. İtalik dillerin homojenliğine karşılık Germen dilleri büyük bir çeşitlilik gösterir.

Bantu Dilleri

Afrika'nın Bantu dil ailesi bugün yaklaşık 550 dili kapsar. 100'den biraz fazla sayıda dili içeren Hint-Avrupa dil ailesiyle karşılaştırıldığında bu muazzam bir sayıdır. Varsayılan 'Nijer-Kongo' üst ailesinin Benue-Kongo kolunun kardeş dil kolu Bantu, geniş bir coğrafi bölgede kullanılmaktadır.[23] Batıda Aşağı Cross Nehri'nden doğuda Somali'ye kadar Orta Afrika'nın neredeyse bütün halkları, Bantu (kelime anlamı "halk") adı altında kabaca gruplanmış

akraba dilleri konuşurlar. M.S. 1000 yılından önce yalnızca Benin Körfezi bölgesinde konuşulan Bantu dilleri, ancak son binyılda büyük bir alana yayılmıştır ve bugün de söz konusu alanda konuşulmaktadır. Oysa Hollandaca 16. yüzyılda Bantu dillerinden önce Ümit Burnu'na ulaşmıştı. Ayrıca Bantu dilleri arasındaki büyük benzerlik, uzun süre belli bir bölgede konuşulduklarını gösterir.

Başlıca 'Nijer-Kongo' dillerinden dördü Bantu dilleridir: Ruandaca, Makua dili, Ksosa dili ve Zuluca. Svahilice, Afrika'nın doğu kıyılarının ve Zanzibar'ın Bantu dilidir. Bantu gramerine dayanan bu dil, yüzyıllarca önce Arapçadan çok sayıda kelime almış ve *lingua franca* haline gelmiştir. 19. yüzyılda Arap köle tüccarları, Svahiliceyi, Kongo'ya kadar uzanan bölgede ticaret dili olarak kullanmışlardır.[24]

Bantu dillerinin, yüzyıldan uzun bir süre önce tek bir dil ailesi oluşturduğu saptanmıştır. O zamandan beri, Bantu dillerinin fonolojisi ve morfolojisinin yeniden inşası gerçekleştirilmektedir. Ama akraba Bantu dillerinin birbirlerinden çok sayıda sözcük alması (yani bölgesel yayılma ve yakınsama), bu dillerin şeceresinin çıkarılmasını son derece güçleştirmiştir.[25]

Son zamanlarda Bantu dillerine ilişkin leksikoistatistik yöntemle bir çalışma yapılmış, akraba diller arasında 100 (ya da 200) adet temel ya da kültürel olarak tarafsız kelime karşılaştırılmış, böylece kabataslak, son derece spekülatif bir 'aile ağacı' ortaya çıkmıştır.[26] Leksikoistatistik, temel sözcüklerin temel olmayan sözcüklerden farklılık gösterdiği, sözcüklerin sabit bir hızla değiştiği ve yalnızca söz dağarının dillerin evrimi konusunda bilgi sağlayabileceği varsayımına dayanır. Bu çalışmaya göre, Bantu ailesinin kökeni, bugünkü Nijerya'nın Benue Vadisi'ne uzanır. Burada Bantu dili, yaklaşık 5000 yıl önce Batı Bantu ve Doğu Bantu olmak üzere ikiye ayrıldı. Batı Bantu dillerinin Batı Kamerun'da Cross Nehri'nin doğusunda geliştiği ileri sürülür. Bu diller, M.Ö. yak. 1560'tan başlayarak tedrici olarak tüm Orta Afrika'ya yayıldı, söz konusu dilleri konuşanlar muhtemelen yeni çiftçilik tekniklerine sahipti. Batı Bantu dilleri, Germen dillerinin farklılaşmasından çok farklı bir süreç geçirmiş, her biri farklı zamanlarda Bantu dilinin 'ana

gövdesi'nden (göreli bir kavram) ayrılmış, art arda bir dizi kardeş dil ortaya çıkmıştır.

Bu yoruma göre, ilk olarak Nen-Yambassa dili doğmuştur. Daha sonra Myene-Tsogo dili oluşmuş, ardından Biyoko dili ortaya çıkmıştır. Yaklaşık olarak M.Ö. 1120'de Kuzey Zaire'nin Aka-Mbati dilleri, güneybatı dillerinden ayrılmış ve bu dilleri konuşan topluluklar çeşitli yerler dağılmıştır. Yaklaşık iki yüzyıl sonra Batı Bantu'nun 'ana gövdesi' iki ayrı dil ailesine bölündü: Güneybatı Bantu ile Savanna. Savanna ailesine, Kongo dilleri ve Gabon-Kongo dilleri de dahildir. M.Ö. yak. 580'de, Buan-Soan dilleri ayrıldı. Buan dili bir buçuk yüzyıl sonra kendi içinde farklılaştı. M.S. yak. 170'te Biran dilleri, Buan dillerinden ayrıldı ve bu alt grubun en uzak doğudaki kolu haline geldi. Batı Bantu dillerinin ilk yayılması, M.S. 330 civarında Savanna'da Güney Maniema dil kolu, komşu Batı Bantu dillerinden farklılaşınca sona erdi. Bantu dilleri, ancak M.S. ikinci binyıldan itibaren hızla Afrika'nın doğu ve güney sınırlarına doğru yayıldı, bu süreçte karşılaştıkları yerli dillerin yerini aldı.

Bantu dillerinin bu şeceresi, çok yakın bir zamanda, yazılı dil bulunmadığı için, leksikoistatistiksel karşılaştırmaya dayanan bir yeniden inşayla ortaya atılmıştır. Bu yönteme göre, bütün dilsel değişimlerde olduğu gibi, belirli yeniliklerin başka yeniliklerden daha önce meydana gelmesi gerekir.[27] Bu şecereye, belirli diller ile zaman içerisindeki gelişimleri arasındaki ilişkileri saptamaya yönelik, söz dağarı incelemesine dayanan istatistiksel hesaplamalar eklenmiştir. Bu, glottokronoloji olarak adlandırılır ve leksikoistatistik kadar spekülatif bir dilbilim yöntemidir. Bu yöntemin formülü, uzun bir yazılı tarihe sahip dillerde gözlenen bir olguya dayanır: Temel söz dağarı sabit bir hızla değişir. Glottokronolojiyi savunan uzmanlara göre, bu formüle dayanarak, herhangi bir leksikoistatistiksel oranın (benzer diller arasında seçilen temel kelimeler karşılaştırılarak hesaplanır) kaç yıla tekabül ettiği saptanabilir.

Ne var ki sözcük değişim oranları sabit değildir. Bunun nedeni, yeni bir teorinin ileri sürdüğü gibi, dillerin uzun denge dönemleri geçirmesi olabilir. Böyle bir dönem boyunca değişiklikler, dilin yayılmasından, iç düzenlemelerinden ya da dil yakınsamalarından

kaynaklanabilir. Bu dönemin ardından, ani bir 'kesinti' ya da 'aile ağaçları'nın oluşmasına yol açan değişme meydana gelir. Dolayısıyla Bantu dilleriyle ilgili tüm glottokronolojik tarihler öznel spekülasyondan öteye geçmez.

Yalnızca fonolojik karşılaştırmalar (bir dildeki ses sistemine dayanır), bu araştırma alanında şüphe götürmez bir geçerliliğe sahiptir. Bu karşılaştırmalar, ilgili dil gelişmeleri için göreli kronolojiler üretir, ama kesin tarihlerin saptanmasına olanak sağlamaz. Her şeye rağmen, miladi tarihin başlangıcına kadar Orta Afrika'nın batı kesimlerinin büyük bir kısmında Bantu dili konuşulduğu neredeyse kesindir. Bin yıldan uzun bir süre sonra Bantular büyük göçlerini başlattılar. Nihayet, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Afrika kıtasının güney ucuna ulaşmışlardı.

Çin Dilleri

Çin dilleri, Çin-Tibet dil ailesinin en doğudaki ve en önemli koludur.[28] Bu diller çekimsizdir, yani 'sözcük'leri genellikle birer morfemden ibarettir, gramer ilişkilerini gösteren bir sözdizimleri ve/veya özel sözcükleri bulunur. Ancak son zamanlarda çekimsiz hale gelen Kelt, Germen ve İtalik dillerin aksine, Çin dilleri, tarihin tüm aşamalarında çekimsiz dil özelliğini korumuştur. İlk Çin-Tibet dilini konuşanlar, muhtemelen 5000 yıldan daha kısa bir önce Sarı Irmak Vadisi'ne yerleştiler. Orada kimlerle karşılaştıkları hâlâ bilinmemektedir, ama bu bilinmeyen halkın dili daha sonra Çincenin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Çincenin gramerinin değil, ama söz dağarının büyük bir kısmının, söz konusu halkın dilinden alındığı anlaşılıyor.

Zhou Hanedanı döneminde (M.Ö.1050-220) Çince, bugünkü çok daha sınırlı bir coğrafyada konuşuluyordu. Bu dilin konuşulduğu ana bölge, Sarı Irmak Ovası'ydı. Fakat M.Ö. birinci binyıla gelindiğinde, Çince geniş bir çevreye yayılmıştı. Komşu etnik grupların egemenlik altına alınması sayesinde Çince, Batı'da Latinceye benzer şekilde günümüzde konuşulduğu alana hâkim olmuştu. M.S. 6. yüzyıldan önce konuşulan dile Eski Çince denir. Orta Çin-

ce, 6. yüzyıl ile 10. yüzyıl arasında konuşulan dile verilen addır. Eski Mandarince, 10. yüzyıldan 14. yüzyılın ortasına kadar (Ming Hanedanı döneminin başlangıcı), Orta Mandarince 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar konuşuldu, Modern Mandarince ise 19. yüzyıl başından günümüze kadar kullanılan dildir.

Çinceden doğan Mandarin Çincesi, birinci dil olarak dünyada en fazla konuşulan dildir. Ayrıca Çince, yazılı tarihi M.Ö. ikinci binyılın ortalarından itibaren kesintisiz bir şekilde günümüze dek devam eden ender çağdaş dillerden (ya da dil ailelerinden) biridir. Bu süreçte Çince, Shang Hanedanı döneminde (M.Ö. 1700-1100) kabuk ve kemiklerin üzerine kutsal metinlerin yazılmasında kullanılmıştır. Bu dönemin dili, müteakip Zhou Hanedanı döneminin diliyle kuşkusuz bağlantılıdır. Zhou Hanedanı döneminden günümüze daha çok sayıda yazılı belge kalmıştır. Şüphesiz, Zhou Hanedanı döneminin dili, günümüz Çincesi dahil olmak üzere daha sonraki Çin dillerini doğurmuştur.

Çincenin logografik (yani, alfabetik olmayan) yazısından dolayı, fonetik unsurlar açık olmadığı için, Orta Çincenin bile logogramlarının telaffuzunun yeniden inşası zordur. Yeniden inşa işleminde Çince uyak sözlükleri kullanılmaktadır. Bu sözlükler, kelime sonlarının telaffuzunun saptanmasında yardımcı olmaktadır. Kelime başlarının telaffuzunun yeniden inşası içinse, Korece ve Japoncaya girmiş kelimelerle karşılaştırmalardan yararlanılmaktadır. Tarihsel dilbilimsel yeniden inşa, M.Ö. 2. yüzyıldan önce, Eski Çincede kelime başında ünsüzlerden oluşan öbeklerin kullanıldığını ortaya koymaktadır, ancak bu ünsüz öbeklerinin tam niteliği hâlâ anlaşılamamıştır. Zamanla bunlar tek ünsüzlere dönüştü, Çin dillerinde morfemler tek heceli kelimeler haline geldi. (Ünsüz öbekleri, birkaç Çin dilinde kelime sonlarında yaşamaya devam etmektedir.) Ayrıca Eski Çincede kaç tane ünlü bulunduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu sayıya ilişkin tahminler iki ile on dört arasında değişmektedir. (İki ünlü bulunması çok zayıf bir ihtimaldir.) Dahası, çok erken Çincenin çekimli bir dil olduğu açıktır, yani gramer kelime çekimleriyle gösterilir. Ayrıca çok erken Çincede ayrımların çekimle meydana geldiği kesindir. Çekimlerin zamanla kaybolması

üzerine, bu ayrımlar farklı kelime tonlamalarının dile girmesiyle ve yaygınlaşmasıyla sağlanmıştır. Tonlama, kelimelerin özel işlev ve anlamlarını gösteren başka bir yöntemdir. Uzmanlar Eski Çinceyi yeniden inşa çalışmalarını hâlâ sürdürmektedir.

Zhou Hanedanı döneminde, Klasik Latince gibi yazılı Çin dili de muhtemelen eğitimli insanların normal konuşmasından pek farklı değildi. Ne var ki müteakip Han Hanedanı zamanında (M.Ö. 206-M.S. 220) konuşma dili artık yazılı dilden uzaklaştı ve ikisi arasındaki fark sonraki yüzyıllarda giderek büyüdü. Yine Batı'daki Latince gibi, yazılı Çince, ortaya çıkan yeni Çin konuşma dillerini yansıtmıyordu. Çincede, en eski tarihlerde bile her zaman yerel lehçeler vardı. Fakat bunlar, M.Ö. birinci binyılın sonlarına, yani Vülger Latinceden Roman dillerinin doğmasından yaklaşık 1000 yıl öncesine kadar ayrı birer dile dönüşmediler.

Orta Çince, Eski Çinceden muazzam derecede farklıydı. O zamana kadar, kelime başındaki ünsüz öbekleri tamamen kaybolmuştu. Ayrıca, Orta Çincenin ton sistemi, Çin'in güney dillerinde hâlâ olduğu gibi, kalın ve ince ses perdelerinin her birinde ayrı dört ses tonunu kapsamaktaydı. (Buna karşılık, bugünün Pekin Mandarincesinde yalnızca toplam dört ton kullanılmaktadır.) Orta Çinceden Modern Mandarinceye geçilirken fonemlerin sayısından büyük bir azalma oldu. (Bir dilde bir sözcüğü [ya da sözcüğün bir kısmını] başka bir sözcükten ayıran, anlamlı en küçük sese fonem denir: örneğin *bil* ve *pil* sözcüklerini ayıran *b* ile *p* fonemleri gibi.) Bu sürecin sonunda, birçok eşsesli kelime kaldı ve Pekin Mandarincesi şu anda Çincenin tarihindeki en az sayıdaki foneme sahiptir. Fonemlerin sayısındaki bu düşüşten dolayı, tüm Çin dillerinde yeni kelime türetme yollarına başvurulmuştur, özellikle eşanlamlı kelimelerden bileşik kelimeler meydana getirilmiştir. Bu nedenle, bugünkü Çince 'kelime'lerin birçoğu artık tek heceli değildir, iki heceli, hatta çok hecelidir.

Bugün, Çin dillerinin sekiz ana lehçesi aslında bir dil ailesi oluşturmaktadır. Çünkü bunların her biri pek çok lehçeye sahip olan, birbirleriyle anlaşamayan bağımsız diller haline gelmiştir. Eski Çince günümüz Pekin Mandarincesinden, Klasik Latincenin Pa-

ris Fransızcasından farklı olduğu kadar farklı olabilir; ama Çince konuşanlarda, tek bir dile mensup oldukları duygusu güçlüdür. Bu duyguyu yaratan üç etken vardır: Farklı dilleri veya da tarihsel değişimleri yansıtmayan logografik bir yazı; standart bir lehçeye dayanan, diğer lehçelerin öne çıkmasını engelleyen yazılı bir dil ve Çinlilerin tarih boyunca sürdürdüğü, neredeyse emsalsiz sayılabilecek politik birliği. Bugünün yazılı Çin dili, Orta Çince standart edebiyat dilinin doğrudan devamıdır.

Sözdizim ilişkilerine açıklık getiren gramer tanımlıklarının [*particle*] çoğunun eskiden taşıdığı fiil ve zamir anlamları, Modern Çincede –yazılı dilde değilse de– konuşma dilinde kaybolmuş, bunlar soneklere ya da ek kelimelere dönüşmüştür. Modern Çince, artık çokheceli, hatta eklemeli bir dile dönüşmektedir.

Kuzeyin Mandarin Çincesinin başlıca üç lehçesi vardır: Kuzey Mandarincesi (Sarı Irmak Havzası ve Mançurya), Güneydoğu Mandarincesi ve Güneybatı Mandarincesi. Çin tarihinin büyük bir kısmında hem yazı hem de konuşma dilini kapsayan standart bir dil var olmuştur. Güçlü bir merkez devletin politik birliği, ticaret ve bürokrasi için ortak bir dil ya da *lingua franca* gerekliydi. Günümüz Mandarin Çincesine kaynaklık eden bu *lingua franca*, Liao (M.S. 916-1125), Jin (1115-1234) ve Yuan (1271-1368) hanedanları dönemlerinde de kullanılmıştır. Söz konusu yabancı hanedanların hepsi de, başkent olarak Pekin bölgesini seçmiştir. Kuzey Çin'in tamamında, hatta daha da ötesinde kullanılan Mandarin Çincesi yaklaşık olarak bir milyar insan tarafından, diğer bir deyişle ana dili Çince olanların üçte ikisi tarafından konuşulmaktadır. Başkent Pekin'in lehçesi Kuzey Mandarince, 20. yüzyılın başından beri standart dil sayılan Ortak Dil'in (Putonghua) temelidir. Batı dillerinin sözlüklerinin hemen hepsi bu lehçeyi esas alır.

Günümüzün yedi temel Güney Çin dili, fonoloji ve ton sistemi bakımından kuzey lehçelerinden genel olarak daha muhafazakârdır. *Min Nan* lehçeleri, güneydoğuda, esas itibariyle Zhejiang, Fujian ile Hainan ve Tayvan adalarında konuşulur. *Min Pei* lehçelerine Kuzeydoğu Fujian'da rastlanır. Shanksi ve Güneybatı Hebei'de *Gan* lehçeleri konuşulur. *Wu* lehçeleri, Şangay ve Anhui'nin diğer

kısımları, Jiangsu ve Zheijan dahil Yangtze Deltası'nda konuşulur. Güneyin Yüeh ya da Kanton lehçeleri, esas itibariyle Guangdong, Güney Guangksi, Makau ve Hong Kong'da görülür. Hunan olarak da bilinen Hsiang lehçesi, Çin'in iç güney Hunan bölgelerinde konuşulur.

Koreliler, Japonlar ve Vietnamlılar, yazılı Çin dilini, kendi günlük yazılı iletişim araçları olarak kullanmışlardır. Bugün bile bu üç halk, yeni kelime üretiminde Çince kökleri kullanmaya devam etmektedir. Bu ve başka nedenlerle, Çince 'Doğu Asya'nın Latincesi' olarak adlandırılsa yeridir. Son zamanlardaki göçlerden dolayı (İngilizce ve İspanyolca konuşanlarla karşılaştırıldığında göç eden Çinlilerin sayısı daha azdır) dünyanın büyük şehirlerinin çoğunda Çince konuşulmaktadır. Çin dil ailesinin etkisinin, 21. yüzyılın boyunca da önemini korumaya devam edeceği kuşku götürmez.

Polinezya Dilleri

Polinezya dilleri de büyük bir aile ağacı oluşturur.[29] Polinezya dillerinin köken dili Avustronezya dilleri üst ailesi, yaklaşık 6000 yıl önce, proto-Okyanusya dil ailesini doğurmuştur. Proto-Okyanusya dil ailesi, bir yandan Yeni Gine, Bismark Takımadaları, Solomon Adaları, Yeni Kaledonya ve Batı Pasifik'teki başka adalarda konuşulan Avustronezya dillerini, öbür yandan proto-Doğu Okyanusya dilleri üst ailesini kapsar. Proto-Doğu Okyanusya dilleri üst ailesi, Kuzey ve Orta Yeni Hebrid Adaları'nın, Çekirdek Mikronezya'nın ve Rotuma'nın batı dilleri ile sonradan batıdaki proto-Fiji dili haline gelen proto-Orta Pasifik dillerini ve M.Ö. yak. 1500 yıllarında Fiji-Tonga-Samoa hilalinin orta-doğu kısmında proto-Polinezya dilleri haline gelen Doğu Proto-Orta Pasifik dillerini içerir.

Polinezya dilleri, dünyanın en az değişen dilleri arasında yer alır. Polinezya dillerinin seslileri, sözcükleri ve grameri, 3500 yıldır, belki dünyanın başka hiçbir yerinde görülmemiş olağanüstü bir istikrarla değişmeden kalmıştır. Bu istikrar, proto-Polinezya köken dilinin aşırı indirgemeciliğine (basitleştirme özelliğine) bağlanabi-

lir: çok az sayıda ünsüz, basit tek heceli ve iki heceli sözcükler, sık kullanılan ikilemeler (*hulahula* gibi) ve grameri göstermek için çok sınırlı sayıda tanımlık. Bundan başka, Polinezya dillerinde meydana gelen değişiklikler, genellikle tek aşamalı ünsüz değişimlerinden ibarettir: Örneğin k sesi, gırtlaksı *ng* veya *n* sesine; *t* sesi *k* sesine dönüşmüştür. Bunlar, nitelikleri bakımından lehçe yaratan değişikliklerdir, dolayısıyla Polinezya dillerini konuşanların hepsi birbirleriyle kolaylıkla anlaşabilir. Polinezya dillerinin olağanüstü muhafazakârlıkları ve homojenlikleri, muhtemelen ada gruplarının çoğu arasında birkaç yüzyıl öncesine kadar devam eden etkin ticaretin de bir sonucudur.

Çoğu dil ailesinin tersine, Polinezya ailesinde hiçbir dil konusunda aidiyet tartışması söz konusu değildir. Buna karşılık bu dil ailesinde, dil ile lehçe arasına ayrım çizgisi çekmek zordur. Çünkü kolayca anlaşılabilen, az sayıdaki küçük fonolojik farklılık hariç, neredeyse aynı söz dağarını paylaşan çok sayıda benzer dil bulunmaktadır. Örneğin, '*ev*' kelimesi, Samoacada *fale*, Tahiticede *fare*, Rapanui (Paskalya Adası) dilinde *hare*, Maori dilinde *whare* ve Hawaicede *hale*'dir. Günümüzde Batı Pasifik'teki Solomon Adaları'ndan Güneydoğu Pasifik'teki Paskalya Adası'na kadar uzanan bölgede konuşulan yaklaşık 36 Polinezya dili vardır. Bu dillerin tümü, yaklaşık 3500 yıl önce anavatanlarından ayrılıp izole duruma düşen bir topluluğun dilinden gelir. Söz konusu topluluk, anavatanla yalnızca ender olarak sınırlı temas kurmuştur. Bu benzersiz kültür ve dile, Batılılar binyıllar sonra Yunanca *poli* ('çok') ve *nesos* ('ada') kelimelerinden yola çıkarak 'Polinezya' vermiştir.

Proto-Polinezya dili, kardeş dili proto-Fiji dilinden ayrıldıktan sonra, muhtemelen Tonga'da uzun, izole bir gelişme süreci geçirmiştir.[30] Polinezya'nın tarihi boyunca, dilsel farklılaşmanın nedeni, her zaman, Polinezya dilini konuşanların bir adadan ya da takımadadan bir başkasına göç etmeleri olmuştur. Yeni adaya veya takımadaya yerleşen topluluk dilsel sürekliliğini korumuştur, çünkü adaya sonradan gelen sınırlı sayıdaki nüfus kendi dilini adanın yerleşik toplumuna dayatamazdı. Proto-Polinezya dili, Tonga'da M.Ö. ikinci binyılda iki dil ailesine bölündü: Proto-Tonga dili

(sonrada Tongaca ve Niue dillerini doğurmuştur) ve muhtemelen kökeni Samoa'da yaşayanların diline dayanan proto-Çekirdek Polinezya dil ailesi. Yaklaşık 2000 yıl önce proto-Çekirdek Polinezya dilini konuşanlar, Markiz Adaları'na göç ettiler. İşte yeni dilin, yani proto-Doğu Polinezya dilinin yüzyıllar içinde doğup geliştiği yer Kuzeybatı Markizler idi. Bu dili konuşan topluluk, anavatanla ender olarak sınırlı ticari ilişki kurmuştur.

Bu arada Samoa'daysa eski dil, gelişmeye devam edip sonunda Proto-Samoa-Periferi dili haline geldi. Zamanla, özellikle M.S. birinci binyılda, bu Samoa dilinin yanı sıra, başka adalara göç eden grupların konuştuğu pek çok farklı dil doğdu. Bu ikinci grup diller, evrim geçirmekte olan Samoa dilinden farklı dönemlerde kopmuştur, dolayısıyla her topluluk kendi soyutlanmış adasında yeni bir dil yarattı: Tokelau, Tuvalu, Doğu Uve, Doğu Futun, Niuafo'ou, Pukapuka ve aşağı yukarı on beş dil daha. Bu dillerden bazıları, 'Periferi Dilleri' olarak adlandırılan özel alt-grupların ve Yeni Zelanda-Hawaii-Paskalya Adası'nın oluşturduğu 'Polinezya Üçgeni'nin batısında yer alan Polinezya dillerini konuşan toplulukların diliydi.[31]

M.S. birinci binyılın başlarında, Kuzeybatı Markizler'de proto-Doğu Polinezya dili konuşan topluluklar, belki de Tuamotu Adaları, Mangareva ve Pitcairn'den geçerek Paskalya Adası'na göç ettiler. Dilleri Rapanui diline dönüştü. Güneydoğu Markiz Adaları'na sonradan yerleşildi, aynı zamanda proto-Orta-doğu Polinezya dili de orada gelişiyordu. Belki M.S. 4. yüzyılda Markizlilerden bir grup Hawaii'ye göç etti, sonunda dilleri Hawaiice haline geldi. Yaklaşık bir yüzyıl sonra, Markizlilerin başka bir grubu Tahiti'ye göç etti ve orada Tahiti kolu oluştu. Bu kol, daha sonra Tuamotus, Avustral Adaları, Kermadek Adaları ve Cook Adaları'na da yayıldı. Cook Adası'nda Maori dilini konuşanlardan bir grup, M.S. yak. 700'lerde, Tahiti koluna mensup dillerini Yeni Zelanda'ya taşıdılar.

M.S. 1000 dolaylarında büyük Polinezya göçleri sona erdiğinde, Pasifik'in yerleşime elverişli neredeyse tüm adalarına yerleşildiğinde, Kuzeybatı Markiz ve Güneydoğu Markiz dilleri, fonoloji ve

söz dağarı bakımından giderek birbirlerinden farklılaştı, sonunda ayrı diller haline geldiler. Benzer bir süreç, Tahiti'nin güneyindeki Avustral Adaları gibi başka yerlerde konuşulan Doğu Polinezya dillerinde de meydana geldi. Farklılaşan bu diller (örneğin Tuamotus, Cook Adaları ve Yeni Zelanda dilleri) genellikle 'lehçe' olarak adlandırılsa da, aralarında Danca ile İsveççe arasındaki farktan daha büyük fark vardır.

19. yüzyılda Avrupalıların ve Amerikalıların Pasifik'i istila etmesi sonucunda, nüfusun yüzde 96'sı köle ticareti ve yaygın hastalıklar nedeniyle yok oldu. Kültürel yıkım, dil düzleştirme, lehçelerin yok edilmesi ve dil kirlenmesi (*contamination*) ve yerli nüfusun büyük kısmının egemen dili konuşmaya başlaması: İngilizce (Hawaii, Yeni Zelanda, Samoa, Cook Adaları), Fransızca (Tahiti, Tuamotus, Markiz Adaları, Avustral Adaları, Mangareva) ve İspanyolca (Paskalya Adası). Yalnızca monarşik Tonga Adası ile daha uzak küçük adalar bu saldırıya maruz kalmamıştı.

Bugün Polinezyalıların büyük bir çoğunluğu, atadan kalma dillerini tamamen kaybettiler ya da şu anda kaybediyorlar. Bu dillerin yerini genellikle Batı dilleri aldı veya özellikle Fransız Polinezya'sında Tahitice *lingua franca* haline geldi. Güçlü Polinezya dilleri, büyük toplulukların (Tonga, Samoa, Tahiti), soyutlanmış küçük toplulukların (Kapingamarangi, Tikopia ve diğer pek çok topluluk), bir de devlet desteğiyle yerli halk arasında yeniden canlandırılmaya çalışan kalabalık toplulukların (Hawaii, Maori) konuştuğu dillerdir. Zengin Polinezya sözlü edebiyatı –dans şarkıları, kutsal ilahiler, mitolojik tarihler, soyağacı hikâyeleri vb. – 19. yüzyılda yok oldu. Bu edebiyatın yalnızca küçük bir bölümü, Batılı uzmanlar ve az sayıda eğitimli Polinezyalı tarafından yazıya geçirilmiştir. Yalnızca Paskalya Adası'nın yerli bir yazısı vardır; ama bu *rongorongo* alfabesi, Avrupa'dan etkilenerek 18. yüzyılın sonlarında üretilmiştir.

Yukarıda incelediğimiz soyağaçları –Kelt, İtalik, Germen, Bantu, Çin ve Polinezya dilleri– dil değişiminin muazzam çeşitliliğini ve evrenselliğini gösterir. Kelt dillerinin tarihi, önemli ve yaygın bir dil ailesinin, yalnızca birkaç yüzyıl içerisinde nasıl görece önemsiz

hale geldiğini ortaya koyar. İtalik dillerin tarihi, küçük bir kardeş dilin (Latincenin) büyük, ama homojen bir aileyi (Roman dillerini) nasıl doğurduğunu, bu ailenin fonoloji ve söz dağarının binlerce yıl sonra bile köken dilden faydalanmaya nasıl devam ettiğini gösterir. Germen dilleri, İtalik dillerin aksine bir gelişme göstererek büyük ölçüde çeşitlenmiş ve parçalı hale gelmiştir. Germen dillerinden İngilizce, önce İtalik dillerin büyük etkisinde kalmış, ama daha sonra dünya dili konumuna yaklaşmıştır. Bantu dili, Orta Afrika'nın batısında az sayıdaki koldan çok sayıda dil doğurmuş, daha sonra son binyılda, Doğu ve Güney Afrika'nın büyük kısmına yayılmıştır. Çincenin başlıca özellikleri, belki de sosyal konformizmin ve binyıllar boyunca etkisini gösteren politik merkezileşmenin sonucu olan tekbiçimliliği ve istikrarıdır. Polinezya dilleri, tarihöncesinin en fazla yayılan dil ailesi olacak kadar yayılmıştı. Aynı zamanda belki de dünyanın en muhafazakâr dil ailesi haline gelirken, bugün büyük dillere boyun eğme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Büyük eğilimler binyıllar süren gelişmelerde kendilerini gösterir. Örneğin bu dillerin pek çoğu, çekimli dil türünden (bireşimcilik) izole türe (ayrışımcılık) dönüşmüştür; yani proto-dilde, grameri göstermek için kelime sonekleri kullanılmış, fakat proto-dilden türeyen dillerde, bu sonekler düşmüş ve yerlerine tanımlık ya da edatlara dayanan sabit sözdizim geçmiştir. Hemen hemen tüm dil değişimleri döngüseldir, yani diller çekimli, bitişken ya da izole dönemler geçirmiştir ve temel niteleme (fiil ekleri), bağlı niteleme (özne/nesne ekleri) ve katı sözdizimsel düzen arasında gidip gelmiştir. Mısır dili, yaklaşık 3000 yıl içinde, çekimli dilken bitişken dile dönüşmüş, daha sonra tekrar çekimli bir dil hale gelmiştir. Bütün dillerin geçirdikleri tipolojik döngüler birbirine çok benzer.[32]

Bazı dil öğelerinin diğerlerinden daha kolay değiştiği bir değişim hiyerarşisi vardır. Fonolojik değişim en sık gerçekleşen dil değişimidir. Semantik değişim de nispeten hızlı gerçekleşir. Morfolojik değişim ise daha az sıklıkta meydana gelir; kelime türetmede sistematik değişim ve gramer yapılarında, özellikle kiplerde değişimler (Latincedeki *puer, pueri, puero, puerum* gibi) genelde daha seyrek görülür. Nadir gerçekleşen değişimlerden biri sözdizimde

değişikliktir. En seyrek görülen değişikliklerden biri ise sözcük vurgusunda değişikliktir. Kelimelerdeki vurgu genellikle arkaik bir unsurdur, dolayısıyla dilbilimciler, türemiş dillerin köken dille bağlantısını ve yabancı dilden geçen kelimelerin kökenlerini vurgu sayesinde saptayabilirler. Örneğin Fransızca, izole bir dil haline gelince *-us* sonekini kaybetmiş, vurgusu son hecesinde olan Fransızca *Marcel* kelimesi orijinal Latince *Marcellus* kelimesinin vurgusunu muhafaza etmiştir. Dolayısıyla Modern Fransızcadaki vurgu, gerçekte Latincedeki sondan bir önceki hecenin vurgusudur. Dilbilimciler bu tür kalıntıları tespit ederek dillerin köken ve ilişkilerini ortaya koyabilir.

Zamanla başka bir eğilim daha belirgin hale gelmiştir. Paradoksal olarak dünyada insan nüfusu çoğaldıkça, dillerin sayısı azalmıştır. Tarih öncesi soyutlanmış topluluklar muhtemelen büyük dil çeşitliliği yaşamışlardı. Kentleşmenin başlangıcından itibaren nüfusun artması, söz konusu dil çeşitliliğinde azalmaya yol açmıştır. Özellikle, 19. yüzyılın başlarında Sanayi Devrimi'nin sonucu olarak başlayan (ve hâlâ devam eden) şehirlere akın, dünyadaki üçüncü büyük nüfus dalgasını oluşturur. Bu süreç, standart bir ulusal dile ihtiyaç duyan, siyasal merkezîleşmeye dayalı ulusal devletleri meydana getirmiştir. Günümüzün metropol dilleri denen ulusal diller, bütün dünyada yüzlerce küçük dili yok ediyor. Yaklaşık altı milyarlık dünya nüfusunun 50 yıl içinde iki katına çıkacağı tahmin edildiği göz önüne alınırsa, dünyanın küçük dillerinden birçoğunun bu zaman zarfında yok olacağı düşünülebilir.

Dillerin soyağaçlarını gözden geçirdiğimiz bu bölümü bir açıklamayla sona erdirebiliriz. '5000 yıllık Tamil dili' veya '1500 yıllık İngilizce gibi sözleri sık sık duyarız. Bunun gerçekle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Yeryüzündeki hiçbir dil diğer dillerden daha 'eski' değildir: Şu anda konuşulan bütün doğal diller –yani, yeniden canlandırılmamış ya da yapay olarak yaratılmamış diller– tam tamına aynı yaştadır.

VI

Dilin Bilimine Doğru

Amerikalı ünlü dilbilimci Leonard Bloomfield, 20. yüzyılın başlarında "Dilbilim, insanın kendini gerçekleştirmesinde bir adımdır" demiştir.[1] Bu adım binyılların çabalarıyla bugüne gelmiştir. Yazılı dilden çok önceleri, insan konuşmasının bir tanrı tarafından verilmiş özel bir yetenek olduğuna inanılırdı. Bu inanç, birbirleriyle ilintisiz birçok kültürde varlığını hâlâ sürdürmektedir. Dil üzerine ciddi, düzenli çalışmalar, Hindistan ve Yunanistan'da M.S. birinci binyılda başlamış, kesintisiz olarak, zenginleşen bir gelenekle günümüze kadar sürdürülmüştür. Yunanca dilbilgisi terimlerinin Latince tercümeleri –isim, zamir, fiil, zarf, sıfat, tanımlık (*artikel*), geçişli, geçişsiz, çekim, isim çekimi, zaman, durum, cins, özne, nesne vb– Batı dillerinin çoğunda hâlâ kullanılmaktadır.

Eski Hindistan'da Sanskritçe uzmanları fonetik ve fonolojik teoride ve çeşitli dilbilgisi çözümlemelerinde çok üstündüler. Ayrıca çalışmaları, Avrupa'da yapılan çalışmalara göre çok daha bilimseldi, yani sistemleştirilmiş bilgi yöntemlerini ve ilkelerini esas alıyorlardı. Fakat eski Hint dilbiliminin kökeni ve başlangıçtaki gelişimi hakkında çok az şey bilinmektedir. Buna karşılık, eski Yunan'daki

dil incelemelerinden günümüze bir süreklilik söz konusudur. Yunan dilbilimi Roma'ya geçti. Roma'nın geç döneminde Latincenin sözcük türleri, çekimleri ve cümledeki işlevleri ve ilişkileri üzerine çalışan dilbilgisi uzmanları, Ortaçağ uzmanlarına kaynaklık etmiştir. Ortaçağ'daki çalışmalar da, Rönesans dilbilgisi uzmanları tarafından yeniden yorumlanmıştır. Bunlar, 19. yüzyılda ortaya çıkan modern dilbilim için temel oluşturmuştur. Avrupa dilbiliminde, bu konu hakkında eski Yunan'daki spekülasyonlardan beri istikrarlı bir gelişme vardır: Her nesil, kendilerinden öncekilerin çalışmalarının sonuçlarından haberdar olmuş ve bunlardan faydalanmıştır (Şekil 12). Bu nedenle, Avrupa dilbiliminin tarihi, genel anlamda dilbilim tarihi olarak değerlendirilebilir. Bütün bunlara rağmen, Avrupalı olmayan dilbilimcilerin etkisi küçümsenemez, çünkü iki bin beş yüz yıl boyunca dil konusunda ciddi çalışmalar yapan her uzman, dilin ne olduğu, nereden gelip nereye gittiği konusunda önemli katkılarda bulunmuştur.

Hindistan

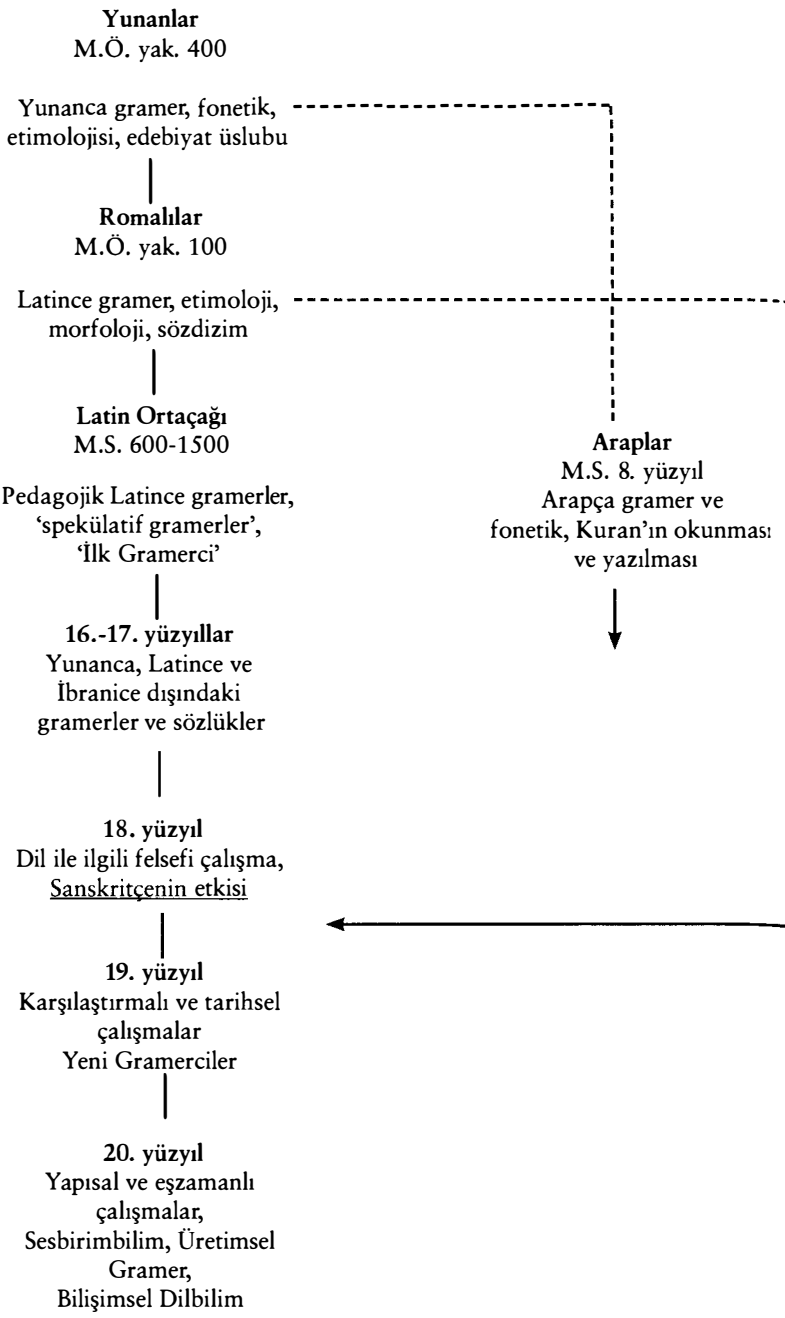
Dünyanın bilinen ilk dilbilim çalışmaları, M.Ö. yak. 800 ile 150 yılları arasında, eski Vedalar döneminin sözlü edebiyatını korumak amacıyla Hindistan'da yapılmıştır.[2] Batı'da olduğu gibi, Hindistanlı uzmanlar da dilbilimin günümüze kadar sürekliliğini sağlamışlardır. Fonoloji ve semantik üzerine yapılan derin bilimsel incelemeler dahil Hintçenin fonetiği ve çeşitli gramer konuları hakkındaki araştırmalar, 18. yüzyıla kadar Batılıların çalışmalarından daha üstündü. Esas itibariyle dilin tarihine odaklanmayan Hint dilbilimcileri, araştırmalarını dilde zaman içinde meydana gelen değişimlere dayandırmışlardı.

Eski Yunan dilbiliminin aksine, Hindistan geleneği, tamamen olgunlaşmış bir halde ortaya çıkmıştır, uzun süreli, ama kaydedilmemiş bir teorik gelişmenin doruk noktasıdır. Hint dilbilimcilerinin yaptığı ilk büyük çalışma, Panini'ye ait *Astadhyayi*'dir. (Adı "Sekiz Kitap" anlamına gelen bu çalışma Sanskritçe grameri ele almaktadır.) Söz konusu eser, M.Ö. yak. 600-300 arasında yazılı

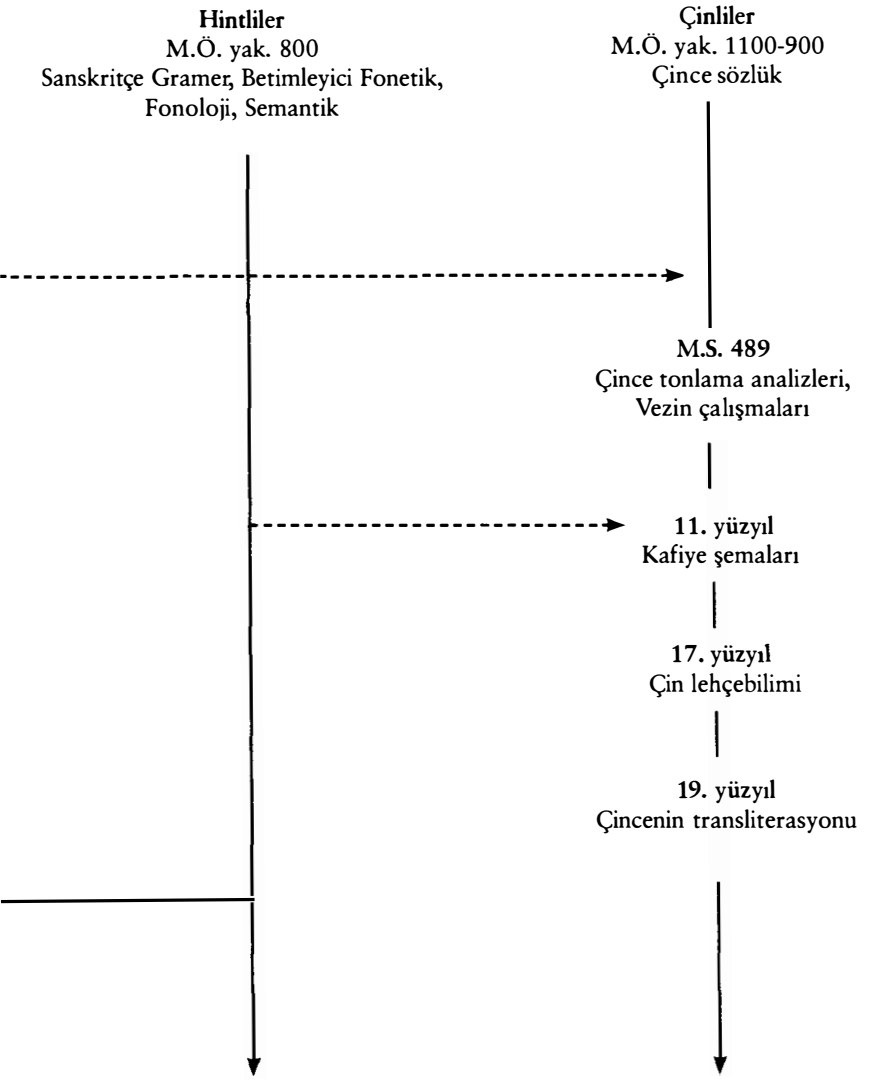
ya da sözlü olarak aktarılmıştır ve herhangi bir Hint-Avrupa dilinde bir konuda yapılmış ilk bilimsel araştırmadır.[3] Hint dilbilim geleneği Avrupa dilbilim geleneğinden önce gelip yerini ona bıraksa da, Hintlilerin dil konusundaki çalışmaları, Batı biliminde yapılan sınıflandırma ile aynı biçimde genel başlıklar altında gruplandırılabilir. Bu dilbilim, dil teorisi ve semantik (anlambilim), fonetik (ses bilgisi) ve fonoloji (sesbilim) ve betimleyici gramer konularını derinlemesine ele alıyordu. Edebiyat araştırmaları ve felsefi spekülasyonlarla birlikte değerlendirildiğinde, Hindistan'ın ilk dilbilimcilerinin, dilin biçim ve anlamla olan ilişkisinin doğal taklitten (doğanın seslerini taklit etmek) ziyade keyfi uylaşıma (toplumun geleneklerine) bağlı olduğu şeklindeki çarpıcı bilgiye ulaştığı görülür. Hint dilbilim uzmanlarının semantik incelemeleri, kelimelerin anlamlarının geçmişten gelen mirasların yanı sıra gözleme dayalı yaratımın da sonucu olduklarını ortaya koymuştu.[4] Hindistan'ın ilk dilbilimcileri, cümlelerin dilin özerk birimleri olduğu yolunda son derece modern bir görüşü benimsemişlerdi. (Uzun süre dilin temel birimi olarak 'sözcük' üzerine yoğunlaşan Batılı dilbilimciler, bu anlayışa ancak 20. yüzyılda ulaşabildiler.)

En eski Sanskritçe uzmanları, dilde töz-biçim karşıtlığına –yani unsurların, kategorilerin ve kuralların içkin sistemi ile gerçek sözce karşıtlığına– ilişkin kadim meseleyi daha o zamandan görmüşler ve *dhvani-sphota* ilişkisi teorisini geliştirmişlerdir. Sözce *dhvani*; ifade edilmeyen kalıcı töz ise *sphota*'ydı. Dolayısıyla "bir kuyudan su çekilmesi" gibi, *dhvani* de *sphota*'dan çıkarılır. Hint dilbilimcileri, daha M.Ö. 150'lere gelindiğinde fonetik incelemeyi fonolojik yapılara göre düzenlediler, kesin telaffuz süreçlerini, ünsüz ve ünlü birimlerini ve bölümsel sentezi belirlediler. Bunlardan yola çıkarak eski Hint uzmanlarının –*sphota* teorisinin çeşitli bölümlerinin yaklaştığı– sesbirimbilimin (phonemics) ilkelerini tam olarak belirledikleri açıkça görülmektedir. Batılı dilbilimciler ise sesbirimbilimi ancak 20. yüzyılda gerçek anlamda oluşturabilmişlerdir (Aşağıya bakınız).

Bugün bildiğimiz anlamdaki 'dilbilgisi'ni tamamen kapsamasa da, Hindistan dilbilimcileri, Sanskritçe dilbilgisi çözümlemeleriyle, özellikle Panini'nin *Astadhyayi* incelemesiyle ünlüdürler. Eski Hint

12 Dilbilimin gelişimine kısaca genel bakış.

Hintliler
M.Ö. yak. 800
Sanskritçe Gramer, Betimleyici Fonetik,
Fonoloji, Semantik
Çinliler
M.Ö. yak. 1100-900
Çince sözlük
M.S. 489
Çince tonlama analizleri,
Vezin çalışmaları
11. yüzyıl
Kafiye şemaları
17. yüzyıl
Çin lehçebilimi
19. yüzyıl
Çincenin transliterasyonu

dilbilim uzmanlarının dilbilgisi konusuna çok kafa yordukları, bunu adeta takıntı haline getirdikleri anlaşılmaktadır. Bütün kuralları en derli toplu biçimde, öncelik sırasına göre bir düzen içinde ifade etmeye çalışmışlardır: Hintli bir uzman, bir dilbilgisi kuralını koyarken kısa bir ünlünün yarısı uzunlukta kısaltma yapmanın "bir erkek çocuğun doğması kadar önemli" olduğunu söylemiştir. Aforizmaya benzeyen *sutra*'lar ('iplikler') halinde kesin bir listeye sokulan sözcük türetme kuralları öncelik taşır; buna karşılık, Sanskritçe fonetik ve gramer betimlemesinin neredeyse tamamen önceden bilindiği farz edilmektedir. Panini'nin 'grameri' yalnızca Hint gramerini kurmakla kalmamış, Avrupa'da 2300 yıl sonra modern dilbiliminin kurulmasının sağlayan, karşılaştırmalı ve tarihsel dilbilim çalışmalarının doğuşuna da katkıda bulunmuştur.

Yunanistan

Ama bu bilim bir Grek sütunu üzerinde durmaktadır.[5] Yunanistan'daki en erken dil çalışmaları kaydı M.Ö. 5. yüzyıldaki klasik çağın başlangıcına aittir. Yunanlar, barbarların ya da "yabancı dilde konuşanların" dilleriyle ilgilenmezlerdi. Onların ilgisini çeken Yunan lehçeleriydi, çünkü Eski Yunanca bugünkü İskandinav dilleri kadar farklılaşmıştı, fakat anadili Yunanca olanların hepsi aynı dili konuştuklarını çok iyi biliyordu. (Nitekim M.Ö. 5. yüzyılın başında tarihçi Herodotos, "Bütün Yunan topluluğu tek kandandır ve tek dili konuşur" diye yazmıştır.)

Bu lehçelerin hepsi değilse de, büyük bir çoğunluğu yazıya geçirilmişti. Gerçekten Yunanların en büyük kültürel başarısı, M.Ö. birinci binyılın başlarında (belki de daha önce) alfabe yaratmalarıdır (bkz. 4. Bölüm). Yunan alfabesinin harflerini (*grammatta*) okuma ve yazma becerisine *tekhne grammatike* deniyordu ve alfabeyi bilen kişi ise *grammatikos*, yani 'gramerci' olarak adlandırılıyordu.[6] Harflerin öğrenilmesi *philosophia*'nın ("zihinsel çalışmanın") ayrılmaz bir parçasıydı. M.Ö. 5. yüzyılda yaşayan Sicilyalı Gorgias gibi retorikçiler, hitabet becerisini geliştirmenin bir aracı olarak dil üzerinde çalıştılar ve bu konuda yazdılar.

Platon (M.Ö. 427?-347), daha sonraları "gramerin olanaklarını ilk araştıran kişi" olarak anılacaktı. Platon'un *Kratylos* diyalogu, dilin kökeni ve kelimeler ile anlamları arasındaki ilişkiler üzerine bir tartışmayı kapsıyordu: Bu tartışmada, Natüralistler, kelimelerin yansımaya dayandığına ve seslerin sembolik olduğuna inanıyorlardı, oysa Uylaşımcılar, kelimelerin keyfi bir şekilde değişebileceğini, dolayısıyla dilde her türlü değişimin yalnızca uylaşım olduğunu düşünüyorlardı.[7]

Antikçağ'ın en büyük düşünürü Aristoteles (M.Ö. 384-322), dil konusunda eklektik bir tarzda fikir yürütmüş ve kendi görüşünü oluşturmuştur: "Hiçbir isim doğal olarak oluşmadığına göre, dil uylaşıma dayanır." Aristoteles'in dil anlayışı çok açıktı: "Konuşma zihnin deneyimlerinin temsilidir."

M.Ö. 2. yüzyılda Stoacıların verdikleri bağımsız eserlerle, Batı kültüründe ilk defa dilin çeşitli boyutları ayrı ayrı incelenmiş oldu. Dil incelemelerini, fonetik, gramer ve etimoloji (kökenbilim) dallarına ilk ayıranlar Stoacılardır. Yunanlar dilbilgisinde mükemmel bir düzeye ulaşmış ve çalışmaları Batı dilbilimine 2000 yıldan fazla bir süre yön vermiştir.

Uylaşım (toplum) ile taklit (doğayı taklit etme) ikiliği olduğu gibi (Stoacılar taklidi, Aristoteles ise uylaşımı savunmuştur), anomalinin (düzensizlik) mi yoksa analojinin mi (düzenlilik) dilin temel izleği olduğu konusunda da bir tartışma söz konusuydu.[8] (Bu konu o kadar revaçtaydı ki, Iulius Caesar, M.Ö. 1. yüzyılda düzenlediği sefer sırasında Alpler'i geçerken, klasik dilbilimdeki anomali-analoji tartışması üzerine fikir yürütmek için zaman ayırmıştır.) Aristoteles, Yunancanın morfolojisinde analojinin hâkim olduğunu savunuyordu. Modern dilbilimciler, Aristoteles sayesinde, Yunancanın morfolojisinin, biçimsel analojilerin saptanmasına ve düzenlenmesine dayanan derli toplu bir açıklamasını yapabiliyorlar.

Stoacılardan sonra Yunan dilbilim çalışmaları, konuşma dilinin yazı dilinde hatasız temsilini sağlayacak vurgu işaretlerini üretmenin ve Homeros'un eserlerinin en doğru metinlerini üretmenin yanı sıra, esas olarak doğru telaffuz ve edebi üslup üzerine yoğunlaştı. Fonetik hakkında birkaç eser yazılmıştır, fakat bunlar da alfabe

odaklıydı, yani bir metnin harfleri ile konuşma dilinin sesleri arasında (aslında mevcut olmayan) bir ilişki olduğunu farz ediyordu. (Harfler ile sesler arasında ilişkinin gerçek niteliği, modern döneme kadar anlaşılamamıştır.) Yunanların fonetik anlayışı öznellikten ve şiirsel yorumlardan kurtulamamış, Hindistan dilbiliminin tasvir edici analiz düzeyine hiçbir zaman ulaşamamıştır.

Eski Yunanların gramer analizleri ise yüksek standardı tutturmuştu. Bu analizlerin sistemi ve terminolojisi daha sonra örnek alınmıştır. Esas itibariyle Atina bölgesinin yazılı Yunancasına dayanan Yunan gramer açıklamaları, yüzyıllar boyunca Latince öğrencilerinin aşina olduğu sözcük çekim modelini varsaymıştır: *amo* 'ben severim', *amas* 'sen seversin', *amat* 'o sever' vb. Fakat klasik morfoloji morfem teorisinin yerini tutmadığından, yalnızca 'sözcük düzeyi'ne saplanıp kalan Yunan dilbilimi, Hindistan'ın yüzyıllar önce ulaştığı kavrayış düzeyine ulaşamamıştır. Fonolojide de alfabedeki harflerin telaffuzuna saplanıp kalınmıştır, bu yüzden Yunan dil incelemeleri esas olarak yazılı dilin –konuşma dilinin değil– tasvirinden öteye gidememiştir. Yine de Yunanlar, özellikle Platon'un ve Aristoteles'in eserleriyle, ilk defa bir Avrupa dilinin özelliklerini ve süreçlerini tasvir eden bir dilbilim terminolojisi oluşturmuş, böylece 'isim' ve 'fiil' gibi son derece yararlı sözcükler kullanılmaya başlanmıştır.

Yunan dilinin en eski betimleyici incelemesi, M.Ö. 1. yüzyılın başlarında Dionysios Thrax'ın yazdığı *Tekhne Grammatike* adlı eser, 13 yüzyıl boyunca sözdizim dışındaki bütün dil konuları hakkında temel metin olarak kabul edilmiştir. Bu esere yazarın kısa, öz ve yalın üslubunun yanı sıra, o dönemde gramerin esas konusu sayılan dilsel düzenliliklerin abartılı sunumu damgasını vurmuştur. Latin gramercileri üzerinde büyük etkisi olan Apollonios Dyskolos, M.S. 2. yüzyılda İskenderiye'de Yunanca sözdizim hakkında (bildiğimiz kadarıyla) ilk kapsamlı teoriyi ortaya atmıştır. Apollonios sözdizim tanımını iki sütun üzerine kurmuştur: isim ve fiil. Ayrıca gramerin isim ile fiil arasındaki ve bunlar ile diğer sözcük türleri arasındaki ilişkilerden ibaret olduğunu saptamıştır. Bu teorisiyle Apollonios, çok sonraları bulunan sözdizim

ayrımlarına, yani özne ile nesneye ve temel ve yan cümle kavramlarına öncülük etmiştir.

Ortaçağ'da Konstantinopolis'te yapılan Yunanca dilbilim çalışmaları, Maksimos Planudes'in (yak. 1260-1310) Yunancadaki hallerin semantik incelemesi gibi kayda değer istisnaların dışında, esas itibariyle eski eserlerin edebi yorumlarından ibaretti ve Hellenistik yazarların sahip olduğu düşünce derinliğinden yoksundu. (Planudes'in incelemesi, Rönesans döneminde Avrupa'ya geçmiş ve bu daha sonra hal teorisini etkilemiştir).[9] Aslında çok daha önceden Yunan araştırmacılığının dinamikleri Romalılara geçmişti ve Latince, Yunan gramer teorisini kalıcı hale getiren araç olmuştu.

Romalılar

M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllar boyunca, Yunanistan Roma'nın üstünlüğüne tedrici olarak boyun eğdi. M.S. 1. yüzyılda, Roma'nın Hellenistik dünyayı bütünüyle egemenliği altına aldığı sırada, Yunanca Latinceye boyun eğmedi, aksine Latince ironik bir şekilde Yunancaya teslim oldu. Roma İmparatorluğu'nun batısındaki Germenler ve Keltler, Latince konuşan yönetimleri kabul etmek zorunda kaldılar, oysa Yunan yönetimi altındaki Doğu İmparatorluğu, Yunan yetkililerin, Yunan kültürünün ve Yunan ideallerinin egemenliği altında, kesin olarak Yunanca konuşulan bir imparatorluk oldu. Bu ideolojik ikilik birkaç yüzyıl içinde imparatorluğun ikiye bölünmesine yol açtı. Yunan edebiyatı, eğitimli Romalıların kültür modelini oluşuyordu, tıpkı Latincenin bin yıl sonra Ortaçağ Avrupası'nın kültür dili haline gelmesi gibi, Yunanca da kültür dili niteliği kazanmıştı.

Romalıların dilbilimi, diğer entelektüel alanlar ve sanat dalları gibi, Yunan dilbiliminin bir uzantısıydı. Yunan ve Latin dil teorileri arasında herhangi bir belirgin düşünce ayrılığı söz konusu değildi. Aslında aynı dinamik aynı felsefi parametreler içinde devam ettiriliyordu. Bu, kısmen, iki Hint-Avrupa dilinin görece benzerliğinden kaynaklanan bir süreçti.[10] Romalılar daha önceki çalışmaları kuşkusuz derleyip bir araya getirmiştir, ama Latinceye

eleştirel yaklaşan ilk Latin yazar, üretken, çokyönlü bir âlim olan ve eserleri günümüze kadar gelen Marcus Terentius Varro'dur (M.Ö. 116-27). Varro, orijinali 25 ciltten oluşan *De Lingua Latina* adlı eserinde –yalnızca beş-on kitap ve bazı bölümler günümüze kalmıştır– dilbilimdeki anomali-analoji tartışmasını uzun uzun ele alır, aynı zamanda Yunan üstatlarını taklitle yetinmeyerek Latincenin yapısına ve daha önceki aşamalarına ilişkin özgün fikirler ortaya koyar. Varro'nun bol örnek vererek incelikli bir şekilde kaleme aldığı ve etimoloji, morfoloji ve sözdizim bölümlerine ayırdığı eseri, Yunanistan'ın en iyi çalışmalarıyla boy ölçüşecek niteliktedir. Antikçağ'da tarihsel dilbilim bütünüyle ihmal edilmişti, dolayısıyla eşzamanlı ve artzamanlı değerlendirmeler iç içe geçiyordu. *De Lingua Latina*'da da bu eksiklik göze çarpar, ama Varro tek bir kökten türeyen kelimeleri ve çekimleri inceleyip anomali ve analoji lehinde ve aleyhinde argümanları değerlendirerek uzlaştırmacı bir çözüm sunar; onun yaklaşımında bir dilin kelime türetme ve çekim yapma yapısı da, kelimelerin anlamları da göz önüne alınır.

Eğer fikirleri, daha önce yaşamış bilinmeyen bir yazardan alınmamışsa, Varro'nun, yaşadığı çağ için son derece yaratıcı ve yenilikçi bir düşünür olduğunu söyleyebiliriz. Varro, sözcüklerin ('üretmek' sözcüğünden 'üretim' sözcüğü gibi) türemiş biçimleri ile ('üretilir' sözcüğü gibi) çekimli biçimleri arasında ayrım yaptı ve çekimli biçimlerin doğal olduğunu, türemiş biçimlerin ise doğal olmadığını ve daha sınırlı sayıda olduğunu ileri sürdü. Varro'nun Latince kelimeleri morfolojik sınıflandırması da son derece özgündü. Varro Yunanların aksine, Latincenin ve Yunancanın başlıca kategorileri olan hal ve zamanı basitçe kabul etmedi ve bunun yerine çekim biçimlerine göre, isimler (hal çekimi), fiiller (zaman çekimi), ortaçlar (hal ve zaman) ve zarflardan (ne hal ne de zaman) oluşan dört kategori oluşturdu: Varro, her kategorinin özgül işlevini saptadı. İsim kategorisindeki kelimeler şeyleri adlandırır. Fiiller bildirimde bulunur. Ortaçlar öğeleri birbirine bağlar (önceki iki öğenin de sözdizimini paylaşır) ve zarflar bütün bunları destekler. Varro, basit ortak bir köke dayanarak çok farklı kelimeler türe-

tilmesi karşısında belli ki büyülenmiştir: *lego* 'seçtim, okudum'; *lector* 'okuyucu'; *legens* 'okuma, okuyan'; *lecte* 'seçkin bir şekilde'.

Varro Roma'nın kuşkusuz en özgün dilbilimcisidir. Yalnızca konuları yapay bir biçimde tartışan, edebi sorunlar üzerine yoğunlaşan ya da gözü kapalı bir şekilde Thrax'ın *Tekhne*'sini takip eden Romalı yazarlarla kıyaslandığında parlak bir yıldız gibi görünür. Varro'dan sonra, anomali-analoji tartışmasına artık ilgi gösterilmedi. Kayda değer bir takipçisi, Quintilianus, 12 kitaplık *Institutio Oratoria* adlı eserinde, Thrax'ın gramer eserinin eğitimde vazgeçilmez bir araç olduğu iddiasını tekrarlamış ve Latincedeki isim hallerini ve çekim sistemlerini yalnızca yüzeysel olarak incelemiştir. M.S. 6. yüzyıla kadar, Romalıların dilbilimi, Yunanların terminolojisinin ve kategorilerinin Latin diline aktarılmasından, analizinden ve uygulanmasından ibarettir. M.Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihte İskenderiyeli bilgin Didymos, Yunanca gramerin tüm özelliklerinin Latince gramerde de bulunduğunu ifade etmiştir.

Betimleyici Latince grameri, ancak geç Latin döneminde şekillendirilmiş ve müteakip yüzyıllarda bütün Batı eğitiminin temeli olarak kullanılmıştır.[11] Geç Latin gramercilerinin en önemli çalışması, Priscianus'un M.S. yak. 500'de Konstantinopolis'te yazdığı *Institutiones Grammaticae* adlı eserdir. Priscianus, 1000 sayfalık bu kitabında, konuşma dilinin değişen dinamiklerini göz ardı ederek, İstanbul'un geleneksel tavrını benimser ve klasik edebiyatın arkaik dilinin Yunanca temelli sınıflandırmasını yansıtır. Priscianus'un amacı çok açıktır: Yunanca matrisine dayanarak Latin dilbilimini ortaya koymak – özellikle Thrax'ın *Tekhne*'sini ve 'gramerin en yetkin uzmanı' olarak adlandırdığı Apollonios Dyskolos'un çalışmalarını esas alıyordu. Priscianus'un çalışma modeli Yunanca sözcük çekim modeliydi ve türemiş sözcük seviyesinin altındaki unsurlara hiçbir önem atfetmiyordu. Yani Priscianus, örneğin *domus* (ev) sözcüğünü dilin birincil seviyesi olarak görüyordu ve bütün Batı Antikçağı gibi, hem *dom-*'un hem de *-us*'un morfem olduğunun, örneğin *d*'nin de fonem olduğunun farkında değildi (Latince 'kesmek, koparmak' anlamına gelen *tomus* sözcüğündeki

t ile karşıtlık kurularak *d*'nin fonem olduğu görülebilir). Priscianus, Klasik Latincenin en kapsamlı incelemesini yaptı. Bu kitap, Latince öğretiminin temeli olarak günümüze kadar kullanılmıştır. *Institutiones*, Ortaçağ'da en fazla çoğaltılan gramer eseriydi. Bu eser Ortaçağ dilbilimcileri için ortamı hazırlamıştır.

Arap Dünyası

Yakındoğu, Kuzey Afrika ve İspanya'daki gelişmiş İslam kültürü, Ortaçağ boyunca önemli dilbilim çalışmaları üretmiştir.[12] Bu çalışmaları yapanlardan bazıları, Arapça ve İbranice üzerine karşılaştırmalı bir bilimsel eser kaleme alan İbn Barun gibi İspanya Yahudileriydi. Bununla birlikte, araştırmacıların büyük bir çoğunluğu araştırmalarını Kuran üzerinde yoğunlaştıran Müslümanlardan oluşuyordu. Kuran 7. yüzyıldan beri, Muhammed'in tebliğ ettiği Allah kelâmı olarak kabul edildiği için, Arapça konuşmayan Müslümanlar arasında bile tercümesi caiz sayılmaz. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış İslam ülkelerinde Arapça öğrenme ihtiyacı nedeniyle, yüzlerce yıl boyunca, Arapça eğitimi veren çok sayıda okul açılmıştır. Bu okullar, Arapça okuma, yazma ve telaffuz kurallarını daha incelikli hale getirmiştir.

Bazı İslami mezhepler, doğanın temsili olarak Arapçanın doğallığına ve kökeninin çeşitliliğine vurgu yaptılar ve Klasik Yunan dilbilimci Natüralistler gibi, bu vurguyu bütün dilleri kapsayacak şekilde genelleştirdiler. O dönemde bundan başka, Basra'daki okul gibi, Aristoteles'in doğrudan etkisiyle dilin uylaşımsal keyfiliğini ve sistematik düzenliliğini kabul eden okullar da vardı.[13] Yine de Arap dünyası, kendi benzersiz dil yaklaşımını geliştirdi ve dolayısıyla Latin gramercilerinin Yunan prototiplerini toptan kabul etmesi gibi bir tavırdan kaçındı.

Fars asıllı Basralı Sibeveyhi, M.S. 8. yüzyılda yazdığı *el-Kitab* adlı gramer eseriyle Arapça eğitiminin temel kaynağını vermiştir. Önceki dilbilim çalışmalarının yarattığı sağlam zemine dayanan Sibeveyhi, günümüzde bilinen anlamıyla klasik Arapçayı tanımlamıştır. Sibeveyhi'nin ses üretimine ilişkin, incelikli bir terminolo-

jiyle yaptığı fonetik ve anatomik tasvir, çalışmalarında Hindistan dilbilimcilerinden esinlenmiş olabileceğini düşündürtmektedir, ama Sibeveyhi onların çalışmalarından habersiz de olabilir. *El-Kitab* tasvirlerinin doğruluğu ve kesinliği bakımından Yunanların ve Romalıların o güne kadarki eserlerinden kuşkusuz çok daha üstündü.

Arap dilbilimi, bir daha böyle bir eser üretememiştir.

Çin

İlk Çince sözlük M.Ö. 1100-900 gibi erken bir tarihte hazırlanmıştı, ama Çinlilerin dil analizleri, söylenen sözcüğün hece-fonetik gliflerle en doğru temsili konusuna yoğunlaşmıştı.[14] M.S. 489 yılında, Çince ses tonları söylenen hecelerin bileşenleri olarak ilk kez sistematik bir tarzda tespit edildi. Bu tespiti, belki de alfabetik yazıya aşina olan Budist rahipler yapmıştır. 11. yüzyılda, ilk heceleri sütunlarda ve son heceleri satırlar halinde düzenlenmiş Çince uyak tablolarıyla daha fazla fonolojik analiz yapılmıştır. Söz konusu tablolar, doğal fonotaktik (ses dizilişiyle ilgili) kısıtlamalardan dolayı konuşma dilinde görünmese de, Çincede orta ve son hecelerin potansiyel özelliklerini ve vurguları ortaya çıkarır. Uyak tablolarının ilk hecelerinin telaffuza göre tam olarak düzenlenmesinde ve diğer özelliklerinde Sanskrit dilbilimcilerinin etkilerinin olduğu açıktır.

Çinlilerin kullandığı yazı türüne uygun olan bu sözde-prozodik (yani, nazım şekilleri ve vezinle ilgili) fonolojik analizler, Ortaçağ ve modern dönemdeki Çin dilbilim araştırmalarının temeli olarak kaldı. Çinli uzmanlar önceleri klasik Ortaçağ Çin edebiyatını ele almış, bu daha sonra Pekin Mandarincesi ve diğer Çin dilleri üzerinde durmuşlardır.

17. yüzyılda Çin'in dört bir tarafına seyahat edip karşılaştığı çok sayıda dil ve lehçeyi inceleyen lehçebilimci Pan-lei'nin çalışmaları dikkate değerdir.

Çin dilbilimi, Hindistan'ın daha M.Ö. birinci binyılda ulaştığı veya Batı'nın sonradan eriştiği bilimsel inceleme düzeyine hiçbir

zaman ulaşamamıştır. 19. yüzyılın sonlarından beri Çin dilbiliminin temel ilgi alanlarından biri, Çin yazısının Batı alfabesine en uygun şekilde aktarılması sorunudur.

Latin Ortaçağı

Latin Ortaçağı –Avrupa'nın M.S. yak. 600-1500 arası dönemi için, tarihsel olarak doğru olmasa da, yaygın bir şekilde kullanılan, yerleşmiş bir terimdir– boyunca yapılan dilbilim araştırmalarının başlıca özelliğini çalışma şekli oluşturur: Kiliselerde yapılan bu araştırmalar, dönem boyunca pedagojik niteliğini korumuştur. Sözlü ve yazılı Latince, Roma'nın çöküşünden sonra Batı'nın bütün şehirlerinde yerel dil ne olursa olsun, eğitim dili olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla, özellikle Ortaçağ'ın başlarında dil eğitimi demek Klasik Latince gramer eğitimi demekti.[15] Bu eğitimin 'Yedi Temel Dal'ından en az üçü –gramer, diyalektik (mantık) ve belagat– doğrudan Latince öğrenimiyle ilgiliydi. Gerçekten de Ortaçağ boyunca Latince grameri, bu yedi 'sanat'ın en önemlisi, hakiki eğitimin temeli kabul ediliyordu. 'Yedi Temel Dal'ın hepsi de tabii ki teolojiye tâbiydi.

Latince gramer incelemeleri, önemsiz bazı değişiklikler dışında iki temel otorite sayılan Priscianus ve Donatus'un tekrarından öteye geçmedi.[160] Manastırlarda İncil çoğaltımı ve Latince öğretimine odaklanıldı, dilbilim konusuna meraklı keşişler de etimoloji ve sözlük çalışmaları yaptılar, eserlere yorum ve açıklamalar yazdılar. Bu keşişlerin en dikkat çekicisi, 7. yüzyılın başında Ortaçağ'ın '*Brittanica*' sı sayılan *Etymologiae*'yi yazan Sevilla'lı İsidoro'ydu. Ama çok erken tarihlerden itibaren bağımsız Latince gramer ve konuşma kitapları kaleme alınmıştır. Örneğin 8. yüzyılda Northumbria'lı Bede ve Alcuin bu tür kitaplar yazmıştır. İrlandalılar, Latince grameri ilkelerini kendi dillerine ilk uygulayanlar arasındadır, İrlanda'da yüzyıllar boyunca süren bir geleneği başlatmışlardır.[17]

1100 civarında başlayan felsefi skolastizm dönemi boyunca, Avrupa'da ilk üniversitelerin açılmasına, Gotik mimari ve saray edebiyatına rağmen, dil çalışmaları hâlâ doktriner eğitimden iba-

retti. Ama bunlardan bazıları kayda değer niteliktedir: Alexandre de Villedieu'ye ait yaklaşık 1200 tarihli Latince el kitabı olan *Doctrinale*; Galce ve İrlandaca gramer kitapları ve 'İlk Gramerci' olarak adlandırılan, kim olduğu bilinmeyen, olağanüstü bir İzlandalı yazar tarafından 12. yüzyılda yazılmış *İlk Gramer İncelemesi*. İzlandalı İlk Gramerci, İzlandacada imla reformu yapılmasını savunurken, olağanüstü bir fonetik ve fonolojik analiz de ortaya koymuştur. Gerçekten, 'İlk Gramerci' fonemiğin (bir dilin anlamlı sesler sisteminin) temel ilkelerini saptamıştır. İlk Gramerci'nin yazdığı, Ortaçağ'ın bu en iyi dilbilim eserinin değeri 20. yüzyıla kadar anlaşılmamıştır.

Ortaçağ'da, dilbilimde yenilik değil, gelenek egemen olmuş, 'spekülatif gramer' kitaplarına bağlı kalınmıştır. *De Modis Significandi* (Anlamlandırma Tarzları Üzerine) başlığını taşıyan bu kitaplar, genellikle aynı teorik tutum ve dil anlayışına sahip birçok yazar tarafından yak. 1200-1350 yılları arasında yazılmıştır.[18] *Modistae* adı verilen bu spekülatif gramerciler, Priscianus ve Donatus'un Latince gramerlerini felsefi skolastizmle birleştirdiler. (Skolastizm, Aristoteles felsefesini Katolik teolojiyle birleştiren bir düşünce okuludur.) Bu gramerciler, Latincenin basit tasvirinin artık yetersiz kaldığını, Latince öğeler ve kategoriler için daha derin bir teorinin ve daha kapsamlı açıklamaların gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Gramer çorbasına artık felsefe de katılıyordu: "Şeylerin özgül doğası konusunda dikkatlice düşünerek, ... grameri keşfeden, gramerci değil, filozoftur."

Bu teorik ortamda bütün dillerin gereksinimini karşılayacak bir 'evrensel gramer' kavramı ortaya çıktı. En eski spekülatif gramer eserlerinden birini yazan İngiltereli Roger Bacon (1214?-1294), "Gramer, bütün dillerde öz olarak aynıdır ve yalnızca arızi olarak değişir" demişti. (Kuramsal dilbilimciler, o zamandan beri bir 'evrensel grameri' arıyorlar.) Bir sözcüğün *significatio*'su (anlamı) ile *suppositio*'su (ilişkisel ikamesi) arasındaki farkı tanımlamak için özellikle semantiğe başvurulmuştur.

Fakat Modistae gramer uzmanları esas olarak gramerle ilgileniyorlardı ve Priscianus'un Latinceye ilişkin yalnızca betimleyici ni-

telikte olan analizlerine açıklayıcı bir boyut kazandırmak amacıyla Priscianus'tan önemli noktalarda ayrıldılar, bütünsel ve tutarlı bir felsefi gramer sistemine dair ayrıntılı bir terminoloji oluşturdular. Örneğin Modistae gramercilerinin yarattığı sözdizim sistemi, belirli sözcük sınıflarının işlevlerini daha berrak hale getirmiştir. Modistae gramercileri, cümle yapısı ve sözdizim analizine ilişkin kapsamlı ve tutarlı bir teori de geliştirdiler. Bu teori, Priscianus'un sözcük çekimlerinden daha derin yapısal düzeylere sahipti. Modistae gramercilerinin dil teorisine göre, insan beyni her dilde soyutlama, düşünme ve iletişim işlevlerini benzer biçimde gerçekleştirmekteydi. Bu teori, Hint-Avrupa dil ailesinden olmayan diller incelenmeye başlandığında iflas etmiştir. Modistae gramercilerinin 'spekülatif grameri,' günümüzün formel gramerinden son derece uzak olsa da, Antikçağ ile modern dönem arasında bir köprü işlevi görmüştür.

19. Yüzyıla Kadar

Klasik yazarlar veri toplayarak Yunanca ve Latinceyi betimlediler. Ortaçağ Modistae gramercileri Latincenin kullanımı konusunda spekülasyonlar yaptılar. Fakat Ortaçağ'dan sonra Avrupalı uzmanlar, Avrupa dışındaki diller üzerine çalışmalar yaptılar, Avrupalı olmayan dilbilimcilerin eserlerini okudular ve dilbilim araştırmalarını Yunanca ve Latincenin hâkimiyetinden çıkardılar. Dilin kendisi inceleme nesnesi haline geldi. Tabii ki, Ortaçağ'da Arapça ve İbranice hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Hıristiyanlık açısından taşıdığı önemden dolayı özellikle İbranice üzerinde durulmuştur. Rönesans döneminde ise İbranice temel bir araştırma konusu haline geldi. Alman Johannes Reuchlin, 1506 tarihli *De Rudimentis Hebraicis* adlı eserinde, Avrupalı dilbilimcilere İbranicenin çekimli isimler ve fiiller ile çekimsiz tanımlıklardan oluşan son derece farklı sözcük sınıflama sistemini göstermiştir. Başka dillerin de gramerleri bu dönemde ortaya çıktı: 15. yüzyılda İtalyanca ve İspanyolca, 16. yüzyılda Fransızca, Lehçe ve Eski Kilise Slavcası. Bu dönemde ilk sözlükler basıldı. Kitab-ı Mukaddes yerel dillere çevrildi ve orijinal İbranice ve Yunanca metin ile bu çeviriler

arasında karşılaşmalar yapıldı. Yeni ortaya çıkan ulusal edebiyatlarda telaffuz ve imla daha standart hale getirildi.

Yerel dillerin gramerleri, henüz uluslaşmamış halkların kendi içlerinde azami seviyede anlaşmalarını sağlamak amacıyla ortografi (imla) üzerinde odaklandı. Özellikle İtalyanca, Provence dili, Fransızca, Katalanca, İspanyolca ve Portekizce gibi akraba Roman dillerinin, Latincenin bozulmuş şekilleri değil, farklılıkları sistematik bir şekilde gösterilebilecek özerk diller olduğu artık kabul ediliyordu. Yerel diller Latincenin hâkimiyetinden bütünüyle kurtuluyorlardı ve hak ettikleri biçimde bağımsız diller olarak üzerlerinde çalışmalar yapılıyordu. Bu dillerin gramerleri, uzmanlar tarafından Latince kadar incelenmeye değer görülmeye başlanmıştı.

Dialectique adlı eseri Fransızca yazılmış ilk felsefe kitabı olan ("Aristoteles'in söylediği her şey yanlıştır") modern yapısalcılığın öncüsü Fransız Pierre Ramée (yak. 1515-1572), Yunanca, Latince ve Fransızca gramerleri yazmış ve *Scholae Grammaticae*'de gramer teorisi oluşturmuştur. Önceki yaklaşımlardan ayrılan Ramée, antik dillerin klasik kullanıma bağlı olması gerektiğini, modern dillerin ise gözlemlenen kullanıma bağlı olması gerektiğini ileri sürmüştür. Böylece Ramée'nin gramer betimlemeleri ve sınıflandırmaları, klasik idealleri değil, söz biçimleri arasında gözlemlenen ilişkileri öne çıkarır.

Peru Kuçeva dili (1560), Bask dili (1587), Brezilya Guarani dili, hatta Çince dahil olmak üzere birçok dilin grameri yayınlanmaya başlamıştır. Dünya dillerinin Yunanca ve Latinceden ne kadar farklı olduğu hızla anlaşılmıştır. Klasikler, artık yaşayan idealler olarak değil, eski modeller olarak itibar görüyorlardı. Yerel diller, eğitim dili olarak Ortaçağ Latincesinin yerini almaya başladı. Bu uzun süreç, Avrupa'nın bazı ülkelerinde ancak 19. yüzyılda tamamlandı. Söz konusu sürecin bir parçası olarak, Klasik Latince de nesnel bir şekilde betimlendi, bu dilin sınırları belirlendi. Bizzat Ramée, Latinceye *j* ve *v* harflerini, Latince *i* ve *u* ünlülerinin telaffuzlarından farklı olan yarım ünlü telaffuzlarını karşılamak için sokmuştur. Matbaa okur-yazar oranının artmasını sağladı ve bu artış, 20. yüzyılın teknolojik devrimine benzer şekilde genel bi-

linçlenmede ve bilgide patlama anlamına geliyordu. 1635 yılında Fransa'da kurulan Académie Française, 1662 yılında Britanya'da kurulan Royal Society gibi çoğunlukla dil araştırmaları ve sorunları üzerine forum niteliği taşıyan, hatta denetleme kurumu işlevi gören uzman dernekleri ortaya çıktı.[19]

Dilbilim, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, yalnızca dille ilgili sorunları aşarak, dili farklı biçimde yorumlayan ampiristler ile rasyonalistler arasında felsefi tartışmanın bir aracı haline geldi. Ortaçağ skolastiğini reddeden ampiristler gözlemlenen olayları vurgularken, rasyonalistler, duyularla algılamaya güvenmezlerdi, belki de daha geleneksel bir biçimde, insan aklıyla gösterilen delilleri öne çıkarırlardı. Ama her iki taraf da felsefi düşüncenin temelinin matematikte ve Newtoncu bilimde yattığını kabul ederdi. Bu dönem boyunca yapılan tüm dil çalışmaları ampirizm-rasyonalizm tartışmasından etkilenmiştir. Daha sonra, uluslararası eğitim ve ticaret dili olarak yeni, icat edilecek 'evrensel bir dil' talebi ilk defa ciddi bir biçimde ortaya atıldı.

İngiliz ampirist dilbiliminin temel katkısı, İngilizce fonetiğin ilk defa sistematik olarak betimlenmiş ve Priscianus'un Latinceye ilişkin ilkelerinden kurtularak İngilizce dilbilgisinin formel analizinin yapılmaya başlanmış olmasıdır. İngilizce fonetik ve fonoloji incelemelerinin temelini atan İngiliz fonetik okulu doğdu. İngiliz dilbilgisi uzmanlarının çoğu, İngilizce için hâlâ Priscianus'un Latince sınıflamalarını kullansa da, İngilizce kullanımına dair doğrudan gözlemleri dikkate alarak geleneği bir tarafa bırakan istisna uzmanlar da vardı: William Holder, *Elements of Speech* (1699) adlı eserinde, ünsüzlerde ötümlü-ötümsüz (yani b/p, d/t, g/k vb.) ayrımının telaffuzunu saptamak konusunda, kendisinden önceki bütün Batılı uzmanlardan daha gelişkin bir yaklaşım getirmiştir.

Rasyonalist akım, özellikle etkisi 18. yüzyıla kadar devam eden Fransız Port Royal okullarından (1637-1661) ilham alan felsefi gramer eserleri üretti. Port Royal okullarının pagan klasizmine kuşkuyla bakmasından dolayı, bu rasyonalist gramer eserleri, 'evrensel bir gramer' önererek Ortaçağ'ın skolastik anlayışını sürdürdüler; fakat Latince bir model ya da ideal olarak değil, yerel diller-

de açıklanan bir genel gramer teorisi olarak ele alındı. Port Royal gramercilerinin amacı, insan düşüncesini aktarma açısından bütün gramerlerin özünde bir olduğunu ortaya koymaktı. Bu hedefe ulaşmak için başka şeylerin yanı sıra, dokuz klasik sözcük sınıfının semantik açıdan kökten bir yeniden yorumuna giriştiler, örneğin zarfları yalnızca yapısal olarak kısaltılmış edat öbekleri olarak nitelediler. Port Royal gramercileri, Yunanca, Latince, İbranice ve modern Avrupa dillerine dayanarak genel bir gramer yazmaya bile giriştiler. Böylesi bir kuramsal varsayımın gerçekliğe uygun olduğuna inanıyorlardı

18. yüzyılda dile ilişkin spekülatif değerlendirmeler, genel bir felsefi çerçevede dilin kökeni ve gelişimi üzerine yoğunlaştı. Fransız filozoflar Condillac ve Rousseau, jest ve seslenmelerden yola çıkarak dilin kökeninin doğanın taklidinde yattığını, daha sonra soyutlamaların ve karmaşık gramerin bu çok basit ünlemlerden gelişmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Alman Johann Gottfried Herder, insan dilinin, insan düşüncesiyle birlikte, çeşitli evrim aşamalarından geçerek geliştiğini savunmuştur. Herder, işitme duyusunun dili doğurduğuna ve dil geliştikçe diğer duyuların da 'basit bir söz dağarcığının' oluşumuna katkıda bulunduğuna inanıyordu. Aristoteles felsefesinin takipçisi olan ve Herder gibi ayrı dillerin kendine özgü nitelikleri bulunduğunu kabul eden James Harris, iki evrensel 'unsura,' yani fiillere ve isimlere dayalı bir dil teorisi geliştirdi. Harris, dilin başlangıcından beri bu unsurların bütün gramerlerin temeli olduğuna inanıyordu.

Edinburg'lu Lord Monboddo (James Burnett) da, *Of the Origin and Progress of Language* adlı sekiz ciltlik incelemesinde, dilin tarihsel gelişimi üzerinde durmuştur. Toplumu dil oluşturmanın önkoşulu saymış ve kendi dönemine ait 'ilkel' dillerin –Yunanca, Latince ve İbranice ile kıyaslandığında– yetersiz olan soyut sözcük ve gramer düzeni eksikliği gibi nitelikleriyle insanlığın 'ortak köken dili'nin özelliklerini gösterdiğini ileri sürmüştür. (Bugün, yaşayan hiçbir dilin diğerlerinden daha 'ilkel' olmadığı ve dolaysız gereksinimleri karşılama bakımından her dilin aynı derecede yeterli olduğu kabul edilmektedir.) Lord Monboddo'nun bu yaklaşımı,

birçoklarının iddia ettiğinin tersine, dil konusunda 'kibirli bir tavır'dan ibaret değildir, gerçek dilbilime giden uzun gelişim sürecinde büyük dilbilimsel atılımların hemen öncesinde dil konusunda bir fikir yürütme olarak değerlendirilmelidir.

18. yüzyılın sonlarına doğru dilbilimciler, kuramsal ve felsefi yaklaşımların ağırlığını azaltarak, yeni veriler ışığında, o zamana kadar bilinmeyen dillerin tipolojik karşılaştırmasıyla birlikte, daha tarihsel bir yaklaşımı benimsediler. Eski Sanskritçe metinlerin ve Sanskritçenin zengin dilbilim geleneğinin incelenmesi, Batılı dil araştırmalarında devrim niteliğinde bir dönüşüme yol açtı. 1786 yılı değişime damga vuran yıl oldu: O yıl, East India Company için çalışan 42 yaşındaki İngiliz hukukçu Sir William Jones, Sanskritçenin kökeninin Yunanca, Latince, Gotça, Kelt dilleri ve Eski Farsçayla ilişkili olduğunu gösterdiği ünlü araştırmasını Royal Asiatic Society'de okudu.

Bu tez yeni değildi, fakat Jones ilk defa iki yeni fikir ortaya koyuyordu: Diller, birbirlerinin ürünü olmaktan ziyade (yani, Sanskritçeden Grekçe, ondan da Latincenin doğması gibi), *tarihsel olarak bağlantılı* olabilir, yani Jones'un ifadesiyle "ortak kökenden gelmiş" olabilir. Dilbilimcilerin bugün proto-diller olarak adlandırdığı *köken diller* vardı. Jones söz konusu çalışmasıyla, yalnızca tarihsel dilbilim alanını kurmakla kalmamış, aynı zamanda Batılı uzmanlara 2500 yıllık Sanskrit dilbilim geleneğinin kapısını da açmıştır. Sonuçta ortaya çıkan Sanskritçe ve Batı geleneği harmanlaması, 19. yüzyılın ikinci yarısında modern dilbilimi oluşturmuştur.

19. Yüzyıl

19. yüzyılın başlarında gerçek bir dilbilim ortaya çıkmaya başladı. 19. yüzyıl, karşılaştırmalı ve tarihsel dilbilim çağıdır; yani, dillerin farklılıkları ve benzerlikleri, tarihsel ilişkileri araştırılmış, bunun için de bilimsel terminoloji oluşturulup araçlar geliştirilmiştir. Hint-Avrupa dillerine ilişkin tarihsel araştırmalar 19. yüzyıla damgasını ve bütün dil ailelerinin araştırılması için bir standart meydana getirdi. Alman prenslikleri, Avusturya-Macaristan ve İs-

viçre'de doğa bilimleri, matematik, fizik, tıp bilimleri, astronomi, tarih ve diğer disiplinlerde o dönemde yapılan katkılara benzer şekilde, yeni bir dilbilimin oluşturulmasında başlıca rolü oynayanlar da çoğunlukla Almanca konuşan uzmanlardı.

İzlanda'nın 'İlk Gramercisi' İzlandaca ile İngilizcenin sözcük biçimleri arasında benzerlikler olduğunu daha 12. yüzyılda fark etmişti. İtalyan Dante Alighieri, 14. yüzyılın başlarında yazdığı *De Vulgari Eloquentia* adlı eserinde lehçe ve dil farklılıklarını, zamanın geçişinin ve tek bir köken dil (proto-dil) konuşan toplulukların coğrafi yayılmasının bir sonucu olarak nitelemiştir. Ama Dante'ye göre cennette Tanrı'nın Âdem'e verdiği bir lütuf olan İbranice, yeryüzündeki ilk dildi. Bütün dil farklılaşmaları da Tekvin 11'de tasvir edildiği gibi Babil Kulesi'nin yıkılışından kaynaklanmıştır. Dil hakkındaki benzer tarihsel eserler, Kitab-ı Mukaddes'teki düşünceleri sorgulamaya cesaret etmeksizin, 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Alman Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) gibi pek çok uzman, dilbilim genellemelerini dayandıracak daha geniş bir bilgi kaynağına kavuşmak için dünya dillerinin gramerlerinin yazılıp sözlüklerinin hazırlanması gerektiğine işaret etmiştir. Özelikle 18. yüzyılda Rabbin Duası dahil olmak üzere sözcük listeleri hazırlandı ve tarama çalışmaları yapıldı. Bu yoğun tarama çalışmalarının zirve noktasını, Alman Peter Simon Pallas'ın, iki yüz dili kapsayan dört ciltlik *Linguarum Totius Orbis Vocabularia Comparativa* (Sen Petersburg, 1786-1789) adlı eseri oluşturur. Bu eserin ilk cildine ilişkin 1787 yılında Alman C. J. Kraus'un yazdığı eleştiri, muhtemelen karşılaştırmalı ve tarihsel dilbilimin modern çerçevedeki –yani, klasik olmayan ve Kitab-ı Mukaddes'e göre olmayan – ilk bilimsel değerlendirmesidir.

Friedrich Schlegel 1808 yılında Sanskritçe üzerine bir araştırma yayınladı. Schlegel bu araştırmasında, tarihsel ilişkileri saptamak amacıyla dillerin 'iç yapıları' (morfoloji) üzerinde durulması gerektiğini vurgulamıştır. Schlegel, yeni ufuklar açan bu çalışmasında, hem karşılaştırmalı hem de tarihsel dilbilimi kapsayan *vergleichende Grammatik* ('karşılaştırmalı dilbilgisi') terimini üretmiştir.

Hint-Avrupa dil ailesinin karşılaştırmalı ve tarihsel incelemelerine iki uzman öncülük yapmıştır: Danimarkalı Rasmus Rask (1787-1832) ve Alman Jacob Grimm (1785-1863, iki Grimm Kardeş'ten biri).

Rask birçok Hint-Avrupa dilinin sözcük yapılarını sistematik olarak karşılaştıran ve etimolojik ilişkilerin bir modelini oluşturan ilk kişidir. Rask 1818 yılında şöyle demiştir: "Eğer iki dil arasında temel sözcüklerde büyük bir benzerlik varsa, yani bir dilden ötekine geçişte harf değişimi kuralları saptanabiliyorsa, o zaman bu iki dil arasında temel bir ilişki var demektir."

Rask'ın çalışmalarından haberdar olan Grimm 1822 yılındaki *Deutsche Grammatik* (Almanca Dilbilgisi) adlı eserinde, daha sonra 'Grimm Yasası' adı verilen kuralları saptamıştır. Bu yasaya göre, aynı değişiklikleri göstermeyen diğer dillerin fonolojisi karşısında, üç eklem yerinin ve üç tür serbest bırakmanın ünsüz sınıflarının Germen dillerdeki ikamesini tanımlamıştır.

Dört yıl önce Rask tarafından formüle edilip örneklerle açıklanan bu yasayla, ilk ve en önemli 'ses kuralları' saptanmıştır. Söz konusu ses kuralları, daha sonra Hint-Avrupa ve diğer dil ailelerinin saptanmasında kullanılmıştır. (Grimm'in kendisi, burada bir dil yasasından bahsetmez, yalnızca 'genel bir eğilim' niteliği taşıyan bir 'ses değişimi' görür.)

Başka uzmanlar da benzer çalışmalar yaparak süreç içinde yeni bir bilim geliştirmişlerdir. 1812 yılından itibaren Sanskritçe üzerine araştırmalar yapan Franz Bopp (1791-1867), 1816'da yayınlanan ilk çalışmasında çekimleri incelemiş, Sanskritçe, Yunanca, Latince ve Germen dillerde fiil biçimlerinin bir karşılaştırmasını yapmıştır. Bopp, 1833 ile 1852 yılları arasında yayımlanan *Vergleichende Grammatik* adlı temel eserinde, bütün çekim biçimlerini incelemiştir. Bopp, Rask'ı takip ederek daha sonra bağımsız diller arasındaki ses bağlantılarını araştırmış, sonunda Litvanyaca, Ermenice, Arnavutça ile Slav ve Kelt dillerinin Hint-Avrupa dil ailesine mensup olduğunu göstermiştir. Günümüzde Bopp, Hint-Avrupa

dillerinin karşılaştırmalı tarihsel çalışmalarının babası ve modern dilbiliminin gerçek kurucusu olarak tanınmaktadır.

19. yüzyılın en önemli dilbilim düşünürlerinden biri de, yazar, tarihçi ve Prusya'nın önde gelen devlet adamlarından biri olan Wilhelm von Humboldt'tur (1767-1835). Ömrü boyunca dil konusunda pek çok eser yayımlamış ve eserlerinde bütün insanların doğuştan dil yetisine sahip olduğu teorisini savunmuştur.

Von Humboldt, sözcükleri ve dilbilgisini oluşturan şeyin Yunan ve Latin filozoflarının ileri sürdüğü gibi dış olgular değil, insan aklı olduğunu iddia etmiştir. Her dil, o dili konuşanların yaratısıdır. Dilin kendine özgü iç yapısı (*innere Sprachform*) örüntü ve kuralları belirler. Bunlardan bazıları o dile özgüdür, ama bazıları ise tüm insanlıkta ortaktır (dil tümelleri). Her dil, eski dillerin yansımasıdır ve bir dildeki her kelime semantik ve gramatik bir çerçevede dilinin bütününe dayanır. Diller arasındaki farklılıklar, yalnızca seslerde değil aynı zamanda bütün *Weltansichten*'de –dünya görüşlerinde– kendini gösterir.

Von Humboldt 19. yüzyılın en büyük kuramsal dilbilimcisidir. Özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında Almanya doğumlu Amerikalı dilbilimciler ve 20. yüzyılın ortalarında Avrupalı dilbilimciler üzerinde muazzam bir etkisi olmuştur. 20. yüzyılın başında, von Humboldt'un *innere Sprachform*'u, farklı etnik toplulukların dil aracılığıyla farklı zihinsel gerçeklikler içinde nasıl yaşayabildiğini ve farklı düşünce sistemlerini nasıl benimseyebildiğini açıklayarak evrensel bir dil kuramı sunmaktadır. Von Humboldt'un dil teorisine en dolaysız katkısı, temel gramer birimi olarak 'sözcük'e dayanarak, dilleri tek heceli (Çince), eklemli (Türkçe) ve çekimli dil (Sanskritçe) olmak üzere üç türe ayırmasıdır.

Dilbilimin hızla ilerlemesinde başka şahsiyetlerin de katkıları vardır. August Schleicher (1821-1868), Proto-Hint-Avrupa dilini yeniden inşasıyla ve gramer bakımından betimlemesiyle dil araştırmalarına biyolojik bir yaklaşım getirmiştir. *Stammbaumtheorie* ya da 'soyağaçları teorisi'yle tanınan Schleicher, aynı kökenden türemiş yaşayan dilleri birlikte gruplandırmış; bu dilleri ortak özellikler temelinde Germen, Slav, Kelt-İtalik ve benzeri kollara ayırmış;

sonra bunları Hint-Avrupa köken diline kadar götürmüş ve köken dili 'yeniden inşa etmeye' çalışmıştır. Soyağacı teorisi, zayıflıklarına rağmen –gerçek diller birbirinden 'ayrılmaz' ya da 'kollara ayrılmaz' ve yalnızca çok az dil ailesi gerçekten bu teoriye uygundur (Hint-Avrupa dilleri, Polinezya dilleri ve Sami diller gibi)– tarihsel dilbilimde en önemli kuramsal araçlardan biri olmuştur.

Bu teori ayrıca, 19. yüzyıl sonlarında doğa bilimlerine hâkim olan Darwinci yaklaşımı dilbilime uygulamıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde dilbilime, önceleri çok eleştirilen *Junggrammatiker* (Yeni Gramer öğretisinin savunucuları) damgasını vurmuştur. Hermann Osthoff (1847-1909) ve Friedrich Karl Brugmann'ın (1849-1919) öncülüğünde Leipzig'de ortaya atılan bu yeni teoriye göre, aynı lehçe içindeki istisnasız bütün ses değişimleri mekanik bir biçimde işleyen belirli kurallara tâbidir, dolayısıyla aynı çevre içerisindeki bir ses her zaman aynı tarzda gelişir. Bu yaklaşım, Hint-Avrupa dilleri arasındaki biçimsel ilişki kümelerinin arkasında yatan düzenin açığa çıkarılmasıyla güçlenmiştir. Karşılaştırmalı ve tarihsel dilbilimin bütünüyle, insan dillerinin ses değişimlerinde düzenli olduğunun açığa çıkarılmasına dayandığı anlaşılıyor. Yeni Gramercilere göre, eğer ses değişimlerinde bir düzen olmasaydı, bütün değişimler rastlantısal olurdu ve gerçek bir dilbilim kurulamazdı.

Yöntemleri, yeni doğan doğa bilimlerinin yöntemleri kadar kesin olan Yeni Gramerciler, dil incelemelerini bilimsel bir disiplin haline getirmiştir. Dil hakkındaki spekülasyonlar bir tarafa bırakılmış, yalnızca veriler ve verilere yön veren yasalar araştırılmaya başlanmıştır. Von Humboldt'un eserleri gibi dilin yapısal kavranışı konusunda birçok değerli çalışma, dilin bu yeni 'mekanizasyonu' içerisinde kabul görmedi. Yeni Gramerciler, bütün rakip teorisyenler karşısında üstünlük sağladılar ve önde gelen dilbilimciler –Delbrück, Paul, Meyer-Lübke, Wright, Meillet, Boas, Sapir ve Bloomfield– Yeni Gramercilerin ilkelerini ve yöntemlerini daha da geliştirdiler ya da bu ilke ve yöntemler temelinde eğitim gördüler.

Yeni Gramercilere, özellikle yerel dil kullanımında büyük düzensizlikler olduğunu keşfeden lehçebilimciler tarafından yapılan

haklı eleştiriler de vardı. Hatta Fransa'nın önde gelen lehçebilimcisi Jules Gilliéron (1854-1926), "her sözcüğün kendi tarihi vardır" demişti. Bu söz bir bakıma doğrudur. Fakat her sözcük bir sisteme dahildir ve Yeni Gramercilerin incelediği de bu sistemdir. 20. yüzyılın dilbilimi, Yeni Gramercilerin doktrininin ortadan kalkması değil, esas itibariyle bu doktrinde değişiklikler yapılmasıyla nitelenebilir.

20. Yüzyıl

20. yüzyılda, Yeni Gramercilerin ilke ve yöntemlerinin Hint-Avrupa ailesi dışındaki dilleri kapsayacak şekilde yaygınlaşmasına tanık olundu. Ayrıca 20. yüzyılda karşılaştırmalı ve tarihsel (artzamanlı) dilbilim yerine yapısal ve eşzamanlı dilbilimi uygulayanların, Yeni Gramercilerin doktrinine tepkileri görüldü. Nasıl Ortaçağ'da pedagojik dilbilim, 18. yüzyılda felsefi dilbilim ve 19. yüzyılda tarihsel dilbilim hâkim olduysa, 20. yüzyılın ortalarına kadar da betimleyici dilbilim hüküm sürmüştür. Betimleyici dilbilim, genellikle tarihsel ve karşılaştırmalı verilere bakılmaksızın bir dilin belirli bir andaki yapısının incelenmesidir.

19. yüzyıldaki üç temel yönelim 20. yüzyılın başlarında da devam etmiştir: geleneksel gramer, Sanskritçe bilimi ve diğer bilimsel disiplinlerin ilke ve yöntemlerinden yararlanma. 20. yüzyılın başlarındaki en büyük dilbilimci, Cenevre'de üniversitede verdiği derslerle 20. yüzyıl dilbiliminin gidişatını değiştiren İsviçreli Ferdinand de Saussure'dür (1857-1913).[20] De Saussure, artzamanlı (zaman sırasına dayanan, dolayısıyla tarihsel) ve eşzamanlı (yalnızca belirli bir döneme ilişkin, dolayısıyla betimleyici) dil incelemeleri arasındaki farkı tanımlamıştır. Artzamanlı dilbilim ile eşzamanlı dilbilim ayrı ilke ve yöntemlere sahiptir. De Saussure, *dil* (*langue*) (kişinin dili konuşma yetisi) ile *söz*'ü (*parole*) (konuşan kişinin gerçekte ifade ettiği söz) birbirinden ayırmış ve *dil*'in (*langue*), dil araştırmalarının asıl nesnesi olduğunu belirtmiştir. Saussure ayrıca, *dilin* (*langue*) hepsi birbirleriyle bağlantılı işleyen sözlüksel, gramatik ve fonolojik öğelerinin bir sistem içerisinde eşzamanlı olarak ele alın-

ması gerektiğini belirtmiştir: Ona göre, *dil* (*langue*), satranç tahtasındaki taşlara benzer. Dile ilişkin bu yapısal yaklaşım 'yapısal dilbilim'in doğuşu anlamına geliyordu.

Saussure'ün ilk etkisi fonolojide görüldü. Saussure'ün yapısal yaklaşımı, fonetikte ortaya atılan en son düşünceyle –konuşmada çıkarılan seslerin incelenmesi ve sistematik bir şekilde sınıflandırılması– uyumluydu. İngiliz Henry Sweet (1845-1912), daha 1877 yılında fonem kavramını (örneğin *bil/pil* sözcükleri karşılaştırıldığında aralarındaki fark) tanımlamıştır. Bu olguya *fonema* adını, 1894 yılında, basit ses (gelişigüzel ses) ile fonem (anlamlı ses) arasında ayrım yapan Polonyalı Baudouin de Courtenay vermiştir. Fonem kavramı ve terimi, ancak Saussure'ün ders notları Birinci Dünya Savaşı sonunda uluslararası bilim dünyasında kabul gördüğünde, dilbilim kanonunun bir parçası haline geldi.

1920'lerde ve 1930'larda "Prag Dilbilim Çevresi" fonem teorisini daha da geliştirmiştir.[21] Prag Dilbilim Çevresi fonemi dile (*langue*), dilin yapısal olarak bağlantılı bileşenlerine ait sayarak karmaşık fonolojik bir birim olarak değerlendirdi. Onlar, her fonemin birtakım ayırt edici özelliklerden oluştuğuna, bu özelliklerin tümünün, fonemi özerk bir dil öğesi haline getirdiğine inanıyorlardı. Yine bu çevreye göre, her ayırt edici özellik ya kendisinin yokluğuyla, ya da araştırılan dilde en az bir başka fonemde görülen farklı bir özellikle karşıtlık oluşturuyordu. Dolayısıyla fonolojik sistemin bütünü, sistemi oluşturan fonemlerin karşıtlık oluşturan özellikler öbeğine göre sınıflandırılabilirdi. Örneğin, Galce p/b, ff/f, th/dd, t/d, ll/l ve c/g (burada fonetik olarak değil, alfabetik olarak yazılmıştır) fonem bakımından ötümlü/ötümsüz karşıtlığını gösterir. Çeşitli fonemlerin bu karşıtlıkları etkilemesiyle ya da birtakım başka olguların sonucu olarak, böylesi karşıtlıkların farklı sözcük konumlarında daraldığı, genişlediği veya hatta kaybolduğu görülür. Hatta vurgu, uzunluk, perde, ses tonu ve eklemin (bunlar "parça-üstü özellikler" olarak anılır) bile, normal ünsüz-ünlü parçalarının yanı sıra anlam doğuran ayırt edici özellikler taşıdığı saptanmıştır. Prag Dilbilim Çevresi'nin çalışmaları sayesinde, fonem dilbilim teorisinde başat bir rol kazanmıştır ve bu rol bugün dünya

dillerinden herhangi birinin betimlenmesinde ve çözümlenmesinde örtük olarak bulunur.

Avrupa, ufuk açıcı eşzamanlı incelemeler üretmeye devam ederken, ABD de 1920'lerde betimleyici dilbilim konusunda mükemmel ürünler vermeye başladı, nihayet 20. yüzyılın ortalarına doğru dilbilim alanına hâkim oldu.[22] Bu başarıda en önemli pay ABD'de yaşayan üç dilbilimciye aitti: Alman Franz Boas (1858-1942), Alman Edward Sapir (1884-1939) ve Chicago doğumlu Leonard Bloomfield (1887-1949). Hem Boas hem de Sapir Alman arka planının ve döneminin ürünüdür ve eserlerinde von Humboldt'un dilbilim teorilerinin izlerine rastlanır. Fakat antropolojinin dilbilim alanının önemli bir parçasını oluşturması gibi benzersiz bir özelliğe sahip olan Amerika da söz konusu iki dilbilimciyi etkilemiştir. ABD ve Kanada yerli dilleri bu dönemde bilimsel olarak incelenmiştir. Boas, *Handbook of American-Indian Languages* (1911-1938) adlı eserin hem editörüdür hem de yazarlarından biridir. Boas bu eserde, formel bilimsel terimlerle daha önce betimlenmemiş dilleri incelemek için betimleyici dilbilim tekniklerini kullanmıştır. Alan çalışmaları yapan dilbilimciler kuşaklar boyunca, o zamana kadar betimlenmemiş bir dile yaklaşımlarında Boas'ın kuram ve tekniği incelikli bir şekilde bir araya getirmesinden yararlanmışlardır. Alman modellerini takip eden Boas, Amerikan kültürlerini inceleyen antropoloji ABD'de bir bilim dalı haline gelirken, bu disiplinin gidişatını değiştirmiştir.

Boas'ın yönlendirmesiyle araştırma yapan Sapir dile çok geniş bir perspektiften yaklaşmış, çeşitli insan etkinliklerinin dilin her yönüne nüfuz ettiğini düşünmüştür. Sapir, özellikle dillerin tipolojisi –dillerin yapı bakımından analizi (tek heceli, eklemli, çekimli vb)– üzerinde durmuştur ve çağdaşları daha çok semantik ve psikolojiye ağırlık verirken, çok çeşitli dillerin genel gramer ve morfoloji niteliklerinin saptanmasıyla doğru bir tipolojinin çıkarılabileceğine inanmıştır. Sapir'in *Language* (1921) adlı eseri tipolojik sınıflandırma için hâlâ en iyi genel giriş kitabıdır.[23]

Çok titiz yöntembilimsel ve formel çözümlemelere dayanan Bloomfield'in dilbilimi, Amerikan davranışçı psikologlarının po-

zitivizminden bir hayli etkilenmiştir ve dönemin bilim anlayışını yansıtır.[24] Bloomfield'in 1933 yılında Amerika'da yayınlanan *Language* adlı eseri, sadece yirmi yıl boyunca dilbilimi en iyi anlatan giriş kitabı niteliği taşımakla kalmadı, aynı zamanda üniversitelerin temel ders kitabı haline gelerek disiplinin gidişatını da etkiledi.[25] 'Bloomfield dönemi'nde çoğu Amerikalı dilbilimci, araştırmalarını nesnel olarak betimlenebilir işlemlere ve kavramlara dayanan formel analizlere yoğunlaştırmıştır.

Burada fonem ve morfem merkezi bir önem kazanmıştır. Cümle yapısı birincil bileşen çözümlemeleri diyagramlara dönüştürülmüş, morfemler boyut ve karmaşıklığı giderek artan yapıları gösteren 'ağaçlar' şeklinde temsil edilmiştir. Sözcesel model, sözdizim ve morfolojinin daha az dikkate alındığı bir dağılım modelidir.

Amerikalı Kenneth L. Pike ve meslektaşları, dilbirimsel (*tagmemic*) çözümleme sistemi oluşturmak için çoğunlukla Orta ve Güney Amerika dillerini kullanarak birincil bileşen çözümlemeleri yaptılar. Dilbirimi (*tagmeme*), temel gramer birimi olarak ya da yapısal 'boşluk' –bir cümlede belirli sınıftan gramer öğelerinin sokulabileceği konum– olarak tanımladılar. Böylece cümleler, Bloomfield dilbiliminde olduğu gibi birincil bileşenler zinciri olarak değil, ikincil bileşenlerden (*collateral constituent*) oluşan diziler olarak analiz edilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dilbilim çeşitli yarı özerk kollara ayrılmaya başlamıştır. Bu, dilbiliminin giderek karmaşıklaşmasından dolayı zorunlu hale gelmiştir. Söz konusu kollar, sözdizim, fonoloji, fonetik, semantik, semiyotik (göstergebilim), lehçebilim, tarihsel dilbilim, sözlük bilgisi gibi alanlardır. Dilbilim ayrıca dilin etnolojik, sosyal ve psikolojik boyutlarını da kapsayan geniş bir yelpazeye yayılarak budun-dilbilim, toplumsal dilbilim ve ruh-dilbilim gibi önemli dalların ortaya çıkışına yol açmıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısında, dilbilimcilerin, dilbilim derslerinin ve dil teorilerinin sayısında hızlı bir artış yaşanmıştır. Daha önemlisi, bu 50 yıl içinde dil konusunda yazılanlar, önceki 2500 yıl içinde yazılanlardan daha fazladır. Bu materyal deryası içinde dil araştırmalarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Ayrıca,

dilbilimin en azından yeni yüzyılda alacağı muhtemel doğrultuyu gösteren yepyeni dinamikler ortaya çıkmıştır.[26]

İngiltere'de 1940'lar ve 1950'lerde, fonoloji üzerine yoğunlaşan J. R. Firth, dilin bağlamsal teorisi de denen 'prozodik analiz' teorisini geliştirmiştir. Bir sözceyi oluşturan sözcükler ve cümlecikler, ancak gerçek kullanımın durumsal bağlamlarında çeşitli işlevleriyle ilişki içinde anlam kazanır. Bütün dil yapıları üç farklı düzeyde soyutlama kümelerinden oluşur: sözlüksel, gramatik ve fonolojik.

Bunlar, sözdizimsel yapılarda ve dizisel sistemlerde üç düzeyin her birindeki birbiriyle bağlantılı öğelerle ve sınıflandırmalarla birlikte ses girdilerinin somut özelliklerini ve oluşlarını anlatmaktadır. Burada fonoloji, gramer ile fonetik arasında bir bağ haline gelir.[27]

Gerçek konuşma aktarımındaki ayırt edici özellik çözümlemesi, önceleri Prag Dilbilim Çevresi'ne mensup olan Roman Jakobson tarafından geliştirilmiştir. Jakobson, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra fonemik özellikleri, duyan kişinin perspektifinden akustik olarak analiz etmiş ve dünya dillerinin fonemlerini on iki karşıtlıktan (tizlik/kalınlık, yaygınlık/yoğunluk, vb.) oluşan bir kombinasyon içinde yapısal olarak tahlil etmiştir. Jakobson söz konusu ikilikleri, enerji dağılımı açısından, ses dalgalarında frekansların değişimi olarak tanımlanmıştır. Buradan hareketle, bir dilin fonolojik sistemi, özellik karşıtlıkları temelinde çözümlenebilir.[28]

Rus Devrimi, bu alanın Batı dilbilim geleneğinden kopuş anlamına geliyordu. Sovyet dil çalışmaları garip bir şekilde, dil tarihine ilişkin kendi teorilerini oluşturan Nikolai Y. Marr (1864-1934) tarafından kontrol edilmiştir. Marr, Hint-Avrupa dilleri teorisini bile reddetti, dilin kaynağı olarak eski jest anlayışını benimsedi ve bu jest anlayışını dil evriminin 'aşamalarının' bir göstergesi olarak 19. yüzyılın tipolojisiyle birleştirdi. Bilindiği gibi, 1950 yılında Josef Stalin Marrist teorinin toptan reddedilmesini emretti ve o zamandan beri Rus dilbilimciler, genellikle Batı dilbilim ilkelerini ve yöntemlerini benimsemektedirler. 1950'lerde ve 1960'larda, özellikle sözlükbilgisinde (sözlük oluşturmanın ilkeleri ve uygulamaları)

mükemmel çalışmalar ürettiler. Sözlükbilgisi dilbilimde fonolojiye ve gramere eşit konuma gelmiştir.

1940'larda ve 1950'lerde birçok dilbilimci, Yeni Gramercilerin ses yasalarını ve değişimini fonemik teoriyi de araştırmalara dahil edecek şekilde yeniden yorumladı. Germen dillerindeki 'İlk Ses Değişimi' gibi tarihsel dil değişimlerini –özerk sesler içinde değil– sistem içinde değişim olarak değerlendirdiler. Böylece bu tür değişimler, telaffuzda art arda gerçekleşen değişimlerde fonolojik karşıtlıkların korunması olarak açıklanabilmekteydi. Artık sadece sonuçlar değil, sebepler de araştırılıyordu. En önemli sebeplerden birinin dillerin kendi fonolojik sistemlerinde yattığı görüldü. Her dil, her düzeyde simetri üretmeye eğilim gösterir, fakat insan ses sistemi anatomik olarak asimetriktir.

Bu sürekli dengesizlik, otomatik olarak yeniden düzenlemelere ya da değişikliklere yol açar. Anlamlı bir iletişimin gerçekleşmesi için karşıtlıkların bulunması gerekir, dolayısıyla diller, bu gerekli karşıtlıkları korumak amacıyla, insanların bilinçli müdahalesi olmaksızın kendi kendilerine sürekli olarak değişir.

Başka bir araştırma alanında ise, Amerikalı Sidney M. Lamb'in "katmansal dilbilgisi"ne göre, cümle çözümlemesinde, dil yapısı içerisinde giderek küçülen dört katman bulunur: anlambirimsel (en küçük dilsel anlam birimi), sözlükbirimsel, biçimbirimsel ve sesbirimsel. Bu katmanlardan her biri hiyerarşik bir şekilde birbirine bağlıdır. Bloomfield'in dağılımsal analizini bilinçli bir şekilde reddeden Lamb, karşılaşılabilecek çeşitli yapısal ilişki türlerini ortaya koymuş, ayrıca bir çözümleme düzeyindeki yapının farklı bir düzeydeki başka bir yapıyla ilişkili olabileceği çeşitli şekilleri göstermiştir.[29]

Dil geleneğinde önemli bir kopuş da 1957 yılında meydana gelmiştir. 1957'de, Amerikalı Noam Chomsky *Syntactic Structures* adlı eserini yayınlamış ve "dönüşümlü üretici gramer' kavramını ortaya atmıştır.[30] Üretici dilbilgisi, bir ya da daha fazla verili cümle dizisine dayanarak, esas olarak dili oluşturan çok sayıda ya da belki de sınırsız cümle dizisini oluşturmayı yansıtır, böylece insan dilinin yaratıcılığı gösterilir. Özellikle Amerika'da birçok dilbilimci

tarafından müteakip yıllarda kuramsal ilkeleri ve yöntemleri daha da geliştirilen dönüşümlü üretici gramer, sınırsız sayıda gramatik cümle üretmek için kural olarak dilsel tanımları tasarlayarak anadilini konuşan kişinin dil yetisini tanımlamaya çalışır.[31]

Chomsky'nin anlayışına göre, üretici dilbilgisi aynı zamanda açık olmalıdır; yani, gramer kurallarını ve uygulama koşullarını kesin olarak belirtmelidir. Bu kurallar üç gruba ayrılır: Tümcecik yapısının kuralları (hiyerarşik olarak isim tümceciği/fiil tümceciği, sonra da tanımlık/isim ve fiil/isim tümceciği vb. olarak düzenlenir ve 'ağaçlar' şeklinde gösterilir); bu kuralların belirli dönüşümleri (yeniden düzenleme, gömme, eklemeler, kaldırmalar vb.) söz konusu öğeler 'derin yapının' 'yüzeysel yapıyı' göstermesini sağlar. Son olarak morfofonemik bileşen. Morfofonemik bileşenin kuralları ilk iki grubun sonuçlarını gerçek seslere (konuşma) ya da seslerin yazılı dilde temsiline dönüştürür.[32]

Dönüşümlü üretici gramer, Bloomfield'e ait betimsel dilbilimi tepetaklak etmiş ve bir dilin kurallarını tanımlamaktan ziyade dilin yaratıcı yapısını açıklayan ve vurgulayan kuralları geliştirmiştir. Dönüşümlü üretici gramerin teorik önbelirtileri, Chomsky'nin de bizzat tasdik ettiği gibi, belirli dönüşümsel teknikleri belirleyen Latin gramercilerinin, von Humboldt'un ve Port Royal gramercilerinin çalışmalarında görülür. Fakat dönüşümlü üretici gramer, sınırsız dil yetisi oluşturan bir çerçeve sağlama konusunda söz konusu eski gramercileri aşmıştır. Ayrıca, Chomsky dilbilimin, psikolojinin ve felsefenin artık ayrı disiplinler olarak ele alınamayacağına, insan düşüncesinde daha geniş bir bütünlük içinde anlaşılması gereken bölünmez bir sistem olduğuna inanmaktadır. Chomsky'nin teorisinin dilbilim tarihindeki yeri zamanla değişti; eskiden gelecekteki dil çalışmalarının izleyeceği yegâne teorik yön olarak benimsenen teori, artık dilbilimsel çalışmalarda benimsenebilecek teorik yönlerden yalnızca biri haline geldi. Bununla birlikte, dönüşümlü üretici gramer, 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan en önemli kuramsal dilbilim modeli olarak kalacaktı.[33]

Geleneksel dilbilimciler, Bloomfield, Sapir, Boas ve diğerleri tarafından oluşturulmuş modelleri takip ettiler ve takip etmeye de

devam ediyorlar. Geleneksel modelleri takip edenler, genelde Temel Dilbilim Teorisini (dil ve dil değişimlerini tanımlamak ve genel dil özelliklerini saptamak için temel kavramları ele alır) savunan Betimsel Dilbilimcilerdir. Betimsel Dilbilimciler, bizzat kendilerinin de ifade ettiği gibi, bilinen doğal dil temelinde değil, kuramsal olarak bütün dillerde uygulanabilen daha derin dil tümelleri temelinde yeni bir dil modeli oluşturmaya çalışan ve 'temel teori'ye karşı çıkan Biçimselciler (özellikle de Chomsky'ciler) ile aynı fikirde değillerdi. Betimsel Dilbilimciler, dilin tam bir teorisi olamayacağı için, Biçimselcilerle asla bir uzlaşma da olamayacağını çok katı bir şekilde savunurlar: Biçimselcilerin çözümlemelerinin 'bir dili, kendi aksiyomatik çerçevelerine uydurmak' anlamına geldiğini iddia ederler.[34] Biçimselciler ise bu tartışmayı tamamen görmezden geldiler, çünkü onlar için tartışma yoktu, tüm sorun konu dışı olmaktı. Yeni birçok Biçimselci teori ortaya çıkmıştır. Bu teorilerden bazıları Dönüşümlü üretici gramere eklemlenmekte bazıları ise bu teoriye karşı çıkmaktadır.

Dönüşümlü üretici gramerin, tarihsel dilbilimde elverişli bir şekilde uygulanabildiği, şimdiye kadar geleneksel dilbilimcilerin yeterli bir biçimde açıklayamadıkları kesin fonolojik olguları açıklayabildiği, 1960 yılından beri belli sayıdaki başlıca tarihsel dilbilimci tarafından ifade edilmektedir.[35]

Dönüşümlü üretici gramer, 20. yüzyılın ikinci yarısında dilin başlıca teorik açıklaması olmuştur. Aynı dönemde, Temel Dilbilim Teorisi de, güçlü bir temeli olan uygulamalı dilbilimin karşıt alanı olarak somutlaşmıştır. Betimsel Dilbilimciler, 'biçimselciliğin keyifsizliğinden' şikâyet edebilirler ve bütün dünya dillerinin çoğu için uygun bir betimleyici gramer eksikliğini belirtebilirler. Fakat Biçimselciler de özellikle bilişimsel dilbilim konusunda dilbilime büyük katkıda bulunmaktadırlar.

Tamamen yeni teoriler ortaya çıktı. 1950'lerde konu çözümlemesine öncülük yapan Chomsky'nin hocası Zellig Harris, metinlerde iki ya da daha fazla cümle arasındaki dönüşümü 'dönüşüm ilişkisi' olarak adlandırmış ve söz konusu dönüşüm ilişkisinin metin betimleyici çözümlemeleri cümle sınırlarının ötesine ve karşısı-

na çıkarmanın etkili bir aracı olduğunu göstermiştir. Metin analizinde, bir metnin tanımlanan bir bağlam içinde yorumlanması için dil 'çerçeveleri' kavramı; bir konuşmada, konuşma sonuçlarını bildirme sistemlerini belirtmek için ya da dinleyiciliğe işaret etmek için 'sıra alma' ya da 'söz söyleme hakkı' kavramları kullanılır. Ayrıca 've', 'o', 'pekâlâ' ve 'fakat' gibi konuşmayı bölen ve sözlük tanımlarının dışındaki konuşma ilişkilerini anlatan 'konuşma işaretleri' kavramı ve bir önermeye iltifat etme, kendini sevdirmeye çalışma ya da dolaylı olarak hâkim olma gibi, bir ifadenin anlattığını araştıran 'söz eylem analizi' kavramı kullanılır. Bu, kültürlerarası ölçekte birbirini anlamada önemli bir boyuttur.

Aynı zamanda doğal dili işleme olarak da bilinen bilişimsel dilbilim, ilk defa Rusçadan İngilizceye bilgisayar çevirileri yapmak için bilgisayarların ilk olarak kullanıldığı 1946 yılında başlamıştır.[36] (Bilgisayar çevirileri, kullanımdaki pek çok değişik sistemle birlikte, o zamandan itibaren son derece gelişkin ve ticari olarak da kârlı bir disiplin haline gelmiştir.) Gerçekte, bilişimsel dilbilimciler, Java, C++, Fortran vb gibi dilleri programlamanın aksine bilgisayarları doğal diller üzerine çalışma yapmak için kullanırlar. Burada, dilbilimciler bilgisayarları, doğal dilleri çözümlemede ve geliştirmede ve psikolojik olarak insan dilinin nasıl işlediğini bilgisayarlarla kıyaslayarak daha iyi anlamada kolaylık sağlaması için teknolojik olarak kullanabilmek amacıyla dil ile bilgisayar bilimi kaynaklarını birleştirirler.

Bilgisayar biliminden ve ilgili disiplinlerden yöntemler ve araçlar elde eden dilbilimciler, çeşitli teorilerin bilişimsel modellerini inşa edebilir, deneyebilir ve onunla uygulamalı işlem yollarından (tekrarlanan bilişimsel bir problemi çözmeye yarayan prosedür kuralları), veri yapılarından ve dillerin programlanmasından bir fikir edinebilirler.

Bilişimsel dilbilimin, bilişimsel sözlükbilgisi, bilişimsel fonoloji, kontrollü diller ve sınırlı mantık programlama gibi birçok alt-dalı vardır. Uygulamalı bilişimsel dilbilim, bilgisayar çevirisine, yani metin ve konuşma sentezlerinden ve tanınmasından ortaya çıkan bilgi çıkarımına başvurur. Konuşmayı anlama ve üretme –özürlü-

ler için, telefon temelli bilgi sistemleri için, büroda yazdırma sistemleri vb için– büyük ticari pazarları olan bilişimsel dilbilimin uygulamalı alanlarıdır. Bundan başka, maliyeti en aza indirmek ve verimliliği azami düzeye çıkarmak için insan yerine bilgisayar kullanılarak metinler oluşturulmakta, yönetilmekte ve sunulmaktadır. Yardımlı metindeki metinsel bilginin sunulması, standart (yani doğrusal) metin ihtiyacının ortadan kaldırılması şu anda bilişimsel dilbilimde en büyük tartışmalardan biridir.

Bilişimsel dilbilim, dünya çapında çalışmasına ve hizmet sağlamasına tahsis edilmiş enstitüleriyle, seminerleriyle, araştırma merkezleriyle ve özel kurumlarıyla artık temel bir araştırma alanıdır. Bu disiplin, şu anda dil biliminin en dinamik ve en yararlı kolu olarak giderek büyümektedir.

Dil araştırmaları, uzun ve zengin bir geleneğe sahiptir. Hindistan'ın Sanskritçe uzmanları, M.Ö. birinci binyılın ikinci yarısında dilin doğasına ilişkin şaşırtıcı derecede derin bir kavrayış kazanmışlardı. Eski Yunan ve Romalı uzmanlar kendi dillerini sağlam bir şekilde düzenlediler ve gruplandırdılar. Ayrıca, 2000 yıldan fazla bir süre boyunca pek çok yapıyı, hatta 'barbarların' yapılarını destekleyen gramer bilgilerinin temellerini attılar. Ortaçağ'a ait 'spekülatif gramer' Priscianus'un Latince çekimlerini Aristotelesçi felsefe ile birleştirdi. İbranice ve diğer dilleri inceleyen Rönesans, Yunanca ve Latincenin gözlemlenen tüm dil olgularını açıklamadığını ortaya koydu. 18. yüzyılda sözlükler hazırlandı ve dilin kökenleri hakkında sorular ortaya atıldı ve 20. yüzyılda buna cevaplar verildi ve süreç içinde dilbilim oluşturuldu. 20. yüzyıl, dilin olanakları konusunda bambaşka pencereler açan, heyecan verici yeni dil kuramlarıyla ve yeniliklerle doludur. Bu yüzyıldaki, morfemden bilgisayar üretimli dillere dek uzanır.

Dilbilim, insanın bilgi hazinesine son derece büyük katkılarda bulunmuştur. Diğer disiplinler, tarihsel dilbilimcilerin çok önce keşfettiklerini ancak şimdi onaylayabilmektedirler. Örneğin, dil karşılaştırmaları, Fincenin Kuzey Asya'nın Ural kolundan olduğunu on yıllar önce tespit etmiştir; kalıtım bilimciler, şu anda Finlerin Asyalı olduğuna dair 'keşiflerini' duyurmaktadırlar, Asya'da çok

sık görülen Y polimorfizmlerine (son derece nadir görülen eril dönüşümler) Fin toplumu içerisinde de yaygın olarak rastlandığını belirtmektedirler. Benzer biçimde, dilbilimciler on yıllarca önce Polinezyalılar olarak adlandırdıkları Yeni Zelanda'nın Maorilerinin yaklaşık 5000-6000 yıl önce, Asya özellikle de Tayvan kökenli olduğunu saptamışlardı. 1998 yılında, dünya medyası, aynı olgunun kalıtım bilimciler tarafından gerçekleştirilen keşfini –dilbilimin daha önceki katkılarını dile getirmeksizin– manşetlere taşıdı. Belki de daha çarpıcı bir gelişme, bilişimsel dilbilim alanında yaşanmaktadır. Bilişimsel dilbilim, henüz güçlükle anlaşılabilen şekillerde, dillerin programlanması aracılığıyla, bugün yepyeni bir keşif dünyası sunuyor.

Dilbilim, tıpkı araştırmakta olduğu diller gibi sürekli olarak evrim geçirmektedir. Bunun nedeni, yalnızca yeni kavrayışlar değil, aynı zamanda dil incelemelerini etkileyen akışkan sosyal değişimler, ilgiler ve önceliklerdir. "İnsanın kendini gerçekleştirmesinin bir parçası olan" dilbilim, artık tamamen olgunlaştı ve kendi eşsiz dinamiklerine sahip; şüphesiz insanlığın gelişen dil kavrayışını daha da zenginleştirip gelecek yüzyıllar için sınırsız potansiyelini artırmaya devam edecektir.

VII

Toplum ve Dil

Sümer kralı Gılgameş yaklaşık 4000 yıl önce "ismimi ünlü insanların isimlerinin yazılı olduğu yere yazdıracağım" diye övünürken, aynı zamanda toplumun başlıca dil kullanımlarından birine işaret etmiştir: birinin konumunu tanıtması. Toplumun büyük ve küçük konuları her zaman dil kullanımına yansımıştır. Zaten eski Mısırlılar, "sözün, düşüncenin babası" olduğunu kabul ederek dilin toplumsal evin malzemesinin hem temeli hem de inşası olduğunu belirtmiştir. Toplumun nihai mimarisi ve yeniden biçimlendirilmesi dille ölçülür. Dil insanın tüm eylemlerine ses verir, bunu karmaşık ve incelikli yollarla gerçekleştirir.[1] Uluslararası ilişkilerden özel ilişkilere kadar sosyal etkileşimin pek çok katmanı dil aracılığıyla yürütülür, etkin kılınır ve güçlendirilir.

Dil yalnızca nereden geldiğimizi, neyi benimsediğimizi ve kime ait olduğumuzu bildirmekle kalmaz, aynı zamanda, kendi bireysel, cinsel ve etnik haklarımıza sahip çıkıp yatırım yapmamız, toplumun talepleri arasında yolumuzu bulmamız ve başkalarına ne istediğimizi ve isteğimizi hayata nasıl geçireceğini bildirmemiz gibi konularda taktik ve stratejik olarak kullanılır.[2] Tarih boyunca insan-

lar başkaları hakkında, yalnızca onların etnik diline, yerel ağzına, hatta bireysel sözcük seçimlerine bakarak hüküm verdiler –yani, onların toplumu içerisindeki yerlerini değerlendirdiler. Dilsel hüküm son hüküm oldu ve insanlık tarihinin tümünü şekillendirdi.[3]

Dil Değişimi

Yaşayan bütün diller sürekli değişim geçirirler.[4] Dilde değişim özellikle yazı dilinde belirgindir. Örneğin Shakespeare okurken bu değişiklik hemen anlaşılır. En az belirgin olan değişim, gerçekleşmekte olan ya da 'devam eden' değişimdir. Büyükanne ve büyükbabaların kullandığı yalnızca bir sözcük ya da o sözcüğün bir ünlü harfi torununa biraz 'tuhaf' görünebilir. Tersinden bakarsak, her kuşak, bir sonraki kuşağın konuşmalarını 'uygunsuz' bulur.

Bölünen mastarların yaygın kullanımı* (dilsel değişimin en uzun süreli örneklerinden biri sayılabilir) 19. yüzyılın sonunda Büyük Britanya'da öyle bir konu haline geldi ki, sorun en yüksek derecedeki emirleri dahi etkiledi: Sir Winston Churchill, resmi bir belgede "Bu cins İngilizce benim tahammül sınırlarımı aşıyor" şeklinde sıradışı alaylı bir yorumda bulundu. Yaklaşık yüzyıl sonra Oxford İngilizce Sözlüğü nihayet bölünen mastarı dile 'uygun' buldu... oysa bölünen mastar İngilizcede uzun zamandır pekâlâ kullanılıyordu.

Dil kullanımındaki hiyerarşik kesitler [*register*] –kutsal, saraya uygun, mesleki, resmi, askeri, sivil, tanıdık ve dostane– bütün dünya dillerinde hem birbirleriyle hem de önceki ve sonraki kuşakların dil kullanımlarıyla mücadele halindedir. Fakat iletişim sürer ve dil zenginleşmeye devam eder.

Dilsel değişimlerin nedenleri, dili konuşan her bir kişinin bireysel yaşamı kadar çeşitli ve karmaşıktır: yabancılarla temas, çift-

---

* İngilizcede bölünen mastar (split infinitive), mastarı oluşturan sözcükler ("to" ve fiil) arasına bir sözcük girmesidir. Örneğin "to boldly go where no man has gone before" cümleciğinde "to" ile "go" arasında "boldly" kullanılmıştır. Yazar burada, bu kullanımın, birçok dil otoritesi tarafından uzun zaman standart İngilizceye aykırı sayıldığından bahsediyor. – ç.n.

dillilik, altkatmanlar,* yazı dili, sürekli olarak simetri arayışında olan fonolojik sistem ve başka nedenler.[5] Geçen 200 yılda en temel neden, tarihte eşi görülmemiş kentleşmedir. 1790 yılında Amerikalıların yalnızca 20'de biri kentte yaşıyordu; 1990 yılında ise yalnızca 40'ta biri kırsal alanda yaşıyordu. Üçüncü Dünya ülkeleri şimdi yalnızca dilleri değil, aynı zamanda koskoca dil ailelerini de yok eden benzer bir kentleşme devrimi geçiriyor. Geleneksel insan yerleşim örüntülerinin alt üst oluşu, sayısız dilsel karmaşıklıkları da beraberinde getirmektedir. Bu, yeniliklere, lehçelerin ortadan kalkmasına, hatta bir dilin yerini başka bir dilin almasına yol açan bir 'dönüm noktasıdır'. Buna karşılık, belki de binlerce yıl süren uzun bir denge dönemi boyunca, alansal yayılma, dilsel değişimde başlıca etken olabilir.

Son zamanlarda gelişen teknoloji, dilsel değişimin dinamiklerine yepyeni boyutlar getirmiştir: telefon, radyo, sinema ve televizyon. İnsanlık tarihinde ilk defa biz de "kör gibi" dinliyoruz: Konuşmanın çok temel bir unsuru, yani jest, görsel olmayan iletişimde bulunmuyor. Ama telefonda konuşurken İtalyanlar hâlâ sallanıyor, Japonlar başlarını eğerek selam veriyor, hepimiz konuşmacı yanımızdaymış gibi hâlâ gülümsüyor veya kaşlarımızı çatıyoruz, çünkü jestler konuşmanın böylesine ayrılmaz bir parçasıdır. 1930'larda Amerikalı aktör, yönetmen ve yazar Orson Welles radyo için "Bu makineden duyulan her şeye inanılıyor" demiştir. Aynı sıralarda, Almanya'da, ucuz bir şekilde dağıtılmış *Volksempfänger* ('Halk Alıcıları') Üçüncü Reich dönemi boyunca, Berlin'in Yüksek Almancayla yazılmış propaganda amaçlı resmi bildirilerini yayınlıyordu, böylece merkezi hükümetin dil telaffuzunu farklı lehçe konuşan geniş kitleler arasında etkili bir şekilde yaymış oluyordu. Bu daha önce görülmemiş bir şeydi. Yeryüzünde, radyonun konuşulan dil üzerindeki etkisi muazzam derecede büyüktü, dilde standartlaşmayı getirmişti. Bu etki üç kuşak sonra hâlâ hissediliyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra televizyon hayatımıza girip çok daha büyük bir etki yarattı: O zamandan beri geniş izleyici kitlele-

* altkatman: Başka bir dilin yerine geçmiş sonraki dile göre, kendisinde izler bırakmış olması bakımından önceki dil. – ç.n.

leri arasında lehçelerin ortadan kalkıp standart dilin yaygınlaşması, dilde sirayet ve üst üste binme görülmüştür. Şu anda televizyon, lehçelerin ortadan kalkışına yol açan belki de en önemli etkendir. 20. yüzyılın son yirmi yılında Hollywood stüdyolarının uluslararası televizyon programcılığında büyük etkiye sahip olması, bu programları seslendirme yapmaksızın yayınlayan ülkelerde Standart Amerikan İngilizcesinin kullanımını hızla artırmıştır. Örneğin Yeni Zelandalılar 1970'lerde Amerikan dolgu sözleri –'like', 'sorta', 'kinda', 'ya know', 'and stuff'– hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı, fakat 1990'ların ortalarında Amerikan televizyon programları ekonomik nedenlerle İngiliz ve Yeni Zelanda programlarının yerini alınca, genellikle gençler tarafından kullanılan bu deyimler ABD ve Kanada'da olduğu gibi Yeni Zelanda konuşma dilini kirletmeye başladı.

Bu olgu, dünya çapındaki diğer İngilizce konuşan ülkelerde de yaşanıyor ve şu anda melez bir İngiliz-Amerikan dili haline gelen Uluslararası Standart İngilizce de etkili bir şekilde yeniden şekilleniyor. Dolaysız sözcük girişleri, özellikle argo sözcüklerin ve deyimlerin girişi, ünlü bir program yoluyla ya da çarpıcı bir haber yayını yoluyla bile dünyaya yaygınlaşmaktadır. Metropol dildeki bir programın azınlık dilini konuşan bir topluluk içerisindeki yayını, sosyal açıdan tahrip edici olabilir: Örneğin, Paskalya Adası'nda yayın yapan Şili televizyonundan dolayı, anne babalar çocuklarıyla geleneksel Polinezya dili olan Rapanui dilinde konuşurken, çocukları onlara İspanyolca yanıt vermektedirler. Bu olgu, şu anda dünyanın her tarafında benzer bir tarzda meydana gelmektedir.

Hızla değişen toplumun bir yansıması olarak söz dağarcığının genişlemesi ve sözcük yer değişimi, bütün modern ülkelerde neredeyse günlük bir gelişmedir. Bununla belirtilmek istenen, İnuitlerin dilinde 'kar' için yirmi sözcük, İrlanda dilinde 'yeşil' için 40 sözcük, ya da İngilizcede 'para' için 226 sözcük kullanılması değildir – bunlar, belki de çevresel ve psikodilbilimsel olgulardır. Toplumdilbilimcilerin asıl ilgilendikleri konu, sözcüklerin, toplumun teknolojik büyüme, yeniden değerlendirme, tekâmül ya da güçlükler yaşamasının bir sonucu olarak ortaya çıkması, kaybolması ya da anlam değiştirmesidir.

Bugüne kadar bilinmeyen araçlar ve topografyalarla yeni bölgelere göç edilmesi ve bilgisayar gibi yeni teknolojilerin keşfi, toplumdilbilim açısından dilde değişimin motorlarıdır. Yaklaşık 4500 yıl önce ilk Yunanlar, Ege'de yerleşmiş pre-Greklerle karşılaştılar ve onlardan daha önce hiç bilmedikleri ve görmedikleri *plinthos* "tuğla, kiremit", *megaron* "bir tür salon", *simblos* "kubbeli arı kovanı", *kyparissos/kyparittos* "selvi ağacı" ve hatta *thalassa/thalatta* "deniz"i öğrendiler. Bu sözcükler kısa sürede Yunanca sözcükler haline geldiler. Britonik Keltler yaklaşık 2000 yıl önce Romalıların *strata* "street" (sokak), *ecclesia* "church" (kilise) ve *fenestra* "window" (pencere) sözcüklerini gördüklerinde bilmedikleri bu kavramları onlardan aldılar. Bu durum Gallilerin bu sözcükleri neden *stryd, eglwys* ve *ffnest* şeklinde ifade ettiğini de açıklar. Örneğin bilgisayarların çıkışından dolayı, dünya dillerinin çoğunda kitlesel sözcük yayılması görülmüştür: 'download', 'online', 'İnternet', 'spreadsheet', 'database', 'modem' ve diğer pek çok sözcük, otuz yıl önce yokken, şu anda günlük sözcükler olarak kullanılmaktadır. Başka dillerden yeni sözcüklerin alınması ve eski sözcüklerin etki alanını genişletmesi, anlaşılır dilin ortaya çıkışından itibaren insan toplumunu zenginleştiren dil süreçleridir.

Toplumlar ayrıca, bir toplumun olgunlaşmaya doğru son derece yavaş ilerlemesini yansıtan yeniden değerlendirme sonucunda da söz dağarcıklarını değiştirirler. 'Savaş' sözcüğü bir zamanlar onuru anıştırırken, bugün genel bir tiksintiye neden oluyor. 'Negro' (zenci) anlamındaki 'Nigger' sözcüğü tabudur, belki de İngilizcedeki en kötü dört harfli kelimeden duygusal olarak daha itham edicidir. 'Nigger' ile aynı anlamda kullanılan *keffir* sözcüğü de Güney Afrika söz dağarcığından artık çıkarılıyor. 'Fairy' (ibne), 'queer' (puşt), 'cohabitation' (cinsel birleşme), 'concubine' (metres) ve 1960'ların ve 1970'lerin cinsel devriminin kurbanı olan başka sözcükler de tamamen veya belli anlamlarıyla İngilizceden çıkarıldılar. Çünkü bu sözcükler sadece anlamsız değil, aynı zamanda hakaretamiz sayılıyordu. 'Divorcée' (boşanmış kadın), 'spinster' (kız kurusu), 'unwed mother' (yaşlı bakire) sözcüklerinin tümü kadının toplum içindeki değişen rolüne bağlı olarak kullanımdan kaldırıldı. Cinsle

ilgili çoğu eski terim –bütün bir grupla ya da sınıfla ya da onların özellikleriyle ilgili sözcükler– insanlığın üçüncü binyılın başında artan bilinç ve duyarlılığı ışığında anlam bakımından yeniden değerlendiriliyor: Örneğin 'animal' (hayvan) sözcüğü, insanlığın üçüncü binyılın başında artan bilinç ve duyarlılığı ışığında, artık 'çirkin yaratık' değil 'dost yaratık' şeklinde yeniden yorumlanıyor.

Toplumdilbilimciler, olumsuz bazı değişiklikler de tespit etmektedirler. 'Müzik', 'edebiyat', 'sanat' ve 'tiyatro' da kapsadıkları konuların değişen görünümüyle geleneksel tanımlarını kaybediyorlar; bu sözcükler "anlamsız hale geliyor." Belki de daha tehlikeli olanı, toplum değiştiği ve şimdiye kadar saygıdeğer olan gelenekleri ve inançları koruyamadığı için, 'aile', 'evlilik', 'onur' ve hatta 'Tanrı' sözcükleri giderek belirsiz hale geliyor.[6] Şimdiye kadar yalnızca arkadaş, iş ortağı ve oyun arkadaşı anlamına gelen 'partner' sözcüğü, şu anda, İngilizcedeki koca, karı, hayat arkadaşı ve nişanlı gibi eski ilişkileri ifade eden sözcüklerin de yerini alacak şekilde anlamını genişletiyor. (Bununla birlikte, 'child' (çocuk), 'mother' (anne) ve 'incest' (ensest) sözcüklerine dokunulmamıştır; 'baba' ise yeniden değerlendirme kapsamındadır.)

Bir toplumun yeniden keşfi böylesi kelime değiştirmelerinde görülür. Yukarıda bahsedilen bütün değişimler, yazarın toplumsal dokunun henüz tamamlanmamış zorlu bir yeniden dalgalanma geçirdiği 20. yüzyılın son yarısındaki ömrü içinde olmuştur. İnsanın yaşı ilerledikçe, miras alınan kullanımları o ölçüde terk etmek ve eski kavramları yeniden tanımlamak gereğiyle karşı karşıya kalır. Pek çok kişi için bu imkânsız değilse bile çok zor bir iştir.

Küçük değişiklikler, insanın değişiklik olsun diye değişiklik eğilimini gösterir – yenilik yapmaktan başka hiçbir nedeni olmadan yenilik yapma eğilimi. Son derece uygun standart sözcükler, kekiğin çorbaya lezzet kattığı gibi yalnızca konuşmaya lezzet katan ilave olsun diye düzenli olarak yerlerini başka sözcüklere bırakırlar ya da yanlarına başka sözcükler eklenir. Böylesi sözcüklerin çoğu özellikle gençler arasında konuşulan ve çabucak kaybolan geçici moda olan sözcüklerdir. Düzenli eklemelere davetiye çıkaran bir "yer" de, gelip geçen düzinelerce eşanlama sahip 'excellent' (mükemmel) sözcü-

ğüdür: 'awesome' (1990'lar), 'groovy' (1960'lar), 'hep' (1940'lar), 'absolute' (Shakespeare), 'ful faire' (Chaucer). Başka bazı sözcükler ise sözlüğe bir moda olarak girdiler, ama sonra yerlerini korudular: 18. yüzyılda İngilizce 'acute' sözcüğü 'zeki, keskin, kurnaz' sözcüklerini nitelerken daha sonra ABD'de 'çekici, hoş' anlamına gelen argo 'cute' haline geldi; 'hoşluk' anlamındaki 'cuteness' sözcüğü yakın zamanda bu sonraki tanımlamadan türetilmiştir.

Argo, teklifsiz konuşmaya uygun, standart olmayan söz dağarcığını –hem sözcükleri hem de deyimleri– ifade eder. Bu söz dağarcığı, çok çeşitli nedenlerle dili yaratıcı bir şekilde manipüle etmeye yarar. İngilizce argo yalnızca 18. yüzyıldan itibaren olumsuz bir şey olarak görülmeye başlandı: Chaucer, Shakespeare, Dryden ve Pope gibi pek çok yazar eserlerinde argoyu sanatsal ifadenin ayrılmaz bir parçası olarak kullanmışlardır.[7] 18. yüzyıldan 20. yüzyılın sonlarına kadar, İngilizce konuşanlar, 'düzgün dil' gibi idealize edilen bir kavrama dayalı genel eğitim hareketinin sonucu olarak kuralcı bir dil kullanımı yolunda çaba harcadıkları için, argo kaçınılması gereken bir şey haline geldi. Bugün ise İngilizce konuşanlar, argo kullanımında daha çok Shakespeare dönemine benzer bir tavrı benimsemeye başlamıştır. Argo, daha yüksek sosyal kesitlerde, özellikle Amerikan İngilizcesi konuşanlar arasında bile kabul edilebilir hale geldi: Beyaz Saray basın sözcüsü bir uydunun uzaya fırlatılışını "awesomely cool" ("süper bir şey") sözleriyle duyurmuştur. Bu, ABD'nin hızlı, yenilikçi, ticari, çok-etnili dil kullanımının bir örneğidir.[8] Bunun tam aksine, örneğin Almanlar ve Fransızlar yüksek sosyal kesitlerinde argoya müsaade etmezler; argo her iki dilde de kesin bir şekilde 'aşağı' sınıf diye tanımlanmıştır.[9] En uç örneği verelim: Tahitililerde ise ibadet esnasında argo kullanmak, kafaya indirilen sert bir darbeyle sonuçlanır.

Ortak Dil, İrtibat Dili ve Yapay Dil

Erken *Homo erectus* kabilelerinin, birbirlerini anlamayı kolaylaştırmak ve ticari ilişkilerde bulunmak amacıyla ortak dil geliştirmek için çaba sarf ettiği düşünülebilir. Ortak diller tarih boyunca,

özellikle ticaret güzergâhlarında bu tarzda gelişmiştir. Eğer hâkim bir dil böylesi bir ticaret güzergâhında konuşuluyorsa, o zaman bu hâkim dil 'ortak dil' haline gelir. Böylesi bir ortak dil ya da *koine* (Yunanca ortak dil), birbirinden çok farklı olan iki ya da daha fazla lehçeyi konuşanların birbirleriyle iletişim kurdukları basitleştirilmiş bir lehçedir. Ortak özellikler korunur ve paylaşılmayan özellikler bir yana bırakılır.

Belgelenmiş en erken ortak dillerden biri Hellenistik çağa (M.Ö. 323-27) ait olan *koine dialektos* yani 'ortak dil'dir. Esasen Atina bölgesinin Attika lehçesi olan *koine*, İyon lehçesi başta olmak üzere başka lehçelerin etkileriyle fonolojisini, morfolojisini, sözdizimini ve sözcük dağarını değiştirerek, ticaret ve kolonileştirme yoluyla hızla yayıldı. Bu dil, aynı zamanda edebi metinlerde, özellikle Yeni Ahit'te görüldüğü üzere, Hellenleşmiş yabancıların metinlerinde kullanılan standart Yunanca haline geldi. M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında, 'saf' bir Atina edebi dilini canlandırmak için uğraş veren bilginler, bu 'bayağı' halk dilini beğenmediler. Yine de *koine*, M.S. ilk birkaç yüzyıl boyunca Akdeniz'in ve yakın çevresinin limanlarına ve ticaret merkezlerine hâkim oldu.

M.Ö. ilk birkaç yüzyılda, Akdeniz'de *koine*, hâkim durumdayken, Kelt halklarının başlıca ortak dillerinden biri ise, belki de Gal-Britoncaydı. Bu dilin, Roma istilasından önce anakarada Galya dili konuşan Keltler ile Britanya'da Britonca konuşan Keltler arasında konuşulan ortak dil olduğu sanılıyor. Bununla birlikte, bu varsayılan ortak dil hakkında çok az bilinmektedir.

Lingua franca (ortak dil), Ortaçağ'da Arapların temas kurdukları Roman halkların dillerine verdikleri bir isimdi. Bu dil özellikle kökeni Doğu Akdeniz'de hüküm süren Venedik ve Cenovalıların diline dayanan ve orada Samilerle yerleşik Avrupalılar arasında ortak dil olarak kullanılan halk İtalyancasıydı. *Lingua franca* kavramı da, tıpkı *koine* gibi, o zamandan beri pek çok dil tarafından herhangi bir ortak dili adlandırmak için kullanılmıştır. *Lingua geral* (genel dil), özellikle Amazon Havzası'ndaki Tupilerin ve Paraguay ve Güney Brezilya'nın Guaranilerinin ortak dilleri olan Portekizcedir. Bantu gramerine ve büyük oranda Arapça sözcük-

lere sahip Svahilice, Doğu Afrika ticaret güzergâhının *lingua franca*'sı haline geldi ve 19. yüzyılda ülkenin Kongo Irmağı'na kadar olan iç kesiminde kullanıldı. Kendine has zengin edebiyatı olan Svahilice dünyada hâlâ kullanılan başlıca ortak dillerden biridir.

Proto-dillerden çıkarak doğal bir evrimle oluşan bir dilden farklı olarak, birkaç değişik dil konuşanlar uzun süre birbirleriyle temas kurduklarında yapay *pidgin* (*karma bir dil*) ortaya çıkabilir.[10] Sözcükleri genel olarak hâkim dildendir, fakat hâkim dilin sözcüklerinden daha az sayıdadır; grameri son derece basitleştirilmiştir ve bütün durumlarda olmasa da çoğu durumda düzenli hale getirilmiştir. Bir *pidgin*, genellikle ikinci bir dil olarak kullanılır, fakat bazı istisnalar da vardır. *Pidgin*'e, Güney Afrika'nın Zulu-temelli Fanagolo, Zambiya'nın Svahilice-temelli Settla, Vietnam'ın Fransızca-temelli Tay Boi ve daha birçok dili örnek gösterebiliriz. *Pidgin* oluşum süreci genellikle Portekizce, İspanyolca, Fransızca ve İngilizce gibi kolonyal dillerle bağlantılıdır.

İngilizce temelli bir *pidgin* örneği olarak 20. yüzyılda yeni bir dilin üç biçimini gösterebiliriz. Solomon Adaları'ndan, Vanuatu'dan (daha önceki ismi Yeni Hebrid Adaları) ve Papua Yeni Gine'den İngilizce konuşan plantasyon sahipleri Avustralya ve Samoa'ya şeker kamışı hasadı için Melanezyalı işçileri götürdüklerinde bu yeni dil oluşmuştur. İşçilerin geri getirdikleri *pidgin*, Papua'da Tok Pisin, Solomon Adaları'nda Pijin ve Vanuatu'da Bislama dilleri haline geldi. Söz konusu diller yüzde 80-90 İngilizce ile geri kalanı yerel sözcüklerden oluşan bir karışıma dayanıyordu. Bu üç dil bugün "fonoloji, gramer ve söz dağarcığıyla artık yeni ve farklı dillerdir."[11]

Eğer, doğal yerli bir dilin yerini karma bir dil alırsa, o zaman bu karma dil (*pidgin*), *creole* (kreol, kırma dil, melez dil) adını alır. Haiti'nin Fransızca-temelli Haiti dili, Zaire'nin Kongo-temelli Kituba dili, Papua Yeni Gine'nin Almanca-temelli Unserdeutsch, Uganda'nın Arapça-temelli Nubi dili ve benzeri pek çok dili örnek gösterebiliriz. Bir kreol *pidgin*'den türeyebilir. Örneğin, *pidgin* konuşan erkek işçilere eve dönme izni verilmezse ve karışık dilsel kökenli aile kurmak üzere aralarına kadınlar getirilirse, *pidgin* bir

dilden bir kreol dil meydana gelebilir. O zaman *pidgin*, birinci dil haline gelir ve ana dilin sadece bazı parçaları yeni kreol içinde kalıntı biçiminde yaşar. Afrika köle ticaretinden dolayı, Karayip adalarının birçoğunda tam da bu yolla çok sayıda böylesi kreol dil ortaya çıktı.

Pidgin'ler ile kreoller arasında gri bir alan oluşur. Söz konusu gri alan, aynı dili ya *pidgin* ya da kreol olarak kullananlar tarafından oluşturulur – yani tek bir dil her iki grup tarafından da kullanılabilir. Belki de kreol dilini yüzeysel bir irtibat dili olarak yeniden tanımlamak gerekmektedir: Bu bakış açısına göre, kreol dilinin temelini oluşturan *pidgin*, henüz sağlam bir dil yapısına kavuşmamış sayılmalıdır. Bu 'tamamlanmamış' *pidgin* dili birinci dil olarak konuşan yeni kuşağın, dil tümellerini barındıran sağlam kurallara yöneldiği görülmektedir. Son zamanlarda ileri sürülen Dil Biyoprogram Hipotezi, özgül gramatik özelliklerin ancak böylesi bir kreol oluşumu (melezleşme) sürecinde kendini gösterme eğiliminde olduğunu ileri sürmektedir.[12]

Eğer bir kişi, ortak dili kullanmazsa, bir *pidgin* tasarlamazsa veya benimsemezse ya da bir kreol dili konuşarak büyümezse, o zaman kendi icat ettiği 'yapay bir insan dili'ni geliştirebilir. Yapay olarak oluşturulmuş bu dilin, ideal durumda, bütün uluslar tarafından kullanılacak ve kolayca öğrenilebilir nitelikte olması gerekir. Daha önceki yüzyıllarda eğitim görmüş bütün Avrupalılar, Latinceyi ikinci dil olarak konuşup yazdıklarından böylesi bir yapılandırma Avrupa'da gerekli değildi. Bununla birlikte, Descartes ve Leibniz, daha 17. yüzyılda bilimsel bilginin aktarımı için kuramsal olarak mantıklı mükemmel bir sembolik sistemin oluşturulmasını önerdiler. Yapay insan dili çoğunlukla 'doğalcı dil' olarak adlandırılır, çünkü bu dil, yapay olarak inşa edilmesine rağmen, bilinen bir ya da daha fazla doğal dilin ortak, basitleştirilmiş gramerine ve söz dağarcığına dayanır. Bu, tarihsel olarak Batı dillerinde, özellikle de Hint-Avrupa dilerinde en yaygın paylaşılan sözcük özelliklerinin birleştirilmesi yoluyla olur. Tabii ki bu dili yalnızca Hint-Avrupa dil ailesine –yani dünyadaki pek çok

dil ailesinden yalnızca biri– dayandırma yönündeki tarihsel eğilim, 'evrensellik' iddiasını temelsiz kılmaktadır.

İlk yapay dil, 1879 yılında Güneybatı Almanya'da Papaz Schleyer'e ait Volapük'tür, fakat sahip olduğu karışık gramer ve düzensiz sözcükler öğrenmeyi zorlaştırıyordu. Yapay dillerin en başarılısı, Varşovalı göz doktoru Ludwig Zamenhof tarafından 1887 yılında tasarlanan ve bugün yaklaşık bir milyon insan tarafından konuşulan Esperanto dilidir. Esperanto'dan etkilenen Volapük Akademisi'nin birçok üyesi yeniden örgütlenmiş ve 1902'de yayımlanan yeni bir girişimde bulunmuşlardır: İdiom Neutral, doğalcı dil inşasında büyük bir ilerleme olarak karşılandı ve sonraki girişimler üzerinde büyük bir etki yarattı. Aynı sıralarda, İtalyan matematikçi Giuseppe Peano, Interlingua olarak adlandırılan Latincenin basitleştirilmiş (çekimsiz ya da kelime son eklerinde değişiklik olmayan) bir biçimini oluşturdu. 1907 yılında, Esperanto'nun doğalcı bir tarzda yeniden biçimlendirilmiş bir biçimi olan ve Fransız L. De Beaufront tarafından geliştirilen Ido dili, Paris'teki bilimsel bir komisyon tarafından yeniden ele alındı ve kabul edildi. Bu komisyon daha sonra, Esperantistler ile bir tartışma içine girdi ve yapay dil hareketi bölündü.

Daha 1918 yılına gelindiğinde, yaklaşık 100 farklı yapay dil oluşturulmuştu. Esperanto'nun pratik deneyimi ve Ido'nun kuramsal yenilikleri, 1922 yılında Alman E. von Wahl'ün oluşturduğu Occidental dili ve 1928 yılında Dane Otto Jespersen'in oluşturduğu Novial dili gibi yeni önerilere yol açtı. Bu dillerin söz dağarcığı, Batı Avrupa dillerinin sözcüklerine dayanıyordu. Yeni araştırmalar, C. K. Ogden'e ait 1930 yılındaki Temel İngilizce ve L. Hogben'e ait 1943 yılındaki Interglossa gibi tamamen bağımsız hareketlerle devam etti. 1951 yılında New York'ta bulunan Uluslararası Yardımcı Dil Kurumu'nun yardımlarıyla bir Interlingua-İngilizce sözlüğü yayımlandı.

Yapay insan diline olan yoğun ilgi, hem kuramsal-dilbilimsel bakış açısından hem de kişisel bilgisayarların yardımıyla oluşturulan diller dolayısıyla pratikte bugün de devam etmektedir. Alan tarihsel olarak büyüleyicidir, fakat pratik kullanım amacı artık

söz konusu değildir. Yapay dillerin büyük bir çoğunluğu Hint-Avrupa temellidir ve 'dilsel evrensellikten' (terim nasıl tanımlanırsa tanımlansın) yoksundur. Dahası, basit bir biçimde söyleyecek olursak, bu bağlamda doğal olmaya çalışılması doğal değildir. Mandarin Çincesi, İspanyolca ve İngilizce gibi yaşayan diller dünyada çok daha büyük etkiye sahiptir. Yapay insan dillerinin oluşturulmasının arkasında yatan esas düşünce, ulusların doğuşu ve sömürge rekabeti döneminde ulusal kimlikten kaçınmaktı. Büyük dillerin çoğu artık tek bir ulusla özdeşleştirilmediği için, şu anda böyle bir gereksinim yoktur. Yani, tarihte ilk defa dünya dilleri doğal bir şekilde ortaya çıkıyor. Gerçekten de, İngilizce –tasarlanma yoluyla değil, tarihsel koşulların bir sonucu olarak – şu anda ikinci dil olarak dünyadaki bütün dillerden daha çok kişi tarafından konuşuluyor ve bu sayı giderek artmaya devam ediyor.[13]

Ulusal ve Etnik Diller

Tarih boyunca, insanlar kendi dilleriyle ve o dili konuşanlarla kendilerini özdeşleştirip kimlik oluşturmuşlardır. Gerçekten de insanlarda 'ulus' fikri, aynı dili konuşan başka insanlarla birlikte tanımlanmanın sonucu olarak doğmuştur. Daha yakın zamanlardaki çok-etnili, çok-dilli uluslar, özellikle dilden dolayı iki ayaklı bir zemin üzerinde dururlar – Belçika, Kanada, Bask ve diğer benzer problemli toplumlara bakmak yeterlidir. Kabul edilmiş ulusal bir dil doğal olarak içinde bir 'üstün lehçe' fikrini de taşır, çünkü genellikle bu lehçeyi konuşmayanlar daha fakir ve daha güçsüzken, konuşanlar en zengin ve güçlü kesimdirler. Bir dilin nasıl konuşulması 'gerektiğini' öğreten kuralcı gramerlerde olduğu gibi, yeni bir şapka gibi moda olan itibarlı lehçelerden 'doğru telaffuzlar' sürekli olarak itibarlı olmayan lehçeleri yeniden şekillendirirler. Bugün radyo, televizyon ve internet ile gezegenin tamamında dilsel açıdan etkili bir bombardıman yaşanabiliyor.

Karşılaştırmalı bir süreç olarak ele alırsak, son zamanlarda BBC'nin 'modernleştirilmesi' İngiliz dilinin uzun bir süre boyunca kolayca anlaşılabilir yerleşik telaffuzu olarak itibar gören 'BBC

İngilizcesini esas itibariyle tasfiye etmiştir. Bugün ister İngiltere'de ister Yeni Zelanda'da olsun, yaşlı dinleyiciler 'alt sınıf telaffuzu' olarak adlandırdıkları telaffuzu, BBC yayınlarında duyduklarında büyük bir şaşkınlık geçirirler. Onlara göre bu, yalnızca "standartların düşmesi" anlamına gelmez, aynı zamanda "zevksizliğin zirveye tırmanmasını" temsil eder. Ne var ki bu tür itirazların, yaşayan büyük dillerin uzun tarihsel evrim öyküsünde herhangi bir anlamı yoktur. Özel lehçeler kendi kendilerini hızla dönüştürürken ve/veya onları kendileri yapan özellikleri kaybederken 'üstün' lehçeler yalnızca birer vehimden ibarettir.

Bir ulusun bütün lehçeleri –coğrafi, etnik, 'üst katman-alt katman' sosyal, etnik-sosyal (siyah 'üst katman' ile beyaz 'alt katman' ya da tersi), itibarlı, denk ve diğer lehçeler– irtibat etkileri ile birlikte (Fransızcanın İngilizce üzerindeki yaklaşık 1000 yıllık etkisi gibi) yeryüzündeki bütün doğal dillerin her birini karakterize eden dilsel karışıma katkıda bulunur.[14] Kentsel toplumdilbiliminde, genel olarak 'dayanışmaya' karşı 'güç', 'alt' toplumsal sınıfa karşı 'üst' toplumsal sınıf, 'kapalı ağ'a karşı 'açık ağ' gibi ikiliklere atıfta bulunulan 'standart-anadil modeli' takip edilir. Ne var ki bu kutuplaştırmalar, insanlık tarihinin çoğuna damgasını vuran daha küçük topluluklara uymamaktadır: Afrika'nın dilleriyle ilgili çalışmaların bugün gösterdiği gibi, dilsel çeşitliliği kavramsallaştırıp düzene koymanın en iyi yolu, komşuların ve ataların konuşma normlarına bakmaktır.

Çok-etnili toplumlarda bazı etnik grupların diğerlerine göre daha fazla bölgecilik yaptıkları, yani homojen bir nüfusa sahip ayrı bir bölgenin farkında oldukları ve bu bölgeye bağlılık gösterdikleri doğrudur. Avrupa kökenli Amerikalılar, mesela, etnik bir davranış ve dil tümeline eğilimli olan (Afrika'daki toplulukların tersine bölge açısından bağımsız) Afrika kökenli Amerikalılardan çok daha bölgecidirler (alansal olarak sınırlıdırlar). Fakat bir ulus içinde yer alan bütün grupların konuşması, dili sürekli olarak biçimlendirir ve onu günlük olarak değiştirir. Her biri türlüye giren farklı malzemeler gibidir ve türlünün tadını zenginleştirir. Siyah Amerikalıların konuşma tarzı, özellikle müzikler, filmler ve

televizyon yoluyla son yıllarda Avrupalı Amerikalıları, özellikle gençleri muazzam derecede etkilemektedir. İtibarlı lehçe, kuşkusuz yüzeysel bir şekilde baskı yaratır, ama bir dilin bütün lehçeleri etkileşim içinde dinamik bir bütün oluşturur. Ayrıca yaşayan bir dilin gelişmesini sağlayan da, dinamik bütünün farklı parçalarının etkileşimidir.

M.Ö. 5. yüzyılın başlarında, tarihçi Herodotos'un "bütün Yunan toplumu aynı kandan ve aynı dildendir" dediğine daha önce işaret edilmişti. Bu son derece anlamlıdır. İnsanlık tarihinin büyük çoğunluğu için, kan dildi. Çünkü küçük insan toplumlarında sizin gibi konuşanlar sizinle akrabaydı. On binlerce yıl boyunca söz konusu kan akrabalığına dayanarak benzer konuşmanın kucaklayıcı olduğu inancı doğdu. Tersine, yabancı konuşmanın tehdit edici olduğuna inanıldı. Benzer biçimde konuşanlar öncelikle, şehir devletleri, sonra prenslikler, daha sonra da uluslar olarak birleştiler; yabancı bir dili konuşanlarla karşılaşmalar ise çatışmalara yol açtı. Komşular arasında daha belirgin sınırları, ortak bir dilden yoksun olma temelindeki sınırları bu tanımlıyordu.

Kanada'da İngilizce konuşanlar ile Fransızca konuşanlar arasındaki bölünmenin ulusal birliği nasıl tehdit ettiği; eski Sovyetler Birliği'ndeki kanlı parçalanmanın nasıl dilsel sınırları izlediği ve Afrika'daki çoğu savaşların yaygın olarak farklı dilleri konuşan kabileler arasında nasıl yaşandığı üzüntüyle görülebilir. Son zamanlarda güneydeki uluslardan İspanyolca konuşan milyonlarca insanın ABD'ye gelmesi, Amerikalıların çoğunu Birleşik Devletler anayasasında 'yalnızca-İngilizce' düzenlemesinin yapılması doğrultusunda harekete geçirmiştir. ABD'nin resmi dilinin İngilizce olması için bir yasa teklifi sunulmuştur. Benzer bir budalalık Rusça konuşan eski Sovyetler Birliği'nde de gerçekleştirilmiş ve ülke içindeki ayrılığa eklenmiştir.

'Dilsel yalıtım' fikri, dilleri geliştiren itici gücün kavranamaması sonucunu doğurmaktadır, yani işbirliğini sağlamak ve insanın yaşamını sürdürmek için dillerin özümseme ve bağ kurma gücü göz ardı edilmektedir. Orta İngilizce, 1066'dan sonra Fransız Normanlar tarafından kirletilmemiş ya da tahrip edilmemiş,

tersine olağanüstü ölçüde zenginleştirilmiştir. Benzer bir zenginleştirme –İspanyolcadan İngilizceye– 900 yıl sonra bugün Kuzey Amerikalılar tarafından gerçekleştirilebilir.

Gelişmekte olan ülkelerde sosyal uyumun etkili göstergeleri olarak ulusun ve halkın dillerinin statüsüne önem verilirken bu konulara işaret edilir. İnsanların konuşmaya başlamalarından itibaren, dilin toplumdaki rolüne ilişkin insanlığın değişik değerlendirmeleri, toplumları ya birleştirmiştir ya da bölmüştür, onları şekillendirmiş ya da savaşlara yol açmıştır. Çokdilli kültürlerde sürekli olarak sürtüşme yaşanır. Yakın tarihlerde ulus-devletlerin kurulması, yukarıdan aşağıya yapay bir baskı ekleyerek bu sürtüşmeyi artırmıştır.[15] İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ulusal kurtuluş hareketleri, çokdilli ülkelerin çoğunda, sömürgeci güçten bağımsızlığını kazandıktan sonra yeniden resmi bir dil (diller) sorununun ortaya çıkmasına yol açmıştır. O zamandan itibaren, dillerin toplumsal etkisi derinlemesine incelenmiştir: Kişinin kendi "memleket" kavramını tanımlayan dilsel toplulukla özdeşleşme ihtiyacı, toplumun en temel taleplerinden biri sayılmaktadır. Bundan başka azınlık hakları konusu da, Batılı ülkelerin çoğunda azınlık dil ve lehçelerinin eşitliğinin kabul edilmesini sağlamıştır. Meksika İspanyolcası ve Afro-Amerikan ve Afro-İngiliz İngilizcesi bunlara örnek gösterilebilir. Azınlık meselesi kadim bir meseledir. Putaanların ve Libyalılar Minoslulara ait Girit'e M.Ö. 1600 yılında, Yunanlar Mısır'a M.Ö. 200 yılında ve Romalılar ile Germenler Britanya'ya M.S. 200 yılında geldiklerinde, daha doğrusu her çağdaki azınlıklar dil meselesiyle karşılaşmıştır.

Afrika kökenli Amerikalıların öyküsü dikkat çekicidir. Amerika'ya zorla getirilen Afrikalıların, Batı Afrika dillerini konuşmaları yasaklandı ve onlara İngilizce eğitim verildi. Siyahlar iletişim kurmak için geliştirdikleri İngilizce lehçeyi konuşurken, Afrika kökenleri ve Afrika'dan getirdikleri dillerin etkisi konuşmalarında ister istemez hissedilmektedir. Afrika'dan getirilen bu dil hâlâ kolayca görülebilir etnik bir simge olarak durmaktadır. Özellikle Afro-Amerikan fonolojisi, Avro-Amerikan fonolojisinde bulunmayan özelliklerle doludur. Bu özelliklerin kaynağını genel olarak

Batı Afrika dillerinden aldığı sanılmaktadır, fakat bu illa ki böyle değildir: Kaynağını 17. yüzyıl kadar erken bir tarihte, Amerikan toprakları üzerindeki köle topluluklarından da almış olabilir.[16]

Bununla birlikte, çoğu Batı Afrika sözcüksel öğeleri yalnızca çoğunlukla gizlenmiş bir şekilde İngilizce eşsesliler biçiminde yaşamakla kalmadı, aynı zamanda uluslararası alana da girdi: 'dig', 'jive', 'jazz', 'hep', 'cat', 'boogie-woogie' vb.[17] Germen kökenli eşseslisinin yanına eklenen argodaki 'cool' sözcüğü, belki de 'büyüleyici, mükemmel' anlamındaki Batı Afrika *kul* sözcüğünden alınmıştır. Örneğin, 'a cool cat' (güzel kedi) 'büyüleyici kişi' anlamına geliyordu. Son yirmi yılda bütün dünyada gençler, 'cool' sözcüğünü tam anlamıyla 'mükemmel' anlamında kullanıyorlar ve 'cool' sözcüğünü başka bir dilden alınmış, dünyada en yaygın sıfat haline getirdiler. Siyahların İngilizce lehçesi, son derece düşük bir konumdayken, 1950'lerde başlayan yurttaşlık hakları hareketi sayesinde, Uluslararası Standart Dili etkileyecek bir konuma ulaşmıştır.

Çarpıcı bir karşılaştırmayı örnekleyecek olursak, Bulgaristan'da yüzyıllardır yerleşik bulunan Türk azınlığın son zamanlarda yalnızca Türkçe konuşması değil, aynı zamanda Türkçe isimleri de yasaklandı; sonuç olarak binlercesi komşu ülke Türkiye'ye göç etti. 1998 yılında Cezayir hükümeti, önceki sömürgeci Fransızların dilini bastırmak amacıyla, Arapçadan başka dil kullanılmasını yasaklayan bir yasa geçirdi; ülkenin daha önceki bilinen dilini konuşan Cezayir'deki Berberi azınlık, yasayı protesto etmek amacıyla sokaklara döküldü. Bu iki örnek, azınlık dillerinin yazgısını çok sık belirleyen durumu göstermektedir.

Cinsiyet ve Dil

1960'ların sonlarından itibaren, kadın özgürlük hareketleri dilbilimcileri dilde cinsiyet farklılıkları konusunu, özellikle dil kullanımının cinsiyet eşitsizliğinin güçlenmesine ve sürdürülmesine yol açıp açmadığını ele almaya sevk etti.[18] Bu hareket, kadınların, eşcinsellerin, lezbiyenlerin toplumsal eşitlik elde etmelerine dil aracılığıyla katkıda bulunmak amacıyla, İngiliz dilinde kısmi

'cinsiyetsiz'leşmeye bile yol açmıştır. Sosyalleşme ve eğitim süreçlerini bu hareketten daha erken bir tarihte yaşayanlar için, sözlü ve yazılı İngilizcenin yanı sıra miras alınmış tutumların ve kavramların da sürekli, yenilenmesi gerekmektedir.

Birçok dilde cinsiyet ayrımı (özellikle isim türlerini ayıran) gramerin taşıyıcısı olduğundan, böylesi bir cinsiyetsizleştirme imkânsızdır. Örneğin, Galce *Rydw i yn chwarae ei biano* 'Ben onun (erkek) piyanosunu çalıyorum' cümlesi *Rydw i yn chwarae ei phiano* 'Ben onun (kadın) piyanosunu çalıyorum' cümlesinden, *piyano*'ya eklenen cinsiyet ünsüz harf değişimiyle ayrılır. Fransızcada, sıfatlar hem cinsiyete hem de niceliklere uyumlu olmalıdır: *les soeurs sont belles* "kız kardeşler güzeldirler" ve *les frères sont beaux* "erkek kardeşler yakışıklıdırlar" cümlelerinde *belles* çoğulu, eril çoğul *beaux* sözcüğünden farklıdır. Almancada, cins çekimi gramer işlevi için vazgeçilmez bir belirteçtir: *das Kind ghört der Frau* 'çocuk kadına aittir'; burada *die Frau* 'kadın', tekil *der Frau* 'kadına' biçiminde yönelme haline dönüşüyor. Birçok dilde, cinsiyet farklılıkları (yani isim türleri), önemli anlamsal farklılıklar da taşır. Örneğin Almancada, eril *der Band* 'cilt' (kitap için) anlamına gelir, dişil *die Band* 'müzikal bando' anlamına gelir ve cinsiyetsiz *das Band* 'ip, kordon, şerit' anlamına gelir. Fransızca gibi yalnızca iki cinsiyeti kullanan Galcede, eril *gwaith* 'iş' ve dişil *gwaith* zaman anlamındadır. Böylesi belirgin cinsiyet kurallarından ve ayrımlarından yoksun olan İngilizce, belki de en azından dilsel açıdan kısmi olarak cinsiyet eşitliği sağlanacak bir konumda görünmektedir.

Son 25 yıl içinde İngiliz dilinde daha önce eşi görülmemiş bir 'cinsiyet arındırması' meydana gelmiştir. Kitle iletişim araçlarının yükselişinin aynı zamana denk düşmesi bu süreci kolaylaştırmıştır. Bu durum, İngilizcenin her eğitimli konuşanı ve yazanını, yalnızca kadın haklarını değil, aynı zamanda eşcinsellerin ve lezbiyenlerin haklarını olumsuz bir şekilde etkilemekten kaçınmak amacıyla kullanılan sözcükleri bilinçli bir şekilde yeniden değerlendirmeye teşvik etmiştir.[19] Tartışma bazen saçma bir hal almaktadır. İngilizce 'human' sözcüğünün bir erkek sözcüğü olduğunu düşünen ka-

dın savunucuları, örneğin bunu 'huperson' ile değiştirmeye çalışmışlardır. Neyse ki bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır, bunun nedeni ise 'human' sözcüğünün Germen kökenli *mann/mannon* 'adam, insanoğlu' ile hiçbir ilgisi bulunmayan Latince *humanus* sözcüğünden gelmesi değil, bu sözcüğün temel bir sözcük olmasıdır. (Mizahçılar, vaktiyle 'kadın özgürlükçülerinin' Manhattan'ı da 'Personhattan' olarak yeniden adlandırmak isteyip istemediklerini sormuşlardı.)

Bununla birlikte, özellikle açıkça erilliği ifade etmesi gerekmeyen diğer bazı sözcükler de İngilizce sözcük dağarcığından çıkarıldı. Örneğin, bu kitapta yazar, bilinçli olarak *mankind* ('man' adam anlamına gelir) yerine cinsiyet açısından düzeltilmiş *humankind* (insanlık) ('human' insan anlamına gelir) sözcüğünü kullanmıştır. Avustralya başbakanının 1998 yılında sözcüğü yeniden geri getirme girişimine karşın, 'chairman' (başkan) yerine, her yerde etkili bir biçimde 'chairperson' ('person' kişi anlamındadır) kullanılmaktadır. İngilizcede meslek sınıflandırmalarının çoğu cinsiyetsiz hale gelmektedir: Örneğin 'stewards' (erkek kabin görevlileri) ve 'stewardesesses' (kadın kabin görevlileri) şu anda ortak olarak 'flight attendants' (uçuş refakatçileri) olmuştur. 'Forefathers' (atalar), 'fatherhood' (babalık) ve 'manservant' (erkek uşak) –yani, 'ancestors' (cetler), 'parenthood' (ebeveynlik) ve 'domestic' (hizmetçi) – gibi saygın sözcükler de belki tarihsel sözlüğü büyüten kullanılmayan sözcük ve terim deposuna katılmak üzere etkin sözcük dağarcığından silineceklerdir. Bu, dilin yalnızca kaderi değil, aynı zamanda gerektiğinde görevidir de...

Geçmişte özellikle dini, etnik ve milliyetçi içerikte benzer girişimlere tanık olunmuştur. 19. yüzyılda, İngiliz politikacı Thomas Massey, İngilizcede Katolik etkisine karşı çıkmış ve *Catholic mass*'e (Katolik ayini) atıfta bulunmaktan kaçınmak için Avam Kamarası'na, *Christmas*'ın (Noel) *Christ-tide* olarak yeniden adlandırılmasını önermiştir. Başbakan Benjamin Disraeli, ayağa kalkıp Thomas Massey'ye kendi ismini de 'Tom-tide Tidey' olarak değiştirmeye hazır olup olmadığını sorduğunda mesele kapanmıştır.

Dilde Saflaştırma

Dilde saflık arayanlar [*purists*], toplumsal değişim sağlamak amacıyla miras alınmış dili değiştirmektense, dillerinin (kendi anlayışlarına göre) daha 'saf' bir biçimine dönmek istemektedirler. Belki de erken Sanskritçe, Yunanca, Latince ve Arapça dilbilgisi uzmanlarının başlıca niyeti, dili (sözcüğün modern bilimsel anlamıyla) 'anlamak' değil, uyulacak kuralları belirlemekti – yani, dilin 'en saf' biçimini yazılı dilde tanımlamak ve dondurmak istiyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki bu çabanın temelinde her zaman, daha bilge olan eskilerin kadim, saf bir dili bulunduğu efsanesi bulunur. Rönesans dönemi bilim insanları, yeni bir felsefe ve bilim dili oluşturmak amacıyla bütün Avrupa dillerine Yunanca ve Latinceden çok sayıda sözcük almıştı, daha sonra, 17. yüzyılda bu yabancı sözcük akınına karşı bir tepki oluştu: Bir dile dışardan girdiği düşünülen bütün yabancı unsurların temizlenmesine ve 'düzgün,' yani eski dil kullanımına dönülmesine yönelik 'dilde arındırma' girişimleri görüldü. İki uç arasındaki rasyonel denge ancak 18. yüzyılda sağlanabilmiştir.

Floransa'da bazı bilim insanları ve şairler, ulusal dili yabancı sözcüklerden arındırmak ve İtalyancanın (kendi anlayışlarına göre) ulusal özelliklerini ön plana çıkarmak amacıyla, 1582 yılında bir araya gelip *Accademia della Crusca*'yı kurdular ve ideallerini özellikle Dante ve Boccacio'nun saygın metinlerine dayandırdılar. Bu Accademia, iki yüzyıl boyunca gelişti ve Avrupa'da benzer kuruluşlara ilham verdi. Almanya'da birkaç kuruluş vardı, bunların en eskisi ve en saygın olanı 17. yüzyılda bütün önemli Alman şairlerin bağlı olduğu Weimar'daki *Fruchtbringende Gesellschaft* (1617-1680) idi. Fransa'da ise 1635 yılında, bugün hâlâ dilin denetimi için en saygın, kurallar belirleyici bir kuruluş olan *Académie Française* kuruldu.

İngiltere'de Royal Society, özellikle Fransa'ya öykünerek 1662 yılında kuruldu. İngiltere'de çok uzun süre dilin saf olmamasından şikâyet ediliyordu. 15. yüzyılın sonlarında, Londra'da matbaacı William Caxton "herkes tarafından anlaşılamayan garip terimlere" itiraz etmiştir. O sıralarda Fransızcadan alınmış yüzlerce sözcük yer-

li İngilizce sözcüklerle rekabet ediyordu: Rock/stone (taş), realm/kingdom (ülke, krallık), stomach/belly (mide, karın), velocity/speed (hız), aid/help (yardım), cease/stop (durmak), depart/leave (ayrılmak), parley/speak (konuşmak). İngilizcenin buna getirdiği çözüm ise, her ikisini de kullanmak fakat her birini ufak farklara göre ya da toplumsal değerlere göre ayırmak oldu. (Ayrıca birçok sözcük değişip yerine başka sözcük kondu.) Bu durum, İngilizceye yeryüzündeki çok az dilin yaşadığı bir zenginleşme yaşattı ve İngilizceyi temel olarak Germen ve İtalik diller olmak üzere iki ayrı dil kolunun ürünü haline getirdi. 1577'de tarihçi Ralph Holinshed şunu söyleyebilmiştir: "Şu güneşin altında İngilizceden daha fazla kelime çeşidine ve deyim bolluğuna sahip olan ya da olabilecek başka bir dil yoktur."

Başka kişiler, başka dillerden ölçüsüz bir şekilde sözcük alınmasına eleştirel bakıyordu. "Başka dillerden yamalarla delikleri kapamaya çalışanları, şuraya Fransızca, buraya İtalyanca, her yere Latince dolduranları" şiddetle eleştiriyordu. "Bu dillerin kendilerine ne kadar uyumsuz olduğunu, bizimkine ise hiç uymadığını göz önüne almıyorlar. Artık bizim İngiliz dili başka dillerin çorbası haline geldi." 18. yüzyılda İngilizcenin ilk 'eksiksiz' sözlüğünü yazma girişiminde bulunan Samuel Johnson amacının "gramer saflığını sağlayacak ölçüde dilimizi yeniden tanımlamak ve onu yanlış kullanımlardan temizlemek" olduğunu belirtmiştir. 'Saf dil' gibi bir şey olmadığı için, Johnson tabii ki daha en başından başarısızlığa mahkûmdu. İngilizcede en sık kullanılan 10.000 sözcükten yalnızca yüzde 31,8'i Germen kökenlidir. Geriye kalan yüzde 45 Fransızca, yüzde 16,7 Latince kökenli sözcüklerden oluşur, ayrıca başka dillerden geçmiş daha sınırlı sayıda sözcük de vardır. (İngilizce, gramer ve fonolojide de Fransızca üstkatmanı etkisiyle karşı karşıya kalmıştır, fakat bu etki, söz dağarcığında olduğu kadar güçlü değildir.) Bununla birlikte İngilizcede en sık kullanılan 1000 sözcükten yüzde 83'ü Eski İngilizce, yüzde 12'si Fransızca ve yüzde 2'si Latince kökenlidir.

Dil arıtımcılarının hatası, başka bir dilden unsurlar almanın bir dilin en büyük gücü olduğunun farkına varamamalarıdır. İnsan

dilleri taşa değil, süngere benzer. Bu nitelik, onlara olağanüstü bir yaratıcılığın yanı sıra, uyum sağlama ve canlılık sağlar. Fakat tarih boyunca dilde tasfiye hareketleri olmuştur. Bunun nedeni çoğunlukla savaşlardır. Örneğin Birinci Dünya Savaşı'nda, İngilizcede yer alan Almanca ya da Almanca bağlantılı sözcükler ve isimler İngilizleştirildi; "Alman kurdu" ("German shepherd"), "Alsatian" oldu; "Battenberg", "Mountbatten" haline geldi vb. Benzer biçimde Naziler, Ari ırk saplantıları nedeniyle, 1930'larda ve 1940'larda Almancayı bütün yabancı etkilerden, özellikle İbranicenin etkilerinden arındırmaya çalıştılar. Aynı dönemde Rusya, "saf sosyalist bir sözcük dağarcığı" oluşturmak amacıyla engin Sovyetler Birliği'ndeki Rusçayı, bütün kapitalist sözcüklerden arındırmaya çalışıyordu, kuşkusuz bu da ham hayaldi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Endonezya, Hollanda'dan bağımsızlığını kazandığı zaman, yeni hükümet Hollandacanın yerine, yönetim, mahkeme, medya ve eğitim dili olarak Endonezya Bahasa dilini kabul etmişti – yani, o zamana kadar Endonezya'da kullanılan çok sayıdaki bağımsız dilden yalnızca birini. Yeni bir terminoloji oluşturmak ve bu terminoloji ile gerekli Hollandaca materyalleri Endonezya Bahasa diline tercüme etmek için Dil ve Edebiyat Konseyi oluşturuldu. Bu, merkezi hükümet tarafından tamamen 'saf' bir Endonezya Bahasa dili planlandığı, kabul edildiği ve hayata geçirildiği anlamına geliyordu. Bütün eğitimin o zamandan beri bu yeni yapay dilde yapılması, Endonezya'nın zengin dilsel çeşitliliğinde hızlı bir azalma meydana getirmiştir.

Yeni Zelanda'nın Maorileri, toplumun yaklaşık yüzde 12'sini oluşturur, fakat Maorilerin yalnızca yüzde 5'i bir Polinezya dili olan Maori dilini konuşur (bütün Maoriler akıcı şekilde İngilizce konuşurlar). Yine de, ABD'deki siyahların yurttaşlık hakları hareketinden ilham alan Yeni Zelanda'nın yerli hakları hareketinden dolayı, Maori dilinde bilinmeyen Batı kültürel ve teknolojik unsurları karşılamak için yeni Maori sözcüklerini oluşturmak amacıyla Endonezya'nınkine benzer biçimde bir dil konseyi oluşturulmuştur. Bu, Maori dilini İngilizceden 'korumaya' yönelik önyargılı bir eylem olduğu için, ne bir ihtiyacın sonucudur, ne de sık sık kulla-

nılır. Bu plan, ulusal bir çoğunluk dilini korumak için dünyanın başka yerlerindeki girişimlerle mukayese edilemez.

İkinci gelişmeye bir örnek olarak verebileceğimiz İzlanda, dilde saflaştırmaya giden başka bir ülkedir. İzlandaca, M.S. 874 yılında ve sonrasında İzlanda'ya yerleşen çoğunlukla İskandinav (ve İrlandalı) kolonicilerin soyundan gelenlerin Germen dil koluna bağlı çoğunluk dilidir. İzlanda'nın nüfusu çok küçük, yaklaşık 270.000 olduğu için, İzlandaca yoğun yabancı etkilere maruz kalmaktadır ve güçlü bir etnik gurur duyulduğundan dolayı, özel bir dil konseyi, dile giren yeni, özellikle de teknik terimleri İzlandacalaştırmak için düzenli olarak toplanır. Örneğin 'televizyon' yerine *sjonvarp* (tam karşılığı: 'görüntü-fırlatıcı') önerilmiştir. Konseyin çalışmaları, İzlandacanın ayakta kalmasına katkıda bulunmaktadır.

Propaganda ve Dil

Bir toplum aynı zamanda dil aracılığıyla gerçekleri karartır, yalan söyler ve aldatır. Bunun toplumun üyelerinin bireysel özgürlükleri açısından son derece korkunç sonuçları olur, bu yüzden demokratik iradelerini gösterme haklarından yoksun kalabilirler. Dilin böylesi bir kötüye kullanımı, hastalıklı bir toplumun belirtisidir. Geçmişte, bu suiistimale uzun bir süre boyunca başvuran yönetimlerin hepsi istisnasız yok olmuştur.

"Siyaseten doğruluk" her şeyden önce dilsel bir ilkedir. Eğer bir kişi iktidar sahibi olanların dilini konuşmazsa, zarar görür.[20] Eski Atinalılar, Spartalılar'ı küçük gören ve Atinalı değerleri yücelten *logoi*'yi kullanmak zorundaydılar. Roma istilasından sonra, Londra Keltleri, kendi *domini novi*'lerini ("yeni egemenleri") hor görecek Latince sözlerden kaçınmak konusunda son derece dikkatliydiler. Ortaçağ Hıristiyan rahipleri dilde tevazu ve erdemliliğe özen göstermeye çalışırken, onları kılıçtan geçiren Vikingler, savaşçılar arasında kendilerinin ne denli yiğit olduğunu gösteren bir dil kullanımını tercih ediyorlardı. Matbaanın icadının ardından daha sıkı bir sansür geldi; artık kâtipler, yerel prens ya da piskoposun verdiği yayın iznini geri alma tehlikesi doğurmayacak *usus*

scribendi'yi seçmek konusunda çok dikkatli davranan yazarlar ve editörler haline geldiler.

16. yüzyılın sonunda ilk gazetelerin ortaya çıkmasıyla birlikte medya, özellikle haber yapma ve eleştiride bulunma konusunda dikkatli olmak zorundaydı. Bu nedenle basılı dil, genellikle gerçek konuşma dilini kullanmıyor, uzlaşmaya dayalı saygılı bir dil kullanıyordu. Matbu söz defalarca yanlış yönlendirmeler de yapmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ABD'de, 'Manifest Destiny' (Pasifik kıyısı ve ötesine doğru açılmasının ABD'nin kaderi ve görevi olduğu doktrini), Yerli Amerikalıları katliamdan geçirmek ve anavatanlarına el koymak için ortaya atılmış bir gazetecilik provokasyonuydu. Yüzyıl sonra, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan sömürgecilik karşıtı hareketler, eğer Batı İttifakı'na karşı savaşıyorlarsa çoğunlukla 'gerilla grupları' veya 'komünist asiler' veya eğer Doğu Bloku'na karşılarsa, o zaman da 'kapitalist asiler', 'faşistler', 'haydutlar' vb. olarak adlandırıldılar. Doğu Almanya'nın *antifaschistische Schutzmauer* ya da "anti-faşist savunma duvarı" gerçekte içinde milyonları hapis tutan bir zindandı. Soğuk Savaş'tan sonra bile propaganda retoriği sürüp gitmiştir.

Propaganda çok ince ve kurnaz yollardan yapılır. 1998 yılında Johannesburg radyosunun yaptığı bir mülakatta, beyaz röportajcı "siz Afrikalı Amerikalılar" ifadesini kullanırken röportaj yaptığı Kuzey Amerikalı şahıs "siz beyazlar" biçiminde karşılık veriyordu. Bu durum, daha önceki dilsel hakaretlerin ironik biçimde tersine döndürülmesiydi. (Güney Afrika, bugün beyaz gazetelerin "apartheid sonrası" olarak nitelendirdikleri, siyah gazetelerin ise "özgürlük sonrası" olarak nitelendirdikleri bir dönemi yaşamaktadır.) Benzer dilsel ifadeler, radyoaktif kirlilik, biyolojik istila, aşırı karbondioksit emisyonları, yağmur ormanlarının kontrolsüz bir şekilde açılması, ozon tabakasının giderek incelmesi gibi çokuluslu şirket aşırılıklarını maskelemek için çoğunlukla en yüksek derecede kullanılır. Sırf şirketin çıkarları için bu maskeleme yapıldığında, bazıları, 'mutabakat imali'nin –yani, medyanın yanlış bilgi vermek için dili kötüye kullanması ve ayrıcalıklı bir azınlık adına oluşturduğu bir gerçeklik– anlık küresel iletişime dayalı çağımızda de-

mokratik sistemlere, genel olarak insanlığa ve bütün doğaya ciddi zararlar verebileceğine inanır.[21]

Yapılan dilsel temizlikler dehşet vericidir. Adolf Hitler'in *Endlösung*'u veya 'Nihai Çözüm'ü Avrupa Yahudilerinin topluca yok edilmesi için verilen tüyler ürpertici emrin üstünü örter. ABD'nin Vietnam savaşında, 'birini dışarı çıkarmak' ve 'temizlemek' ifadeleri aslında 'öldürmek' ve 'katletmek' ifadelerinin yerine kullanılmıştır. Soğuk Savaş'tan sonra 20. yüzyılın sonlarında bile, Pentagon hâlâ bombalar için "dikey olarak kullanılan anti-personel düzenekler" ifadesini kullanıyordu. İnsan ölümleri 'ceset sayısıdır.' İnsanların insanlık dışı eylemlere girişmelerini sağladığından çoğu insan, dilsel arındırmanın gerekli olduğuna inanmaktadır. Benzer bir hadise de, askerlerin, potansiyel kurbanlarının normal insanlardan farklı ve bu yüzden de öldürülebilir olduğuna ikna olmak için düşmanlarını önemsiz kolektif varlıklar konumuna indirmeleridir. Antik Yunanlar için düşman Persler yalnızca *barbaroi*, yani 'kekeleyenler' idi. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda, ya 'redcoats' (kırmızı ceketliler, İngiliz askerleri) ya da 'Yankees' (Kuzey Amerikalı) ile savaşılırdı; Amerikan İç Savaşı'nda ya 'Johnny Rebs' (Asi Johnny'ler) ya da yine 'Yankees' ile savaşılırdı; Sudan'da, 'Fuzzy-wuzzies' (kıvırcıklar) ile; Birinci Dünya Savaşı'nda 'Huns' (Hunlar) ile; İkinci Dünya Savaşı'nda 'Heinies', 'Jerries' (Alman askeri), 'Krauts' (Alman), 'Fritz' (Alman) veya 'Japs' (Japonlar) ve Vietnam'da 'Charley' ile savaşılırdı.

Subaylar, bu tür kullanımları teşvik edecek şekilde yetiştiriliyorlardı. Kimi zaman ilkeli devlet adamları buna tepki göstermişlerdi. İkinci Dünya Savaşı'nda General Eisenhower'in Londra'daki karargâhında, İngiliz Başbakan Winston Churchill Amerikalı albayın bir çatışmadan sonra "Kaç tane ICP var?" sorusunu duyunca, "ICP nedir?" diye sordu ve "Yaralanmış Muharip Personel" cevabını verdi albay. Churchill "Bir daha o çirkin sözcüğü duymak istemiyorum" diyerek albayı azarladı. "İngiliz askerlerinden bahsederken, 'yaralı askerler' diyeceksin" dedi.

Resmi dünyanın aklı ve gönlü karartan yapmacık dili de her ulusun yazılı metinlerinde görülen yaygın bir hastalıktır. En geniş

anlamıyla 'resmiyet dili' bütün eski Mısır ve Maya yazıtlarını kirletmiştir. Bunlar genellikle, ihtişam peşindeki merkezi iktidarların kendileri hakkında verdiği ağdalı mesajlarla doludur. Bugün de suiistimale sıkça rastlanmaktadır. İngilizcede, sayısız meslek ismi anlaşılmaz bir şekilde neredeyse yeniden dirilme yaşamıştır: *undertaker* veya *mortician* (cenaze levazımatçısı) bugün *funeral director* daha sonra *bereavement care expert* haline gelmiştir; *caretaker* (İngilizlerde) veya *janitor* (İskoçya, Kanada ve ABD'de) (kapıcı), şimdi '*sanitary engineer*' adıyla anılmaktadır. Daha da olumsuzu, mükemmel biçimde anlaşılır kavramlar giderek kayboluyor, onların yerini nahoş ya da siyaseten doğru olmayan gerçekleri gizleyen daha muğlak ifadeler alıyor. Metinler çoğunlukla sağduyuya aykırı biçimde yazılıyor; bazen yazar da zaten bu amacı taşıyor.

Böylesi dil suiistimallerine karşı koymak amacıyla, İngiltere'de 1979 yılında kurumları halkla iletişimde sade İngilizce kullanmaları konusunda ikna etmek için Sade İngilizce Kampanyası başlatıldı. Kötü üsluba, muğlaklığa ve anlamı karartan ifadelere karşı çıkan bu hareketin liderleri, muğlak resmi dil, hukuk dili ve küçük puntolu evraklar, yani dilin örtük biçimde yanıltıcı kullanımları yüzünden sıkıntı çekenlere yardım ettiler. Uluslararası yankılar getiren bu kampanyanın çalışmaları, "Birleşik Krallık'ta kamuyu bilgilendirme dilini ve süreçlerini dönüştürdü." *Oxford Companion to the English Language*'in editörü bir süre önce şöyle demiştir: "İngiliz dilinin tarihinde Sade İngilizce Kampanyası kadar güçlü, tabana dayalı bir hareket hiçbir zaman olmamıştır." Sade İngilizce ile yeniden yazmaya bir örnek verelim: "Yüksek kaliteli öğrenme ortamları, süregelen öğrenme sürecinin kolaylaştırılması ve geliştirilmesi için gerekli önkoşuldur" cümlesi, "Çocukların iyi eğitim görmesi için, doğru dürüst okullara ihtiyaç vardır" halini almıştır.

İşaret Dili

Dünyanın bilinen bütün yaşayan dillerinde konuşma ile jestlerin bir arada kullanılması, 'işaret'lerin şu ya da bu şekilde insanlar arası iletişimin bir parçası olduğunu göstermektedir. Bazıları, ilkel

işaretlerin ilk insanlarda sözlü dilin gelişimine katkıda bulunduğuna inanmaktadır. Fakat dar anlamıyla 'işaret dili', çok büyük mesafelerde mesaj iletmek için doğal, mekanik veya elektronik yollardan oluşturulmuş sembollerden ve ortak bir dilin olmadığı yerde insanlar arasında veya fiziksel olarak konuşma ve/veya işitme engelli bireyler arasında el işaretlerinden ve/veya pandomimden oluşturulmuş bir sistem olarak kendi başına da var olabilir. *Göstergebilim*, işaretlerin ve sembollerin genel felsefi teorisidir, özellikle hem yapay dillerde hem de doğal dillerde işaret ve sembollerin işlevlerini inceler.

İnsanlar her zaman, mesajlarını iletmek için birtakım işaret dili biçimlerini kullanmışlardır: duman, davullar, deniz hayvanı kabuğundan yapılmış nefesli çalgılar, oklar, borazanlar, borular ve diğer araçlar.[22] Antik Yunanlar, cilalı bronz plakalarla güneş ışığını yansıtarak denizdeki gemilere işaret verebiliyorlardı. Romalılar savaşta işaret vermek için borazanları ve bayrakları kullanıyorlardı. Çinliler, renklerle kodlanmış havai fişekler ve ateşlenmiş barut kullanıyorlardı. Kuzey Amerikalılar, çoğunlukla ilkel Mors işaretlerine benzer şekilde, geniş vadilerin üzerinden bir dizi duman çıkarma yoluyla birbirlerine özel işaretler gönderiyorlardı. Bayrak işaretleri, binlerce yıl boyunca ticaret gemileri ve donanmalar tarafından kullanılmıştır. 19. yüzyılda demiryollarının ortaya çıkışıyla birlikte, 'freni indir', 'dur', 'geri' ve benzeri anlamları gösteren genel bir işaret sistemi oluşturulmuştur. Telgrafçılık sistemi ile birlikte, aynı zamanda fiziksel işaret vermenin çeşitli araçları olarak da kullanılabilen gelişkin dil işaretleri ortaya çıktı. Örneğin Mors işaretleri, el bayrakları, güneş parıldaması ya da geceleri meşaleler, fenerler ya da diğer ışıklar aracılığıyla kullanılır; eğer fiziksel imkânlar varsa, ıslık, borazan, davul ve diğer nesneler kullanılarak Mors koduyla iletişim sağlanabilir.

Sözlü dil, ayrıca önceden düzenlenmiş jestler aracılığıyla da iletilir. Manastır işaret dili, Ortaçağ'dan beri Avrupa'nın manastırlarında sessizlik yeminini bozmadan iletişim kurulmasına olanak sağlayan ikinci bir dil olarak kullanılmaktadır. Manastır işaret dilini 'anadil' olarak konuşan hiç kimse yoktur. Karşılıklı olarak bir-

birlerini anlayan dil gruplarının konuşanları tarafından paylaşılan Ova Yerlileri işaret dili, gramere dayanan gelişkin bir sözdizim içerisinde doğal nesneleri, kavramları, duyguları ve duyumları açıklayabilen ele dayalı gelişkin bir dildir. Bu dil, İspanyolların Büyük Ovalar'ın güneyine atları getirmesinden ve Fransızların doğudan aldıkları silahları her yere yaymalarından sonra Kuzey Amerika'da keşfedildi. Ayrıntılı diyalog kurulabilen Ova işaret dili, yalnızca Yerli Amerikan toplumları arasında değil, aynı zamanda Avrupalılarla da ticarete, avcılığa ve toplumsal bilgi alışverişine olanak sağladı. Ova işaret dili bazı topluluklar tarafından, efsanelerde, ibadetlerde, ayinlerde ve hikâye anlatımında hâlâ kullanılır; Yerli Amerikalılar akıcı bir İngilizce konuştuklarından dolayı bu dil, artık topluluklar arasında kullanılmamaktadır. Ova Yerlileri işaret dili bir sağır işaret dili değildir ve yalnızca ikinci bir dil olarak kalmıştır.

İşaretlerle iletişim kuran sağırlar için işaret dili birinci dildir. Katalancadan Çinceye, Moğolcadan Maya diline kadar 100'den fazla bağımsız doğal dili aktaran sağır işaret dili, bugün dünyada kullanılan en yaygın işaret dili grubudur. Gerçekten de, işaret dili öncelikle sağır kültürüyle ilgilidir. Bu alanda on milyonlarca kullanıcıyla ilişkili önemli miktarda araştırma ve diğer pek çok etkinlik söz konusudur.

1770 yılında Paris'te dünyanın ilk sağır-dilsiz okulunu kuran Abbé de l'Epée kendi çalışmalarında kullanmak üzere tek el için bir alfabe icat etti. Daha sonra iki el için alfabe geliştirildi, bugün genellikle sağır işaretlerinde bu yöntem kullanılmaktadır. Ova Yerlileri işaret dilini ve Fransız örneğini taklit eden Kuzey Amerikalı uzmanlar, dünyanın mevcut durumdaki çoğu sağır işaret dillerinin türetildiği, iki tür el jesti dili geliştirdiler: birincisi, sözlü dile dayanan Ova insanlarının sistemine, işaret nesnelerine, kavramlarına vb. benzeyen *doğal işaretler;* ikincisi, yazılı dile dayanan alfabenin sözcüklerini ya da harflerini temsil eden *sistematik işaretler.* Bugün dünyada işaret dilini kullananların en geniş kesimi, Amerikan İşaret Dili, Ameslan'ı kullananlardır. Bu dil aynı zamanda hayvanlarla iletişim geliştirmek için de kullanılır (bkz. 1. Bölüm).

Tehlikedeki Diller ve Dilin Yok Oluşu

Diller, o dilleri konuşan halklardan daha fazla yok olurlar. Gerçekten, Avrupa'da geçmiş 50.000 yıllık insan tarihi, genlerdeki değişimlere değil, esas olarak dillerin değişimlerine tanıklık etmiştir. Ders kitaplarında genellikle günümüze kadar gelen dil sayısının 5000 civarında olduğu söylense de, bunlardan muhtemelen 4000'i bugün hâlâ konuşulmaktadır ve bu sayı da giderek azalmaktadır. 22. yüzyılın başında 1000'den az sayıda dilin konuşuluyor olacağı tahmin edilmektedir. Toplumsal bütünleşme ve etnik tasfiye insanlık tarihinde hiçbir zaman bugünkü kadar etkili olmamıştır.[23] Diller ekonomik, kültürel, politik, dini ve diğer nedenlerle her zaman kaybolmuştur. Bir dilin kaybolması için mutlaka azınlık dili olması gerekmez: Avrupa çoğunluk dillerinin çoğunun yerini, doğudan çeşitli dalgalarla göç eden azınlıkların dilleri aldı. Dillerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması, bugün insanlığın en büyük kültürel meselelerinden biridir ve muazzam bilimsel ve insani sorunlar çıkarmaktadır.[24]

Kuraklık, savaş, deprem, volkanik patlama, heyelan, tsunami, sel gibi bir felaket yüzünden bir dilin yok olmasına sanıldığının aksine son derece ender rastlanır. İnsanlığın daha eski çağlarında öldürme, hastalık ve yasaklama dil kaybının daha sık görülen bir sebebi olabilir; daha yakın tarihte ise dil kaybı genellikle bir dilin yerine bir başkasının geçmesi şeklinde karşımıza çıkar ve çoğunlukla 'gönüllü' değişimden kaynaklanır – tabii ki 'isteksizce bir gönüllülüktür' söz konusu olan. Pre-Hint-Avrupa Aquitaine dilinin yerine Keltlerin Galya dilinin kullanılmaya başlanılması buna bir örnektir. Daha sonra aynı şekilde Galya dili de Romalıların Latincesine bu şekilde yerini bırakmıştır. Britanya'nın Britonik Keltlerinin çoğu benzer biçimde, azınlık işgalcilerin Latin dilini kabul etmişlerdir, fakat daha sonra, yeni gelen azınlık işgalcilerin Germen dilini kabul etmişlerdir. Elbe ve Oder nehirleri arasında yaşayan Batı Slavların dili olan Polabia dili 800 yıllık yakın bir ilişkiden sonra M.S. 1750 yılında Alman dili ve kültürü tarafından asimile edilmiştir. Fakat Berlin'in güneydoğusundaki yukarı

ve Orta Spree Nehri'nin Batı Slavları Sorblar (Vendler), tesadüfi koşulların bir sonucu olarak kendi dil ve kültürlerini günümüze kadar korumayı başarmışlardır. 500 yıllık sömürgecilikten sonra, Latin Amerika'nın neredeyse tümü şimdi İspanyolca konuşmaktadır. Artık dünyanın son sığınağı olmaktan çıkan Küçük Paskalya Adası da, atadan kalma Polinezya dillerini gelir kazanma kaygısıyla değiştirerek İspanyolcaya boyun eğmiştir. Bütün dünyada 'üstün' yabancı güçle ilişki kurulduğunda, ebeveynler çocuklarının güvenlik ve iyiliklerini düşünerek onları uyum sağlamaya zorlamaktadır. İki-dilliliği teşvik ederek ya da hoşgörerek dillerini başka bir dil ile değiştirenler genellikle ebeveynlerdir. Çocuklar daha sonra bu yeni dilde tek-dilli hale gelirler.

Dil değiştirmenin kısa vadeli kazanımlarına rağmen, gönüllü olarak dillerini terk edenler her zaman etnik kimlik kaybı yaşarlar, (aşağılık duygularıyla birlikte) sömürgeci ya da metropol güç tarafından yenilgiye uğratıldıklarını ve kutsal atalarına karşı acı verici bir şekilde ihanet ettiklerini hissederler. Bu aynı zamanda geleneklerin, göreneklerin ve davranış kalıplarının yanı sıra sözlü tarihlerin, efsanelerin, dinlerin ve teknik terimlerin de yok oluşu anlamına gelmektedir. Eski toplum tümden çöker ve yeni dil çoğunlukla boşluğu dolduramaz, yeni bir kimlik, 'değer verecek bir şey' arayışındaki kayıp nesiller ortaya çıkar.

Bir dilin yerine başka bir dil koymanın bir alternatifi, sürekli çift-dilliliktir. Yani, bir halk bir yandan Uluslararası Standart İngilizce ve İspanyolca gibi bir egemen dili yabancılarla iletişim kurmak için kullanırken, öte yandan kendi içinde yerli dilini kullanabilir. Böylesi bir çözüm, konuşan sayısı fazla olan toplumlar arasında gayet iyi işler. Nüfusu daha küçük toplumlarda ise, metropol dili her zaman baskın çıkıp yerli dilin yerini alır. Gerçek azınlık dilleri, yani koşullara bağlı olarak, yaklaşık 20.000 ya da daha az sayıda kişi tarafından konuşulan diller, ancak tam bir yalıtımla varlıklarını sürdürebilir. Bunun dışındaki her koşul o dil açısından mutlak yok oluş anlamına gelir.

Tarihte eşi görülmemiş bir hızla yalnızca diller kaybolmuyor. Lehçeler de kayboluyor. Radyo ve televizyonda rastlanan bütün

yerel lehçeler, zamanla hükümetlerin veya büyük yayın kuruluşlarının medyada kullanılması için seçtikleri lehçeye yenik düşüyorlar (bu ikincisi, genellikle yönetici sınıfın kendi lehçesidir). Yağmur ormanlarının yok olmasına benzer bir şekilde dillerdeki çeşitlilik de yok oluyor. Ayrıca eğitim, 19. yüzyılın başlarından beri bir ulusun en itibarlı dilinde ve o dilin en itibarlı lehçesinde verilmektedir. Bu, konuşmada büyük bir tekbiçimliliğe yol açmıştır, çoğunlukla 'kuralcı' biçimler kabul ettirilmiştir.

Tehlikedeki dilleri kurtarmak için yapılan birçok girişim sonuçsuz kalmaktadır. Zaman zaman, kültürel açıdan tükenmiş bir dünyaya yol açmamak için, hayvanlar ve çiçeklerle ilgili çeşitlilik gibi insanların dil çeşitliliğinin de korunmasının gerekli olduğu ileri sürülmektedir.[25] Ne var ki her kültür uyum sağlamak ve yaşamak için değişir; bu bir yok oluş değil, sosyal bir evrimdir. Yabancı dilbilimciler, tehlikedeki dilleri kurtarma konusunda, bu dilleri konuşan yerli topluluklardan daha büyük bir istek taşırlar. Tabii ki tehlikedeki diller, bilimsel amaçlar için eldeki bütün kaynaklar kullanılarak vakit geçirilmeksizin formel betimlemelerle belgelenmelidir. Fakat kurtarılamamaktadırlar.

Ölen bir dil 'diriltilemez.' Dillerin içinde bir Lazarus yoktur. İbranicenin modern dönemde diriltildiği iddiası sık sık dile getirilir. Oysa İbranice hiçbir zaman ölmemiştir. Dinsel ve etnik nedenlerle konuşanları arasında bir prestij dili olan İbranice, Yahudilerin ibadetlerinde yazı ve müzik diliydi, dolayısıyla bu dil daima işitilip konuşulmuştur. Daha sonra, 1948 yılında Yahudi devletinin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan politik gereksinimler, İbranicenin ikinci dil konumundaki ritüel dili olmaktan çıkıp etkin birinci dil konumuna yükselmesini sağlamıştır. Manca ve Cornwall dilinde (Kernevekçe) olduğu gibi modern dil diriltme girişimleri, daima küçük grupların çabası olarak kalmış, geniş çaplı dilsel bir etki yaratmamıştır: Bunların yerini alan diller birinci dil olarak konumlarını korur. Çoğu dilbilimci, dillerin kitlesel yok oluşunun kaçınılmaz bir son olduğunu ve bunun insanlığın yeni küresel toplum için ödediği bir bedel olduğunu kabul etmektedir.

Sözlü Mizah

Pek çok mizah türü arasında –pandomim, jest, durumsal, müzikal, ilüstrasyon, çizgi, sembolik, vb.– sözlü mizah açık farkla en genel olanıdır ve toplumun aynı derecede temel bir unsurudur. Bütün toplumlar sözlü mizahı kullanırlar. Bu, komiklikten yüceltmeye, pek çok düzeyde dille oynamayı içerir. Gülünç veya saçma bir şekilde uygunsuzluk hissetmeye dayanır. Dilsel manipülasyon, aynı anda farklı düzeyler arasındaki etkileşimle, ani veya beklenmedik bir tarzda etkilemek, en azından başlangıçta şaşırtmak ve keyif vermek için zıtları bir araya getirir.[26]

Hiciv, ironi ve parodi gibi daha gelişkin sözlü mizah biçimlerinin her zaman var olduğu varsayılabilir. Ne var ki antik çağlardan günümüze ulaşan mizahın büyük kısmının cinsellikle ilgili olduğu görülür – belli ki sözlü mizahın evrensel bir biçimidir bu. Buradan yola çıkarak ilk toplumlarda rasgele cinselliğin yaşandığı söylenemez. Aksine bu tam tersini ifade eder. Sözlü mizah, toplum içinde genel olarak bastırılanı açığa vurur ve eski toplumların çoğu, çoğunlukla boğucu konuşma ve ilişki kurallarıyla küçük sıkı topluluklar içinde sıkı terbiye sağladığı için, müstehcen ya da açık saçık hikâyeler bile 'toplumsal lavman' misali memnuniyetle karşılanırdı.[27] Mizah gizli olanı açığa vurmada ve ifade edilemez olanı –ani bir kahkahaya yol açan ani bir yan yana koymanın getirdiği şok– ifade etmede yatar. Ancak mizahla ifade edildiğinde göze alınabilen iğneleyici toplumsal eleştiriden keyif alınır.

Mizah, Herodotos'un ifadeleriyle "pek çok harikalara sahip olan ülke" Eski Mısır'da, şüphesiz ki günlük yaşamı ilginçleştiriyordu. Erken dönemlerden bir kâtip, "Bir çocuğun kulakları sırtındadır" diye yazmıştı, "Çünkü çocuk ancak dövüldüğü zaman, en iyi şekilde dinler." Nil Nehri üzerindeki bir âşık sevgilisine şöyle yazmıştı (serbest tercüme olarak): "Onu öptüğümde ve onun dudakları açık olduğunda, ben içmeden sarhoş olurum."

Avrupa'nın bilinen en erken sözlü mizah örneği, Odysseus'un Tepegöz Polyphemos'a adının "Hiç kimse" olduğunu söylediği Homeros hikâyesidir. Diğer Tepegözler Polyphemos'un acıyla inle-

diğini duyunca yardımına koşarak kendisine kimin zarar verdiğini sorarlar, Polyphemos "Hiç kimse" diye bağırarak cevap verir. Bunun üzerine onlar da gider.

Romalı şair Martialis, M.S. 79 yılında Vezüv Dağı'nın patlaması sonucunda Pompeii'nin lavlar altında kalmasıyla ilgili olarak şunları yazmıştır: "Bu tanrılar için bile çok aşırı bir şeydi." Pompeii'den gün yüzüne çıkarılmış duvar yazıları arasında şu yazı bulunmuştur: "Eğer yarın düşüp ölürsen, benim umurumda olacağını düşünüyor musun?" Romalı bir koca, pahalı kremler satın alan karısına hitaben şunları yazmıştır: "Sen biriktirilmiş yüzlerce küçük kavanozun içinde yatıyorsun... Senin yüzün seninle uyumuyor!" Romalıların ardılları, 18. yüzyılda Büyük Tur'da toplananlar için şu cümleyi yazmıştır: "Colosseum taşınabilseydi, İngilizler onu da çoktan götürmüştü!"

Özellikle Ortaçağ mizahın zengin olduğu bir dönemdi; uzmanların çoğunlukla göz ardı ettiği bir olgudur bu. M.S. yak. 1050 yılında çoğaltılan "Cambridge Şarkıları"nın son sayfasındaki bir parçada bir kızın sevgilisine yazdığı Latince lirik bir şiir (o zamanlar popüler olan bir edebi tür) bulunmaktadır:

> Bana gel sevgili yârim - Ah ile! Oh ile!
> Beni gör, ne kadar da mutlu olacaksın - Ah ile! Oh ile! Ah ile! Oh ile!...
> Arzuyla ölüyorum - Ah ile! Oh ile!
> Kaç zamandır Venüs'ün ateşi için - Ah ile! Oh ile! Ah ile! Oh ile!...
> Eğer gelir de anahtarını getirirsen - Ah ile! Oh ile!
> Girişin ne kadar da kolay olacak - Ah ile! Oh ile! Ah ile! Oh ile...

12. yüzyılın başında Endülüs'te yazılmış İspanyolca bir şarkıda bir kız âşığına şöyle seslenir: "Sana istediğin gibi bir sevgi vereceğim – tek bir şartla: halhallarımı küpelerime kadar eğebilirsen!"

Ortaçağ'ın en renkli karakterlerinden biri olan, Fransa'nın adı bilinen ilk seküler lirik şairi, Poitou ve Aquitaine Dükü ve daha sonra İngiltere Kraliçesi olacak Eléanor d'Aquitaine'in dedesi IX. Guillaume d'Aquitaine (1071-1127), *companhos* (şövalyeler ve

askerler) kafilesine "iki muhteşem atı olduğunu ve ikisine de binebileceğini" anlatır. Gelgelelim atlar birbirine tahammül edememektedir; onları bir ehlileştirirse, "herkesten daha iyi at binecektir." Kendisini dinleyenlere döner ve "Derdime bir çare bulun" der: "Böylesine sıkıntılı bir seçimle ömrümde karşılaşmamıştım. Hangisini yanımda tutsam bilemiyorum –Agnès'i mi yoksa Ermesent'i mi?" (sarayındaki iki soylu kadın ismi).

Paskalya Adası'ndan bilinen en eski yeniden oluşturulmuş (yak. M.S. 1800) Polinezya şarkısı, delikanlıların genç kızlara sevgi dolu bir iğnelemeyle söylediği şu sözlerle sona erer:

> Neden şarkı söylüyoruz ki bir deliğe sahip olmak için?
> O delik ki, ti yapraklarında da vardır, üzerinde topaç çevrilir,
> Orada (böylece) düşmeyen, kıvranan, toplanan yağmurun akması için.
> Haydi, genç kızlar! Gayret edin filizi uysallaştırmak için.

Sözlü mizah Shakespeare'in dehası tarafından ne öncesinde ne sonrasında eşine rastlanmayan bir biçimde yüceltilmiştir. Shakespeare, *Kral Lear* adlı oyununda (1606), Soytarı'nın ağzından mizahın en derin amacını açıklar: Yaşamın en çirkin gerçeklerinin etkisini azaltmak.

Lear, "Bana kaçık mı diyorsun?" diye Soytarı'yı azarlar. Soytarı "Ee ne yapalım, öteki unvanlarının hepsini bağışladın, doğuştan bir bu kaldı sana" yanıtını verir.

Daha sonra Lear, "Biriniz söyleyemez mi benim kim olduğumu?" diye bağırır. "Lear'in gölgesi" diye cevap verir Soytarı.

Ardından Soytarı, "İnsanın aklı topuklarında olsaydı, çatlak olmaz mıydı?" diye sorar. Lear, "Olurdu elbet" der. "Öyleyse, sevin de kimseye söyleme, aklının terlik giymesi gerekmiyor." Lear safça güler: "Ha, ha, ha!"

Lear'in trajik sonuna yakın bir zamanda, Soytarı, Kent kontuna tavsiyede bulunur: "Elindeki koca tekerlek yokuş aşağı yuvarlanmaya başladı mı, koyver gitsin, yoksa boynunu kırarsın; ama yokuşu çıkıyorsa tekerleğin, bırak seni de götürsün. Akıllı bir adam

sana daha iyi bir öğüt verirse, benimkini geri verirsin. Bu sözler bir kaçığın olduğuna göre, bırak deliler dinlesin."

İnsanlık tarihinde ilk defa, dilin bütün sosyal olguları aktarma, biçimlendirme ve yansıtma açısından üstün rolü takdir edilmektedir. Bu sayede sosyal, eğitsel ve siyasi sorunlarda dilin rolü üzerinde durulmaktadır. Bu, dilin toplum içindeki kullanımını inceleyerek, kuramı, betimlemeyi ve uygulamayı birleştiren toplumdilbilimcisinin görevidir.

Toplumdilbilimcisini öncelikle ilgilendiren şey, insan etkinliğindeki ihtilaf noktalarına dikkat çeken, ölen inançlara ve doğan anlayışlara işaret eden, kabul edilebilir sınırları tanımlayan, iktidardakilerin hilelerini ortaya koyan ve belki de en önemlisi, dilde görüldüğü şekliyle insanlığın bilinç ve duyarlılığının evrimini kaydeden dil değişikliğidir. Ortak dillerin ve yapay dillerin kullanımı, insan toplumlarının eşit düzeyde iletişim kurma yönündeki temel ihtiyacını gösterir. Tarih boyunca toplumlar, kendileriyle benzer şekilde konuşan insanlarla özdeşleştiler, böylece tek bir dile dayanan uluslar ortaya çıktı. Böylesi uluslar içerisindeki etnik azınlıklar da dil aracılığıyla kendi benzersiz katkılarını sunmak için uğraş verirler. Çok-etnili bölgelerde sömürge sonrasında elde edilen bağımsızlık, ulus kimliğini oluşturmada dilin önemini ortaya koymaktadır.

Bir önceki kuşağın kadının toplumdaki rolünü yeniden icadı, İngiliz dilinde 'cinsiyet temizliğine' yol açtı. İnsanlık tarihi boyunca, toplum dikkat çekici bir tarzda değiştiği, çok fazla yabancı sözcük dile girdiği ya da rejim ulusçu bir program ortaya attığı zaman, dilde tasfiye ya da sadeleştirmeler meydana gelmiştir. Propaganda ve siyaseten doğruluk daima dili kirleten sosyal olgulardır; gerçekten her ikisi de insanlığın en utanç verici etkinliklerine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla dilsel şaşırtmaları ve resmiyetin hilelerini 'temizleme' ve 'basitleştirme' eylemleri en memnuniyet verici gelişmelerdir.

Çeşitli biçimleriyle işaret dili, sözlü dilin işlev görmesinin fiziksel açıdan imkânsız olduğu zaman toplumun iletişim ihtiyacını karşılamanın ifadesidir. Böyle bir biyolojik meseleyi, birçok toplum sistemli bir jest diliyle çözmeye çalışır. Bugün dünyada var

olan 100'den fazla sağır işaret dili, bu dil biçiminin harika esneklik ve yararlılığını göstermektedir. İnsan diliyle bağlantılı olan sosyal bir olgu da dil ölümüdür. İnsan dilinin ilk ortaya çıkışından bu yana, on binlerce dil yok olmuştur. Genel kanının aksine, çoğu dil basit bir şekilde yeni bir şeye dönüşmüş veya yerini gönüllü değişim süreciyle bölgeye giren yeni dile bırakmıştır; bu değişim sürecinde yarar sağlama beklentisi önem taşımıştır. Bütün dilsel ilişkiler birer zenginleşmedir.

Bütün bu gelişmeler, sözlü mizahın eşlik ettiği hayattaki zaferlerin ve trajedilerin yanı başında yaşanmıştır. Sözlü mizah, insanlığın güçlüklerle alay etmesine ve hayatın derinliklerini araştırırken ıstırapla karşılaşıldığında gülmesine olanak sağlayan dil sanatıdır.

Dil, bütün bu yönlerden ve büyüleyici denebilecek başka birçok açıdan, insan toplumunun nihai değeridir. İnsanın bütün yetenekleri içinde, bize kim olduğumuzu, ne demek istediğimizi ve nereye gittiğimizi en fazla anlatan dildir.

VIII

Geleceğin İpuçları

Dünya dilleri gelecekte nasıl şekillenecek? Dilin geleceği kolay kolay öngörülemez, çünkü dilsel olmayan pek çok faktör toplumun dilini daima yeniden şekillendiriyor: ekonomik dönüşümler, başkaldırılar, kitlesel göçler, nüfuzlu ulusların aniden ortaya çıkışı, yeni teknolojiler, toplumsal modalar ve diğer pek çok olgu. Yine de geçmişteki dil değişimlerine ve günümüzün dil eğilimlerine bakarak, en azından yakın gelecekle ilgili bazı dil senaryoları üretebiliriz. Ayrıca nüfuz alanlarını genişletmeye çalışan –çoğu İngilizce konuşan– devlet ve özel sektör stratejistlerinin faaliyetleri göz önüne alınabilecek bir faktördür. Söz konusu strateji uzmanlarının etkinlikleri, önümüzdeki on yıllarda strateji üretmeyenlerin dilleri karşısında kendi dillerinin (İngilizcenin) egemenlik kazanması ihtimalini güçlendirmektedir.

Yalnızca geçmişteki dil değişimleriyle ve dinamikleriyle analojiler kurmanın artık mutlak bir geçerliliği yoktur. Batı ülkeleri ile dünyanın geri kalanı arasındaki tüm geleneksel siyasi, kültürel ve ekonomik güç ilişkileri bugüne kadar görülmemiş bir dönüşüm süreci geçirmektedir. Bu, şu anda, belki de yeni bir dünya düzeni

oluşturacak kalıcı küresel bir özellik gibi görünüyor. Söz konusu dünya düzeninin gelecekteki yapısı ve niteliği hâlâ büyük ölçüde belirsizdir. Fakat büyük bir ihtimalle, bu düzende daha büyük uluslar, daha büyük şirketler ve daha büyük, yani daha az sayıda dil bulunacaktır.

Geçmişte olduğu gibi yalnızca basit değişim ve yok oluş (yerini başka bir dile bırakma) değil, aynı zamanda toplumda dilin etki alanının şimdiye kadar görülmemiş bir derecede genişlemesi de şu anda dil tarihini belirliyor. Bugün, 'dil' kelimesinin anlamı yeniden icat edilmektedir. Programlama (bilgisayar) dilleri gibi yeni teknolojiler, insan dilinin yenilikçi bir tarzda gelişmesini, yeni bir dil ortamının kendi kendisiyle yapay bir şekilde iletişim kurmasını sağlıyor.

Dünyanın yaşayan dilleri aşina olduğumuz şekillerde değişmeye devam edecektir, ama dilin geleneksel bir boyutu sonsuza kadar değişmiştir. Tarih boyunca dil, belli bir coğrafya –kara parçası– anlamına gelmişti. Bugün, bu dil haritası tamamen anlamsızlaşıyor. Dil esas olarak teknoloji ve zenginlik, yeni sınırsız bir dünya demektir. Bu dünyada zenginleri fakirlerden ayıran yalnızca aşağı ve yukarı doğrultularıdır. Belki de kısa bir süre sonra gezegenin tek 'iş dünyası dili'ni –belki de nihai olarak İngilizce– yeterli düzeyde bilmek, her bireyin yeryüzündeki ve belki de ötesindeki yerini tanımlayacaktır.

Programlama Dilleri

Bilgisayarlar, belirli sorunlara çözüm getirmek amacıyla değerlerin, özelliklerin ve yöntemlerin betimlemeleri üzerinde işlem yapılmasını hızlandırır ve kolaylaştırır. Bir programlama sürecinin sonunda, metin işleme, işletim sistemleri, veri tabanları ve diğer bilgisayar etkinlikleri için kullanılan bir program meydana gelir. Programlama (bilgisayar) dili, programlama işlemlerine olanak sağlayan özgül araçtır. Sayısal olarak ifade edilebilen betimlemeleri yazmak için bu dil kullanılır.[1] Bir programlama dili, aynı zamanda dil araştırması, derleme çalışması, eğitim ve başka amaçlar için de kullanılabilir.

Programlama (bilgisayar) dilinin esasını az ve öz sözcükle göstermek için birbiriyle çelişen birçok tanım yapılmıştır. Evet, bu bir dildir, çünkü 'bir bilgi alışverişi ortamıdır'. Fakat bu dil, insanlığın bilinen tüm dil biçimlerinden bütünüyle farklıdır. Belki de doğal dili birçok tür ve biçimdeki yazıyla (alfabe vb) temsil eden yazılı dili hariç tutmak gerekir.[2] Bazı uzmanlara göre, bir programlama dili yalnızca, programcıya yardımcı olan bir araçtır. Başka uzmanlara göre ise, hem makine hem de insan tarafından okunabilir bir ortamda ölçümlemeyi betimlemeye yönelik bir işaret sistemidir. Bazıları, bunların hem insanlar hem de bilgisayarlar tarafından anlaşılabilmesi için, programlama dilinin işlem yolunu (herhangi bir bilişimsel sorunu çözmek için prosedür kuralı) biçimsel olarak açıklayan bir işaret sistemi olduğunu düşünüyorlar. Bazıları ise, programlama dilini makineye birbiri ardına verilen komutlar dizisi olarak görmektedir.

Bütün dillerin amacı iletişimdir ve dolayısıyla programlama dilinin temel hedefi harfi harfine işlem yapan makinelerle iletişim kurmaktır.[3] Esasen programlama dili, belli istisnalarla birlikte, ölçümlemeyi tanımlayan ve sorunlara çözümler üreten bir mekanizmadır. Her şeyden önce, programlama dili makine tarafından okunabilir olmalıdır; yani, bir bilgisayar verileri, sorunları ve komutları kendi diline çevirebilmelidir. Ayrıca programlama dili insanlar tarafından da okunabilir olmalıdır; yani, bir kişi çözüm tanımını okuyup anlayabilmelidir.[4]

Her programlama dili, işlem yolu tanımlaması ve tasarısı, veri yapıları ve program yönetimi konusunda farklı perspektifler ve özellikler gösterir. Doğal bir insan dili gibi, her programlama dili de kendine özgü benzersiz özelliklere sahiptir. Bu, onun, belirli bilişimsel göreve uygunluğunu belirler.[5] Bilgisayar dili programlama teorisine göre, bir programlama dilinin başlıca üç yönü vardır:

Sözdizim: Programlama dili, sembolleri ve onların uygun ('kurallı') kombinasyonlarını belirler.

Semantik: Bunlar, programlama dilinin yapılarını niteleyen anlam programlayıcılardır.

Dil modeli: Bu, programın doğal etki alanı, felsefesi ya da paradigmasıdır (yani, belirli bir sorunu çözmek için ölçümlemeye yaklaşım yöntemleridir).

Günümüzde problem-çözme amaçlı kullanılan çok çeşitli dil modelleri ya da yaklaşımları vardır. En önemlileri arasında şunlar yer alır (aşağıdakiler mevcut olanlar arasından seçilmiş yalnızca birkaç bir tanesidir):[6]

Komut dili, başlangıçtaki veri dizisine işlem yolunu uygular. Burada, programlar temel komut dizileridir, genellikle görevlerdir; bunlar, sıraya koyma, şartlılar ve çevrimler gibi komutları yöneten birleşik kontrol yapılarını kullanırlar. Fortran, Pascal, C ve Assembly Code (çevirici kod) bu tip yapılara örnek verilebilir.

Nesneye-Yönelik dil, nesneler ile iletişim kurmanın derlemeleri olan programlara sahiptir. C++, Java, Eiffel, Simula ve Smalltalk-80 bunlara örnek verilebilir.

Mantık dili, tümdengelimli adımları sıralar, başlangıçtaki veri dizisindeki belirli bir ilişkide bulunan çözümü sağlar. Mantık dili, Prolog dilinde olduğu gibi genellikle ön biçimleme mantığı olan belirli bir mantıktan elde edilen açıklamaların derlemeleri olan programlardan oluşur. Denklemsel-mantık dilleri, OBJ, Mercury ve Equational'dır.

Fonksiyonel dil, başlangıçtaki bir veri dizisine (matematiksel) fonksiyonları uygular. ML, Haskell, FP ve Gofer bunlara örnektir.

Paralel ya da eşzamanlı dil, bağlantılı ya da karşılıklı işleyen süreçlerin derlemeleri olan programlardan oluşur. Ada, Modula-2, ve C* bunlara birer örnektir.

Bildirimsel dil, olayların derlemelerinden oluşan programları kapsar. Birkaç mantıksal ve fonksiyonel dil bu sınıflandırma içerisinde yer alır.

Script dilleri, yukarıda anılan modellerin tümünü kabul eder fakat genellikle daha geniş bir destek paketi olarak kullanılır.

Eğer programlama dilleri tümden uygun bir şekilde doğal insan dilleriyle birleştirilmezlerse, yukarıda anılan ve diğer yaklaşımlardan bir ya da birkaç tanesini benimsemekle, genel olarak geleneksel 'dil aileleri'ne benzemeye başlar –söz konusu diller 'kollara

ayrılıyorlar,' yani programlama dillerinin yeni 'dil ailelerini' oluşturuyorlar. Fakat programlama dillerindeki temel farklılıklar, bu dillerin biyolojik ve sesli olmamasında (şimdiye kadar) yatmaktadır ve söz konusu diller herhangi bir coğrafi bölgeye ait değildir. Bu diller yalnızca sanal gerçeklikte var olan sistem içi klavye işlemidir.

Ne var ki bu durumun da artık değişmeye başladığı görülüyor. Raytheon Sistemleri ve Dallas'taki Teksas Üniversitesi araştırmacıları, son zamanlarda, yakın gelecekte geliştirilmek üzere yapay bir sinir ağı kurmak için elektronik bir sinir düğmesi geliştirdiler. Söz konusu yapay sinir ağı, insan beyni ve onun iletişim ağını taklit edecek, çeşitli algılayıcılardan bilgi alabilen ve bağımsız kararlara varabilen özerk bir robotun yaratılmasını sağlayacak. Nihayetinde, robotlar ile insanlar arasında ve robotlar ile robotlar ve bilgisayar sistemleri arasında 'konuşma' bile mümkün olabilecek.

Dünyanın dört bir tarafında, bilgisayarlar insan-hayvan iletişimine son derece benzeyen geniş bir yelpazede programlama dillerini kullanarak kendi aralarında zaten 'iletişim kuruyorlar'. Fakat bu kez insan tarafından yüklense de insan rehberliği zorunlu olmayan bir 'iletişim' söz konusu. 'Dil', en geniş anlamıyla, insana ait bir alan olmaktan hızla çıkmakta ve aynı zamanda yapay elektronik ağın aracı haline gelmektedir. Hiç kimse şu anda bu gelişmenin sonunun nereye varacağını söyleyemez.

İnternet, E-Posta ve Haber Grupları

İnternetin en çok kullanılan kaynaklarından biri dil öğretimi ve öğrenimidir.[7] Okullara, devletlere, işletmelere ve bireylere fayda sağlayan bu kullanım sayesinde, yalnızca yaşayan diller değil, aynı zamanda başta Latince olmak üzere ölü diller de şimdiye dek görülmemiş ölçüde korunup yaygınlaşmaktadır. Dünyanın dört bir tarafında eğitimciler, internetin dilsel kaynaklarının kişisel ders planlarıyla birleştirilmesiyle dil eğitiminde daha verimli sonuçlar elde edildiğini gördüler. Dolayısıyla internet bir amaç değil, amaca, yani en nitelikli dil eğitimine yönelik çok yararlı bir araçtır. Fakat internet yüz yüze dilsel etkileşimlerin yerini alamaz.[8]

1989-1990 yıllarında Finlandiya, İngiltere, ABD, Avusturya, Kanada, Batı ve Doğu Almanya, İsveç, Japonya ve İzlanda'da orta öğrenim öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırma, çevrimiçi e-posta iletişiminin, konuşma diline özgü sözcükleri ve kısaltılmış konuşmayı –yani büyük bir ifade tasarrufu– içeren, teklifsiz dilin kullanıldığı sözlü iletişime benzediğini ortaya koymuştur.[9] Çevrimiçi iletişimde, sözlü olmayan bütün iletişim öğelerinin (jestlerin) yerini metindeki görsel işaretler alır. Çevrimdışı yazışma ise daha fazla metinsel ve dilsel tutarlılık gösterir; daha yüksek düzeyde yapılandırılır ve hiyerarşik bir biçimde düzenlenir. Böylece araştırma, e-posta (ve çıkarım yoluyla söylersek, haber grupları) dil kullanımının sözlü dil ile yazılı dil arasında özel bir konumda bulunduğunu göstermektedir.[10]

Doğal (yani yapay olmayan) dillerde kurulan bütün iletişim durumları 'izleyici-dinleyiciler'i gerektirir. Oysa e-posta ve haber grupları iletişimlerinde, e-posta yoluyla gönderilen v-posta, video-iletileri gibi elektronik bağlantı sağlanmadıkça söz konusu fonksiyonlar kaybedilir. İzleme ve dinlemenin kaybedilmesiyle birlikte, aynı zamanda yüz ifadeleri, el kol hareketleri, duruş, parçaüstüler (ses perdesini ayarlama, uzatma, vurgu, bağlantılar, ses tonu), ses yüksekliği/yumuşaklığı ayırımları, konuşma hızı ve insan iletişiminin ayrılmaz daha pek çok parçası da kaybedilir. Koku gibi daha ilkel bir iletişim seviyesi olan, fakat daha az önemli olmayan eşik-altı işaretler de yeni elektronik ortam ile iletilemez. Kazandığımız birçok şeyin yanında, mevcut durumda insanı insan yapan bir hayli şeyi de kaybediyoruz.

Günümüzde Uluslararası Standart İngilizce, internetin evrensel dilidir. İnternet hâlâ köklü bir düzenlemeye tâbi olmadığından İngilizce 'resmi' bir statüye sahip değildir; yalnızca Çin gibi birkaç ülke internete karşı katı bir sansür uygulamaktadır. Bazıları İngilizce konuşan ülkelerin ekonomik ve siyasi 'emperyalist' yaklaşımlarından dolayı, İngilizcenin internete hâkim olduğunu ileri sürmektedir. Oysa internet İngilizce konuşan ülkelerin yaratımı olduğu ve 21. yüzyılın başında İngilizce ikinci dil olarak dünyanın en fazla konuşulan dili olduğu için, İngilizce internette üstün hale

gelmiştir. İnternetin esas olarak İngiliz dili ortamına dönüşmesi bir planın değil, tarihsel koşulların sonucudur.[11]

İnternetin hiçbir zaman resmi bir dilinin olmayacağı, yalnızca internet kullanıcılarının hem istediği hem de ihtiyaç duyduğu dil veya dillerin kullanılacağı tahmin edilebilir. Bugün İngilizce etkilidir (bazıları 'hâkimdir' diyebilir). Fakat internette başka diller gelecekte İngilizcenin yerini alabilir. Yetkili bir kuruluş tarafından yapay bir dil alternatif olarak seçilebilir (muhtemel görünmese de). Otomatik bilgisayar çevirisi, üstün doğal dil sorununu tamamen anlamsız hale getirebilir ve böylece hangi programlama dilinin kullanılacağı bireyin tercihine kalmış olur. Bu senaryoya göre, İngilizce dahil herhangi bir doğal dilin internette üstünlük sağlaması ihtiyacı ortadan kalkar.

Gelgelelim iki-dilliliğin, internetin sanal dünyasının ötesinde, bir dünya trendi olduğu kabul edilmelidir. Dünyanın dört bir yanında, giderek daha fazla insan İngilizceyi ikinci (ya da ek) dil olarak seçiyor. İnsanlar, mümkünse, yerel dillerini, daha küçük ve dolaysız bir etkileşim alanında birinci dil olarak koruyorlar. İnternet en azından yakın gelecekte, böylesi gelişmelerin bir deney alanı olacaktır.

İnternet, e-posta ve haber grupları dünyanın sözcük hazinelerini de derinden etkilemektedir. Uluslararası Standart İngilizce, daha bir nesil önce bilinmeyen pek çok sözcüğü kendi sözcük hazinesine eklemiştir (veya eski sözcüklerin anlamlarını genişletmiştir): *bit* (binary digit) [ikili rakam], *browser* [web tarayıcı] (internet kaynaklarını incelemek için kullanılan bir müşteri yazılım programı), *click on* [tıklamak] (bir siteye erişim sağlamak için 'fare'yi kullanmak), *cyberspace* [siber uzay] (bilgisayar ağları aracılığıyla erişilebilir bilgi kaynakları sahası), *e-mail* [e-posta] (insanların birbirlerine bilgisayar aracılığıyla gönderdiği iletiler), *v-mail* (video iletileri), *gopher* [resim ve program içermeyen metin formatlı site] (internet aracılığıyla materyal listelerini hazırlamaya yarayan bir yöntem), *hypertext* [yardımlı metin] ('linkleri' diğer belgelere götüren herhangi bir metin), *modem* (*Mo*dulator ve *Dem*odulator kavramlarından oluşan, bilgisayarı bir telefon hattına bağlayan ve

bilgisayarlar arası iletişimi sağlayan bir cihaz) ve başka pek çok sözcük. Modern ulusların çoğu, bu terimleri, kendi anadillerine çevirmeksizin doğrudan İngilizceden alıyorlar.

İnsanlar yakın zamanda, ses tanıma sistemleri sayesinde bilgisayara doğrudan konuşabilecek ve sesli yanıt alabilecek. Bu durumda, eşzamanlı tercümeler de mümkün hale gelecektir. Mevcut durumda, giderek daha fazla insan zamanını gerçek konuşmadan ziyade yazılı dili (klavye) kullanarak geçiriyor. Bu durum, özellikle öğrenciler, büro çalışanları, gazeteciler, editörler, yazarlar, araştırmacılar, bilgisayar programcıları, emekliler ve diğer etkin bilgisayar kullanıcıları için geçerlidir. Ortaçağ'da manastır yazıhanelerinde, sadece, Ortaçağ toplumunun çok küçük bir bölümünü teşkil eden kâtipler bulunurdu. Birkaç yıl içinde, bilgisayarlar gelişmiş dünyada neredeyse her haneye girmiş olacak. Bu ülkelerdeki insan yaşamı, elektronik metinlere ve uluslararası ağlara odaklanıyor ve bağlanıyor, giderek doğrudan görsel ve sesli konuşmadan uzaklaşıyor. Bu, yapay arayüzden farklı bir dil türü ortaya çıkıyor: 'Yazılı bir sözlü dil.' Hiç kuşkusuz, yeni teknoloji geliştikçe bu durum da değişecektir.

Dilin Geleceği

Thomas Edison'un 1877'de gramofonu keşfinden önce, konuşulan biçimleri tam olarak bilinmeyen eski yazılı metinlerden ve yaşlılardan, dilin önceki aşamaları hakkında bilgi alınabiliyordu. Bugün, yüzyıldan fazla bir süre önceye ait cızırtılı sesleri dinleyerek dilin gerçekten nasıl hızlı bir şekilde değiştiği görülebiliyor. Dilbilimciler, yazılı metinleri çözümleyerek, yakın tarihlerdeki değişiklikleri dinleyerek ve genel eğilimleri takip ederek dünyada konuşulan dillerin yakın gelecekteki durumu konusunda –dil değişiminin genellikle 'öngörülemezliğine' rağmen– bir uzlaşıya varabilirler.

Bütün dilbilimciler, doğal dillerde meydana gelecek değişikliklerin, tamamen değilse de büyük ölçüde, bilinen fonolojik, morfolojik, sözdizimsel, sözlüksel ve semantik parametreler içerisinde kalacağı konusunda uzlaşmaktadırlar. Bütün dillerin ve dil ailelerinin kaderi olan en büyük değişiklikler, dilbilimcilerin ilgisini en çok

çeken konudur. Bunun nedeni, gelecek iki yüzyılda şüphesiz tarihte benzeri görülmemiş bir dil ikamesinin yaşanacak olmasıdır. Ayrıca ölmeyen az sayıda lehçe ve dil homojenleşme ve standartlaşma geçirecektir ve nihayet küresel toplum en azından dilsel bir gerçeklik haline geldikçe, herkesin birinci veya ikinci dil olarak İngilizceyi konuşacağı açıktır.

Gelecek iki yüzyılda yaşayacak olan az sayıdaki dilde, döngüsel tipolojik evrim sürecektir. Yani, örneğin Mandarin Çincesi, yapı bakımından daha az izole ve daha fazla bitişken hale gelecek, daha güçlü bir şekilde çok-heceliliğe doğru bir eğilim gösterecek ve tek bir anlama sahip bileşenleri bir araya getirerek türemiş veya birleşik sözcükler üretecektir. Öte yandan Hint-Avrupa dilleri ise, hiç kuşkusuz, çeşitli dil gelişim aşamalarıyla kaynaşmış durumlarından, izole bir yapıya doğru olan eğilimlerini sürdüreceklerdir. Aynı zamanda, modern medyanın etkisiyle, dünya dillerinin sözcük hazinesi ortak kelimelerle dolmaya devam edecektir. Daha önceki yüzyıllarda başka bir dilden alınmış sözcüklerin benimsenmesi ve daha çok dile yayılması yıllar alıyordu (*chocolate* 'çikolata', *coffee* 'kahve', *tobacco* 'tütün', *taboo* 'tabu', *verandah* 'veranda'). Günümüzde ise başka bir dilden alınan bir sözcük, radyo, televizyon ve internet sayesinde, birkaç hafta, hatta birkaç gün içinde yerli sözcük haline gelebiliyor: *fetva*, *Scud*, *Ayetullah* ve *glasnost* yakın dönemden verilebilecek örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Birçok ülkede aynı anda meydana gelen toplumsal dönüşümler de etkisini hissettirmekte, büyüleyici dil değişimlerine yol açmaktadır. Bu değişikliklerin sonuçları kesinlikle geleceği de biçimlendirecektir. Teklifli ve teklifsiz konuşmada kullanılan kişi zamirleri –Almanca *du* ve *Sie* (sen ve siz), Fransızca *tu* ve *vous,* İspanyolca *tu* ve *usted* vb.– arasındaki farkları hâlâ koruyan Hint-Avrupa dillerinde, teklifsiz konuşmada kullanılan zamir, gitgide alanını genişletmektedir. Yani, bu ülkelerdeki çocuklar, örneğin artık ebeveynlerine, çok eskiden beri kullanılan resmi biçimlerle hitap etmiyorlar: Bunun yerine, ebeveynlerine ve genel olarak yaşlılara karşı tavırlarındaki kökten bir değişimi yansıtarak teklifsiz konuşma dilindeki zamirleri kullanıyorlar.

Bir Galler genci, hâlâ kibar konuşma tarzını kullanarak, annesine 'Peidiwch â phoeni!' ("Üzülmeyin!") derken – benzer bir bağlamda Almanlar ("Mach' Dir keine Sorgen!") ya da Fransızlar ("Ne t'inquiète pas!") teklifsiz konuşma tarzına başvurmaktadır. Yani, Hint-Avrupa kökenli büyük dillerin çoğunda İkinci Dünya Savaşı'ndan beri teklifsiz konuşma dilindeki biçimlerin etkisi artsa da, daha küçük Hint-Avrupa dilleri genellikle bu eğilime direnç göstermişlerdir. Bu direnç belki de büyük dillerin 'istilasına' karşı koymak için, daha küçük dilleri konuşan topluluklar, özellikle iki dil konuşan topluluklar (Galliler, Vendler, Katalanlar, Galiçyalılar, Provencelılar ve diğerleri) tarafından gösterilen bilinçli bir çabadır.

Dünya dillerinde şu anda meydana gelen ve saptanabilen çok sayıda trend örneği vardır. Örneğin Almancada, "Er sagte, er sei..." (o, ... olduğunu söyledi) biçimindeki dolaylı anlatım, modern konuşmada gereksiz sayılmaya başlanmış ve dolaysız biçime dönüşmüştür: "Er sagte, er ist..." *Weil* ("çünkü") bağlacının geçtiği cümlecikte ("weil er alt ist") sözdizim değişiyor, artık İngilizcede olduğu gibi ("weil er ist alt") fiilin öznenin hemen ardından gelmesine olanak sağlanıyor. Fakat daha resmi tarzda konuşan ve yaşlı kişiler, bu kullanımı hâlâ standart dile aykırı sayıyorlar. Bu yeni kullanım, gelecekte benzer bağlaçları kapsayacak şekilde genelleştirilebilir ve kullanılan Almanca sözdizimini köklü bir biçimde değiştirebilir. Almanca sözcük dağarcığı da Modern İngilizceden alınmış sözcüklerle doludur: *der Computer, der Supermarket, der Soft Drink, die Jeans.* Önümüzdeki yıllarda Almancaya kuşkusuz yüzlerce benzer sözcük girecektir.

Gelecek yirmi yıl içerisinde yerini muhtemelen Şili İspanyolcasına bırakacak olan, Paskalya Adası'nın Rapanui dilinde, geçmişte başlayıp hâlâ devam eden bir eylemi ya da durumu anlatan *ku... 'â* zaman/durum ifadesi, son zamanlarda yerini *ko... 'â*'ya bırakmıştır. 100 yıldan fazla bir süredir, Tahiti dilindeki gırtlaksı kapantı, dildeki k'lerin yerini alarak tarihsel olarak tanımlanabilen ikilemeleri üretiyor: *kino*/ *'ino* ('kötü, fena, huysuz'). Eski Rapanui dilindeki sözcüklerin çoğunun yerini Tahiti sözcükleri almakta ve bu süreç artık iyice hızlanmaktadır: Rapanui dilinde, artık başka bir-

çok sözcüğün yanı sıra *ki* ('konuşmak') sözcüğü yerine Tahiti dilindeki *parau*; *ra'ra* ('güneş, gün') sözcüğü yerine *mahana*; *ta'u* ('yıl') sözcüğü yerine *matahiti* kullanılmaktadır. Ayrıca Rapanui dili sayı sistemi yerini tamamen Tahiti dilindeki sayı sistemine bırakmıştır. İspanyolca *pero* ('fakat') gibi Tahiti dilindeki *é* ('ve') bağlacı da Rapanui diline girmiştir (Rapanui dilinde herhangi bir bağlaç yoktu). Ne var ki adada, Tahiti dilinden alınan bu sözcükler de yakın zamanda Şili İspanyolcasının egemenliğine boyun eğecektir.

Galce de önemli ölçüde 'devam eden değişiklikler' göstermektedir. Galce fonolojide en belirgin değişikliklerden biri, sözcük sonlarındaki *f*'nin *kademeli olarak* düşmesidir: Örneğin *tref* [TREYV olarak telaffuz edilir] ('kent') artık sade bir şekilde *tre* [TREY] haline gelmiştir. Galcede sözcük sonlarında yer alan bütün *f*'ler muhtemelen yakın zamanda yok olacaktır. 'İçinde' anlamındaki '*yn*' sözcüğünde, Galce konuşanların birçoğu, gramer bakımından 'daha doğru' olan genizsi sessizi artık kullanmamaktadır. Dolayısıyla *yn Gaerdydd* ("Cardiff'in içinde") geleneksel *yngh Nghaerdydd*'den daha sık biçimde kullanılmaktadır. Yeni Galce onlu sistemi ancak son nesilde eski Kelt sayma sisteminin yerini almıştır. Özellikle gençlerin konuşmalarında, 11 *un ar ddeg*, 12 *deuddeg*, 15 *pymtheg*, 16 *un ar bymtheg*, 20 *ugain*, 30 *deg ar bugain* ve benzeri geleneksel sayıların yerini, 11 *un deg un*, 12 *un deg dau*, 15 *un deg pump*, 16 *un deg chwech*, 20 *dau ddeg*, 30 *tri deg* ve benzeri sayılar almıştır.

Okurların çoğunun belki de yukarıdaki dillerden daha fazla aşina olduğu İngilizce, şu anda dünyanın en popüler dilidir (aynı zamanda bu kitabın da dilidir), dolayısıyla aşağıdaki örnekler İngilizcede gelecekte görülecek trendleri ortaya koyacaktır. İngilizce, uluslararası dil ikamesinde ön planda yer almaktadır ve yeni tekno-dil dalgasına hâkimdir. Yeterince farkında olunmasa da, İngilizce de fonolojik, morfolojik, sözdizimsel, sözlüksel ve semantik çeşitli düzeylerde hızlı bir değişim yaşamaktadır. Ayrıca dünya dillerinin çoğu yakın zamanda yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmasına rağmen, İngilizce her gün binlerce yeni konuşan kazanmaya devam etmektedir. Gerçekten, İngilizce tamamen yeni bir doğal dünya dili haline geliyor.

İngilizce fonolojide, hem bölgesel hem de uluslararası alanda, kuşkusuz gelecekteki İngilizcenin sesini büyük oranda değiştirecek olan bir karakteristik eğilim görülmektedir. Örneğin, Britanya İngilizcesinde, ünlüler arasındaki ve sözcüklerin sonundaki *t*'nin yerini, gırtlaksı kapantı (') almaktadır. Bu değişiklik ilk olarak Cockney (Londra) ağzında görülmüş, daha sonra başka ağızlara yayılmıştır: *Ge' the le'uce tha's a li'o bi'a* ("Get the lettuce that's a little bitter"). Eski yeniliğin yakın zamanda ve aniden –1984 yılında dilbilimci David Rosewarne tarafından tanımlandığı gibi, Estuary İngilizcesi olarak adlandırılan değişik bölgesel konuşma türlerinde– yayılması, Londra merkezli televizyon ve filmlerden kaynaklanmış olabilir. Özellikle gençlerin önceleri küçümsenen, fakat şu anda tercih edilen bu ağzı taklit etmeleri bu yayılma sürecinde rol oynamıştır.

Amerikan İngilizcesinde de "sürmekte olan en büyük değişim" benzer bir alanda görülmektedir. Burada, ünlüler arasındaki *t*, on yıllardan beri yerini *d*'ye bırakmıştır (yani, *t*'nin ses ortamı onun ötümlü olmasına yol açmaktadır): *Get the ledduce that's a liddle bidder.* Amerikan İngilizcesinde, *writer* ile *rider*, *matter* ile *madder*, *boating* ile *boding*, *whitest* ile *widest* ve benzerleri arasında artık telaffuz farklılığı yoktur; farklılık, dinleyici tarafından ancak bağlamdan anlaşılabilir. Amerikan İngilizcesinin mevcut durumdaki muazzam etkisi, bu fonolojik yeniliğin kısa zamanda Amerika'nın ötesine yayılacağı izlenimini vermektedir. (Buna karşılık, yukarıda bahsedilen Cockney yeniliğinin uluslararası yayılma göstermesi pek muhtemel görünmemektedir.)

Dil alanında güçlü olmanın bir göstergesi, Amerikan değişikliğinin daha üretken olmasıdır. Yani, bu değişiklik daha fazla değişime yol açmaktadır. İçbatı bölgelerin (Midwest) Amerikan İngilizcesini konuşan, genç bir beyaz kadının 1998 yılında, *My dar was sin* dediği saptanmıştır – belki de daha anlaşılabilir olan Uluslararası Standart İngilizceyle *My daughter was sitting* ("Benim kızım oturuyordu"). Bu tarz konuşma, görece yeni ve giderek yaygınlaşan bir Amerikan konuşma biçimini yansıtmaktadır. Burada, *My daughter was siddin'* türetiminde, ünlülerin arasındaki *d*'ler zamanla

zayıflayarak sonunda bütünüyle kaybolmuş, *daughter* için yalnızca *dar* ve *sitting* için yalnızca *sin* kalmıştır. Bu eğilim, Amerikan İngilizcesinde, ünlülerin arasındaki *d*'lerin ve sözcük sonlarındaki *–ing*'lerin uzun vadeli bir gelişimini gösterebilir. Yine, kısa vadeli alternatif bir telaffuzdan ibaret olabilir. Bunu zaman gösterecektir.

İngilizce sözdiziminde, sıfatlar giderek artan bir biçimde isim rolünü üstlenmektedirler. Yüzyıllardır İngilizce sıfatlar, isim olarak kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları, 'at present' (şu anda), 'in the past' (geçmişte), 'in future' (gelecekte) gibi Eski Fransızcadan kalma sözcüklerdir. Söz konusu tamlamalarda 'time' ('zaman') isminin atlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin 'proffesional' (profesyonel), 'professional person' (profesyonel kişi) anlamındadır; 'profligate' (uçarı), 'profligate person' (uçarı kişi) demektir; 'the blind' (kör), 'blind person' (kör kişi) anlamına gelir ve 'a white' (beyaz), 'a white person' (beyaz kişi) anlamına gelir. Bu eksiltili kullanımın, İngilizcenin kökeni olan hem İtalik hem de Germen dillerde çok köklü bir tarihi bulunmaktadır. Fakat bu kullanım özellikle Amerikan İngilizcesini konuşanlar arasında (sonra da Britanya İngilizcesini konuşanları etkilemişlerdir) yakın zamanda ani bir yayılma göstermiştir, dolayısıyla önceleri sınırlandırılmış bir sıfat yapısı niteliği artık cins isim olarak da kullanılabilmektedir: 'historical' (tarihsel), 'historical novel' (tarihsel roman) anlamındadır; 'botanical' (bitkisel), 'herbal drug or medicine' (bitkisel ilaç) anlamına gelmektedir. Bu tarz kullanımda artış görülmesi nedeniyle, gelecekte, şimdiye kadar tasavvur edilemeyen miktarda sıfatın isim görevi üstleneceği düşünülebilir: Örneğin, 'a reasonable' (mantıklı) 'an acceptable proposal' (kabul edilebilir önerme) anlamında kullanılabilir ya da 'a timely' (zamanında), 'a recent news item' (yeni bir haber) anlamına gelebilir.

Sıfatlar da yerlerini isimlere bırakıyorlar. Britanya İngilizcesini konuşanların çoğu "a Californian wine" ve "a Texan rancher" derken ve dolayısıyla sıfata getirilen sistematik soneki kullanırken, Amerikan İngilizcesini konuşanlar, artık "a California wine" (Kaliforniya şarabı) ve "a Texas rancher" (Teksas çiftliği) demektedirler. Yani, Amerikan İngilizcesinde özel isimler, sıfat olarak kul-

lanılıyor. Örneğin İngilizce yazarlarının çoğu, şimdiden 'linguistic change' (dilsel değişim) ile 'language change' (dil değişimi) arasında bir fark gözetmiyorlar. Eğer bu eğilim evrensel hale gelirse, o zaman on ya da yirmi yıl içinde 'the Britain royal family' (İngiliz Kraliyet ailesi) veya 'an Australia kangaroo' (Avustralya kangurusu) gibi tamlamaların kurulması beklenebilir.

Hatta sözcük öbeklerinde böylesi değişimler görülüyor: *children at risk* ve *patients at risk* artık *at-risk children* (risk altındaki çocuklar) ve *at-risk patients* (risk altındaki hastalar) olmuştur. Bu tamlamalarda sona gelen iki sözcük yerine, tireyle birleştirilen sıfat başta kullanılmaktadır. Söz konusu sözdizimsel eğilimde, bugün önlenemez bir yükseliş görülmektedir, dolayısıyla gelecekte *on-time trains* (vaktinde trenler) ve *with-a-grudge colleagues* (kinli meslektaşlar) gibi sözlerin duyulması beklenebilir. Benzer bir yenilik, önde gelen bir İngiliz meslek gazetesinde yer almıştı: 'a biophysicist-turned-expert on technology and society at Oxford' (Oxford'da sonradan teknoloji ve toplum uzmanı olmuş biyofizikçi). İngilizce sözdizimde değişime dayanan bu kullanım, yalnızca on yıl önce editörün onayını kolay kolay alamazdı.

Aynı şekilde, 'halk semantiği' de çoğunlukla geniş kamuoyu farkında olmadan İngiliz dilini değiştiriyor. Artık 'kimyasal' sözcüğünün, "bu ürün yüzde yüz kimyasaldan arındırılmıştır" biçiminde bir reklam cümlesinde olduğu gibi, 'sentetik olarak üretilmiş kimyasal madde' anlamında kullanıldığı da görülüyor. (Aslında hiçbir şey "kimyasaldan arındırılmış" değildir.) Son zamanlarda *natural* (doğal) sözcüğü, olumlu bir anlam kazanmıştır. *Natural hair shampoo* (doğal saç şampuanı) ve *natural washing powder* (doğal deterjan) tamlamaları kamuoyunun onayını alsa da, *natural bubonic plague* (doğal hıyarcıklı veba) gibi İngilizceye hiçbir aykırılık taşımayan bir tamlamanın kullanılması artık düşünülemez.

Sommat 'something' (bir şeyler), *anyroad* 'anyway' (her neyse), *aught/ought* 'anything' (herhangi bir şey) ve *naught/nought* 'nothing' (hiçbir şey) gibi İngilizce lehçe biçimleri muhtemelen bir ya da iki kuşak içerisinde medyanın etkisiyle yerini evrensel olarak anlaşılan eşanlamlılarına bırakacaktır. Yine uluslararası –

özellikle Amerikan kökenli– argo hızla yayılmaya devam edecektir. Bununla birlikte, dünya eğlence piyasasına hâkim olan Hollywood (başlıca Kaliforniya ve New York lehçelerini kullanan) film, televizyon ve popüler müzik endüstrilerinden kaynaklanan bu uluslararası argo, İspanyolcanın artan etkisinden de payını alıyor. Genel olarak İngilizce söz dağarcığı gibi, gelecekteki İngilizce argonun da, önümüzdeki on yıllar içerisinde diğer tüm yabancı dillerden daha fazla İspanyolca sözcük ve deyim içereceği tahmin edilebilir.

Aynı şekilde, İngilizcenin yerel varyantları da sözcüklerini yerel kaynaklardan sağlamaya devam edecektir: Avustralya İngilizcesi yerli Avustralya dillerinden; Yeni Zelanda İngilizcesi Maori dilinden; Güney Afrika İngilizcesi Zulu, Xhosa, Sotho, Tswana vb. dillerden daha fazla sözcük ve deyim alacaktır. Bütün bu gelişmeler, İngiliz dilinin zenginleşmesi ve yeni bir Uluslararası Standart İngilizcenin evrim geçirip oluşması şeklinde değerlendirilmelidir.

Her şeye rağmen, uluslararası İngilizce, lehçe özelliklerini kaybetmeye devam ediyor ve hızla amorf Uluslararası Standart İngilizcede bütünleşiyor. Gerçekte Uluslararası Standart İngilizce, yapısını belirleyen ve kullanımını düzenleyen herhangi bir resmi kurum olmayan, hiçbir yerde kayıtlı bulunmayan istatistiksel bir normdan ibarettir. Uluslararası Standart İngilizce küresel iletişim aracılığıyla ortaya çıkmakta ve böylece Yeni Delhi, Tokyo veya Sen Petersburg'da yapılan radyo, televizyon ve internet mülakatlarının doğrudan anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu, bilinçli bir tasarımın sonucu değil, tarihsel koşulların bir ürünüdür (gerçi bu durum kısa süre içinde değişebilir). Söz konusu dil değişmeye ve evrim geçirmeye devam edecektir.

İngilizlerin çoğu, radyo ve sinema icat edilmeden önce, birçok kişinin ilk karşılaştığı anda 'kaba' bulduğu Amerikan konuşmasını (özellikle Amerikalıların genizden konuşmasını) duymamışlardı. Amerikalıların büyük çoğunluğu da hiçbir zaman 'düzgün' İngilizceyi duymamışlardı. Yalnızca üç kuşak sonra bugün, iki lehçe normal bir dilsel sürecin sonucu olarak aynı kökten türemiş iki dile dönüşmek yerine, giderek daha da yakınlaşıyor. Gerçekten bu dil-

ler şu anda yeni teknoloji sayesinde biraz eşitsiz bir süreçle onları birbirine yakınlaştıran bir evrim geçiriyorlar. Britanya İngilizcesi, Standart Amerikan İngilizcesi ve dünyanın dört bir tarafında konuşulan diğer bütün İngilizce biçimleri, dilsel harmanlamaya, yani gelişmekte olan Uluslararası Standart İngilizceye katkıda bulunuyor.

Elinizdeki kitapta İngilizceden sık sık 'dünya dili' olarak bahsedilmektedir. Bunun çok makûl bir gerekçesi var. İnsanlık tarihinde ilk defa küresel iletişim günlük bir gerçeklik haline gelmiştir. Teknolojinin bu zaferi, İngilizcenin dünyanın ikinci dil ya da ek dil olarak en fazla rağbet edilen dili olmasıyla eşzamanlı olarak meydana gelmiştir ve kısmen onun bir sonucudur. Bu son gelişme bir dizi faktöre dayanmaktadır: Büyük Britanya'nın dışında dünyada İngilizce konuşan kolonilerin oluşturulmasıyla İngilizcenin uluslararasılaşması, 20. yüzyıldaki iki dünya savaşının sonuçları, İngilizce konuşan ülkelerin muazzam ekonomik gelişmesi ve yakın zamandaki siyasal gelişmeler.

İngilizcenin 20. yüzyıldaki yükselişi, eski nüfuzlu devletlerin, özellikle Fransa ve Almanya'nın etkisinin hızla azalmasıyla eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir.[12] Dünya dilleri arasında yalnızca İspanyolca, bugün İngilizcedeki gibi bir dinamiğe sahiptir, fakat bu da çok düşük bir seviyededir. Birinci dil olarak en fazla kişi tarafından konuşulan Mandarin Çincesine gelince, Çinliler de şu anda İngilizce öğreniyorlar. Anadili İngilizce olup Çince öğrenenlerin sayısı ise son derece azdır.

İngilizce, bugün pek çok kişi tarafından birinci dil (ya da ana dil) olarak konuşulmaktdır. İngilizce konuşulan ülkelerde, yani yalnızca Britanya, ABD ve Yeni Zelanda'da değil, aynı zamanda Güney Afrika, Hindistan, Fiji, Cook Adaları'nda ve daha pek çok ülkede ikinci dil (ek dil) olarak kullanılmaktadır. Ayrıca İngilizce yabancı dil olarak da tercih edilmektedir. Bir dünya dili olarak İngilizcenin geleceğini son iki grup belirleyecektir.[13] Bugün internet verilerinin yüzde 80'i İngilizcedir. İnternet kullanımının giderek artan oranıyla değerlendirecek olursak, yalnızca bu bile İngilizcenin daha uzun süre değilse, en azından 22. yüzyılda dünyanın en rağbet edilen dili olacağının göstergesidir.[14] Bugün dünyanın eko-

nomik ve siyasal geleceği, İngilizce konuşan ve İngilizce tanımlı bir teknolojik temel üzerinde güvence altına alınmaktadır. Böylece dünya nüfusu, ya İngilizceyi kabul edip zenginleşme ya da göz ardı edip refahtan mahrum kalma seçenekleriyle karşı karşıyadır. 21. yüzyılın başında, İngilizce öğrenme, basit bir ekonomi sorunudur: Dünyanın en iyi ücret alınan meslekleri İngilizce gerektirmektedir. Bu, belki de en azından önümüzdeki iki yüzyıl için dünyanın dil profilini belirleyecek bir trenddir.

İskandinavya, Hollanda, Singapur ve dünyanın başka birkaç bölgesi, yakın zamanda her yere egemen olacak dilsel durumu gösterebilir: Yerel dillerinin yanı sıra İngilizce de konuşan iki-dilli yetişkin nüfuslar. Bundan sonra, belki de 24. yüzyılın sonlarında, kendi işaret diliyle birlikte yalnızca İngilizce dünyanın yaşayan tek dili olarak kalabilir. Bununla birlikte, tarih bize böylesi küresel öngörülerin genellikle geçersiz olduğunu göstermiştir. Mevcut trende bakıldığında pek muhtemel görünmese de, 200 yıl içinde Almanca veya Japonca da pekâlâ dünyanın egemen dili haline gelebilir. Şu anda sırf sayılara bakarak, gelecek 300 yılda belki de üç dilin (ve bu dillerin işaret dillerinin) yaşayacağını söyleyebiliriz: Mandarin Çincesi, İspanyolca ve İngilizce. Ne olursa olsun, daha küçük, zengin toplumlar (Japonlar, Almanca konuşan uluslar, Fransızlar, İtalyanlar vb.) kendi dillerini, kültürel sebeplerle yerel kalıntılar olarak birkaç yüzyıl daha koruyabilirler. Ayrıca Latince, Arapça ve İbranice gibi diller, özellikle dini sebeplerle pek çok yüzyıl boyunca kesinlikle konuşulmaya ve kullanılmaya devam edecektir.

Peki ya sonra? İnsanlık Güneş Sistemi'nde çeşitli gezegenlere yerleşir, sonra çok uzak olmayan bir gelecekte belki de yeni bir İngilizce biçimi konuşulur. Örneğin 22. yüzyılın sonunda Mars'ta muhtemelen Dünya İngilizcesinde olmayan karakteristik dil özelliklerine sahip Uluslararası Standart İngilizceyi konuşan, çok-etniliğin ardılları olan koloniciler hayal edilebilir. Bu durumda, Mars İngilizcesi olarak ayrı bir lehçe ortaya çıkacaktır. Bu lehçeyi konuşmayan insanlar tarafından hemen fark edilebileceklerdir. Fakat gezegenler arası düzenli iletişimden dolayı, İngilizcenin bu yeni biçimi belki de bir lehçe olarak kalacak ve ayrı bir dil haline geleme-

yecektir ve Mars İngilizcesi ile Dünya İngilizcesini konuşanlar birbirlerini daha kolay bir şekilde anlayacaklardır. Belki de zamanla Uluslararası Standart İngilizce, yerini Gezegenlerarası İngilizceye bırakacaktır.

Avustralyalı dilbilimci Robert Dixon yakın bir tarihte şöyle demiştir: "Dil, en değerli insan kaynağıdır."[15] Gerçekten de, dil olmaksızın insan toplumu düşünülemez. Dil yaşamlarımızı tanımlar, varlığımızı bildirir, düşüncelerimizi formüle eder, bir bütün olarak bizi ve sahip olduğumuz her şeyi mümkün kılar. Yukarıdaki verilerin belki de başka her şeyden daha inandırıcı bir şekilde gösterdiği gibi, dil kalıcı, durağan ve sabit bir şey değildir. Tarih ırmağının kendisi gibi dil de sürekli bir akış halindedir – daima değişir, başkalaşır, ikame edilir, ölür, yenilenir ve gelişir. Binyıllar boyunca meydana gelen dilsel değişimlerde ortak özellikleri saptanabilse de, kişisel bilgisayarlar gibi yeni icatlar bizzat değişim dinamiklerini değiştirebilir, dolayısıyla şimdiye kadar benzeri görülmemiş bir dilsel değişim ve kullanım süreci ortaya çıkabilir. Dolayısıyla dil, toplumun en değişken özelliklerinden biridir ve kuşkusuz her zaman öyle de kalacaktır: İnsanlık var oldukça, dil de varlığını sürdürecektir, fakat bugün bildiğimiz haliyle kalmayacaktır.

Çok sınırlı sayıdaki dil dışında, dünyanın bütün dilleri yakında kaybolacak, bütün insanlık tek bir dili (ve bu dilin işaret dilini) konuşacaktır. Yeni küresel toplum, bu kayıpla birlikte eşzamanlı olarak, şimdiye kadar hayal edilemeyen bir iletişim düzeyine ulaşacak ve insan etkinliğinin bütün boyutları için faydalar da sağlayacaktır. Dünyanın kültürel çeşitliliğinin çoğunu kaybedeceğiz, fakat aynı zamanda, tek bir dünya diliyle yeni bir aidiyet duygusu, yeni bir dünya düzeni, daha büyük bir evrendeki yerimizi yeni bir ortak bakış açısıyla anlamayı kazanacağız. Buna karşılık birçok kişi, tek dille birlikte, benzeri görülmemiş siyasal manipülasyon, propaganda ve denetim olasılıklarının gündeme girmesinden çekinmektedir. Ayrıca, yerel dillerin yok oluşu, öncelikle etnik kimliğin yok olmasıyla evrensel kardeşliğin değil, yabancılaşma duygusunun artmasına yol açacaktır. Tek bir dünya dili faydalar sağlayabilir, fakat

bu çok pahalıya da mal olabilir. Dünyanın tek dilinin geleceği ne olursa olsun, insanlık evrim geçirdikçe, dil de evrim geçirmeye devam edecektir – tıpkı dilin ilkel hominidlerin ilk kez sözlü iletişim kurmaya başlamalarından itibaren yaklaşık bir milyon yıl boyunca evrim geçirdiği gibi.

Çünkü dil –kimyasal iletişim (dans), infra-ses (ses altı), ultra-ses (ses ötesi), jest, sözlü konuşma, yazı, bilgisayar dili gibi sayısız biçimiyle– doğanın... ve doğada iletişim kuran yaratıkların temel ilişki bağıdır.

NOTLAR

I HAYVANLAR ARASI İLETİŞİM VE 'DİL' (Sayfa 1-26)

1 Donald H. Owings ve Eugene S. Morton, *Animal Vocal Communication* (Cambridge, 1998).

2 William C. Agosta, *Chemical Communication: The Language of Pheromones* (New York, 1992).

3 D. A. Nelson ve P. Marler, 'Measurement of Song Learning Behavior in Birds,' *Methods in Neurosciences,* XIV: *Paradigms for he Study of Behavior*, ed. P. Conn (Orlando, FL, 1993), s. 447-65.

4 Irene M. Pepperberg ve R.J. Bright, 'Talking Birds', *Birds, USA,* II (1990), s. 92-6.

5 Irene M. Pepperberg, 'Functional Vocalizations by an African Grey Parrot *(Psittacus erithacus)', Zeitschrift für Tierpsychologie,* LV (1981), s. 139-60.

6 Irene M. Pepperberg, 'Cognition in an African Grey Parrot *(Psittacus erithacus),* Further Evidence for Comprehension of Categories and Labels', *Journal of Comparative Psychoogy*, CIV (1990), s. 42-51.

7 L. E. L. Rasmussen, 'The Sensory and Communication Systems', *Medical Management of the Elephant*, ed. S. Mikota, E. Sargent ve G. Ranglack (West Bloomfield, MI, 1994), s. 207-17.

8 George Harar ve Linda Harar, *Signs of the Apes, Songs of the Whales: Adventures in Human-Animal Communication* (New York, 1989).

9 John C. Lilly, *Communication Between Man and Dolphin* (New York, 1987).

10 Francine Patterson, *The Education of Koko* (New York, 1981).

11 Francine Patterson, 'In Search of Man: Experiments in Primate Communication', *Michigan Quarterly Review*, XIX (1980), s. 95-114.

12 Francine Patterson ve C.H. Patterson, 'Review of Ape Language: From Conditioned Response to Symbol', *American Journal of Psychology*, CI (1988), s. 582-90.

13 Eugene Linden, *Silent Partners: The Legacy of the Ape Language Experiments* (New York, 1986).

14 R. Allen Gardner ve Beatrix T. Gardner, *Teaching Sign Language to Chimpanzees* (Albany, NY, 1989).

15 Duane M. Rumbaugh, *Language Learning by a Chimpanzee: The Lana Project* (New York, 1996).

16 Sue Savage-Rumbaugh, *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind* (New York, 1996).

17 Duane M. Rumbaugh, 'Primate Language and Cognition', *Social Research*, LXII (1995), s. 711-30.

18 Sue Savage-Rumbaugh, Stuart Shanker ve Talbot Taylor, *Apes, Language and the Human Mind* (Oxford, 1998).

19 Sue Taylor Parker ve Kathleen Rita Gibson, ed., *'Language' and Intelligence in Monkeys andA pes: Comparative Development Perspectives* (Cambridge, 1991).

20 Stephen Hart ve Franz De Waal, *The Language of Animals* (New York, 1996).
21 Judith De Luce ve Hugh T. Wilder, *Language in Primates: Perspectives and Implications* (New York, 1983)

II KONUŞAN MAYMUNLAR (Sayfa 27-52)

1 Richard Leakey, *The Origin of Humankind* (New York, 1996).
2 Donald Johanson ve Blake Edgar, *From Lucy to Language* (New York, 1996).
3 Jean Aitchison, *The Seeds of Speech: Language Origin and Evolution* (Cambridge, 1996).
4 Christopher Stringer ve Robin McKie, *African Exodus: The Origins of Modern Humanity* (New York, 1997).
5 Alan Walker ve Pat Shipman, *The Wisdom of the Bones: In Search of Human Origins* (New York, 1997).
6 Clive Gamble, *The Palaeolithic Settlement of Europe* (Cambridge, 1996).
7 Ian Tattersall, 'Out of Africa again... and Again?', *Scientific American*, CCLVI/4 (1997), s. 60-7.
8 Derek Bickerton, *Language and Species* (Chicago, 1992).
9 Bernard Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology,* 2. Baskı (Chicago, 1989).
10 Herbert Clark ve Eve Clark, 'Language Processing', *Universals of Human Language*, ed. Joseph Greenberg (Stanford, 1978), I, s. 225-77.
11 Simon Kirby, 'Function, Selection and Innateness: The Emergence of Language Universals', Doktora tezi, Edinburg Üniversitesi.
12 Ian Tattersall, *The Last Neandertal: The Rise, Success, and Mysterious Extinction of Our Closest Human Relatives* (New York, 1996).
13 Philip Lieberman, *Eve Spoke* (New York, 1998). Ayrıca Philip Lieberman'ın diğer eserine bakınız: 'Folk Psychologyand Talking Hyoids', *Nature*, CCCXLII/6249 (1990), s. 486-7
14 Derek Bickerton, *Language and Human Behavior* (Seattle, 1995).
15 James Shreeve, *The Neandertal Enigma: Solving the Mystery of Modern Human Origins* (New York, 1995).
16 Roger Lewin, *Bones of Contention: Controversies in the Search for Human Origins* (Chicago, 1997).
17 Milford Wolpoff ve Rachel Caspari, *Race and Human Evolution* (New York, 1997).
18 Ian Tattersall, *The Fosil Trail: How We Know What We Think We Know About Human Evolution* (Oxford, 1997).
19 Robert M. W. Dixon, *The Rise and Fall of Languages* (Cambridge, 1997).

III İLK AİLELER
(Sayfa 53-79)

1 Morris Swadesh, ' Linguistic Overview', *Prehistoric Man in the New World*, ed. Jesse D. Jennings ve Edward Norbeck (Chicago, 1964) s. 527-56.
2 Sydney M. Lamb ve E. Douglas Mitchell, Ed., *Sprung from Some Common Source: Investigations into the Prehistory of Languages* (Stanford, 1991).
3 Ernst Pulgram, 'The Nature and Use of Proto-Languages', *Lingua* X (1961), s. 18-37.
4 Johanna Nichols, *Linguistic Diversity in Space and Time* (Chicago, 1992).
5 Terry Crowley, *An Introduction to Historical Linguistics*, 3. Baskı (Auckland, 1997).
6 Joseph Greenberg, *Studies in African Linguistic Classification* (New Haven, 1955).
7 Ian Maddieson ve Thomas J. Hinnebusch, Ed., *Language History and Linguistic Description in Africa*; Trends in African Linguistic 2 (Lawrenceville, NJ, 1998).
8 Saul Levin, *Semitic and Indo-European: The Principal Etymologies, with Observations on Afro-Asiatic*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistics (Amsterdam, 1995).
9 Jerry Norman, *Chinese* (Cambridge, 1988).
10 Malcolm D. Ross, 'Some Current Issues in Austronesian Linguistics', *Comparative Austronesian Dictionary: An Introduction to Austronesian Studies, Part I: Fascicle I*, ed. Darrell T. Tryon (Berlin ve New York, 1995), s. 45-120.
11 Daniel Mario Abondolo, editör, *The Uralic Languages*, Routledge Language Family Descriptions (Londra, 1998).
12 Peter Hajdu, *Finno-Ugrian Languages and Peoples*, çeviri G. F. Cushing (Londra, 1975).
13 Ives Goddard, 'The Classification of the Native Languages of North America', *Handbook of North American Indians*, XVII: *Languages* (Washington, 1996), s. 290-323.
14 Lyle Campbell, *American Indian Languages: The Historical Linguistics of Native America*, Oxford Studies in Anthropological Linguistics 4 (Oxford, 1997). Kuzey Amerika, Orta Amerika ve Güney Amerika dillerinin sınıflandırmaları üzerine en son araştırmalar, araştırma tarihi, en son teoriler için bu olağanüstü esere bkz.
15 William Bright, *American Indian Linguistics and Literature* (Berlin, New York, Amsterdam, 1984).
16 Harriet E. Klein ve Louisa R. Stark, ed., *South American Indian Languages: Retrospect and Prospect* (Austin, TX, 1985).
17 Nichols (bkz. not 4).
18 Stephen A. Wurm, 'Classification of Australian Languages, Including Tasmanian', *Current Trends in Linguistics*, VIII: Linguistics in Oceania, ed. Thomas A. Sebeok (Lahey ve Paris, 1971), s. 721-803.
19 A. Capell, 'History of Research in Australian and Tasmanian Languages', in *Current Trends in Linguistics*, VIII: Linguistics in Oceania, ed. Thomas A. Sebeok (Lahey ve Paris, 1971), s. 661-720.
20 Robert M. W. Dixon, *The languages of Australia* (Cambridge, 1980).
21 Capell (bkz. not 19).
22 C. F. Voegel'in diğer eseri, 'Obtaining an Index of Phonological Differentiation form the Construction of Non-Existent Minimax Systems', *International Journal of American Linguistics*, XXIX/I (1963), s. 4-29.

23 Capell (bkz. not 19).
24 Pamela Swadling, *Papua New Guinea's Prehistory: An Introduction* (Port Moresby, 1981).
25 Stephen A. Wurm, 'The Papuan Linguistic Situation', *Current Trends in Linguistics, VIII: Linguistics in Oceania*, ed. Thomas A. Sebeok (Lahey ve Paris, 1971), s. 541-657.
26 Stephen A. Wurm, *The Papuan Languages of Oceania* (Tübingen, 1982).
27 Darrel T. Tryon, 'The Austronesian Languages', *Comparative Austronesian Dictionary: An Introduction to Austronesian Studies, Part I, Fascicle I*, ed. Darrell T. Tryon (Berlin ve New York, 1995), s. 5-44.
28 Isidore Dyen, 'The Austronesian Languages and Proto-Austronesian', *Current Trends in Linguistics*, VIII: *Linguistics in Oceania*, ed. Thomas A. Sebeok (Lahey ve Paris, 1971), s. 5-54.
29 Malcolm D. Ross, 'Some Current Issues in Austronesian Linguistics', *Comparative Austronesian Dictionary: An Introduction to Austronesian Studies, Part I, Fascicle I*, ed. Darrell T. Tryon (Berlin ve New York, 1995), s. 45-120.
30 Sanford B. Steever, ed., *The Dravid Languages*, Routledge Language Family Descriptions (Londra, 1998).
31 Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (Londra, 1998).
32 Robert S. P. *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction* (Amsterdam, 1995).
33 Björn Collinder, *An Introduction to the Uralic Languages* (Berkeley ve Los Angeles, 1965). Ayrıca editörü Bela Brogyanyi ve Reiner Lipp olan *Comparative Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric. Papers in Honor of Oswald Szemerenyi, III* (Amsterdam, 1993) bakınız.
34 Philip Balsi, *An Introduction to the Indo-European Languages* (Carbondale, IL, 1983).
35 Anna Giacalone Ramat ve Paolo Ramat, ed., *The Indo-European Languages, Routledge Language Family Descriptions* (Londra, 1998).
36 Crowley (bkz. not 5).
37 Robert M.W. Dixon, *The Rise and Fall of Languages* (Cambridge, 1997).

IV YAZILI DİL
(Sayfa 81-108)

1 M. W. Gren, 'The Construction and Implementation of the Cuneiform Writing System', *Visible Language*, XV/4 (1981), s. 345-72.
2 Archibald A. Hill, The Typology of Writing Systems', *Papers in Linguistics in Honor of Leon Dostert*, ed. W. M. Austin (Lahey, 1967), s. 92-9.
3 Wayne M. Senner, ed., *The Origins of Writing* (Lincoln, NB, 1991).
4 Hans Jensen, *Sign, Symbol and Script. An Account of Man's Efforts to Write*, 3. Baskı (Londra, 1970).
5 Edward B. Tylor, *Anthropology* (New York, 1881).
6 David Diringer, *Writing* (Londra, 1881).

7 George L. Trager, 'Writing and Writing Systems', *Current Trends in Linguistics, XII: Linguistics and Adjacent Arts and Sciences*, ed. Thomas A. Sebeok (Lahey, 1974), s. 373-96.

8 Geoffrey Sampson, *Writing Systems* (Londra, 1985).

9 Şimdiye kadar en kapsamlı bilgi için, bkz. Peter T. Daniels ve William Bright, ed., *The World's Writing Systems* (New York, 1996). Ayrıca, George L. Campbell, *Handbook of Scripts and Alphabets* (Londra, 1997); Florian Coulmas, *The Blackwell Encylopedia of Writing Systems* (Oxford, 1996); Sampson (bkz. not 8); Diringer (bkz. not 6); ve Jensen (bkz. not 4) önerilir.

10 Denise Schmandt-Besserat, *How Writing Came About* (Austin, TX, 1997).

11 John D. Ray, 'The Emergence of Writing in Egypt', *World Archaeology*, XVII/3 (1986), s. 307-16.

12 Hilary Wilson, *Understanding Hieroglyphs: A Complete Introductory Guide* (Lincolnwood, IL, 1995).

13 Jaromir Malek, *The ABC of Hieroglyphs: Ancient Egyptian Writing* (Gilsum, NH, 1995).

14 W. V. Davies, *Egyptian Hieroglyphs, Reading the Past*, Cilt VI (Berkeley ve Los Angeles, 1990).

15 David P. Silverman, *Language and Writing in Ancient Egypt*, Carnegie Series on Egypt (Oakland, CA, 1990).

16 E. A. Wallis Budge, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, İki Cilt (Mineola, New York, 1978).

17 Denise Schmandt-Besserat, *Before Writing: From Counting to Cuneiform* (Austin, TX, 1992).

18 Stuart Schneider ve George Fischer, *The Illustrated Guide to Antique Writing Instruments* (New York, 1997).

19 Marvin A. Powell, 'Three Problems in the History of Cuneiform Writing: Origins, Direction of Script, Literacy', *Visible Language*, XV/4 (1981), s. 419-40.

20 C. B. F. Walker, *Cuneiform*, Reading the Past; III. Cilt (Berkeley ve Los Angeles, 1989).

21 Green (bkz. not 1).

22 Gregory L. Possehl, The Indus Age: *The Writing System* (Philadelphia, 1996).

23 Walter A. Fairservis, Jr, 'The Script of the Indus Valley Civilization', *Scientific American* (Mart 1983), s. 41-9.

24 Asko Parpola, 'The Indus Script: A Challenging Puzzle', *World Archaeology*, XVII/3 (1986), s. 399-419 ve *Deciphering the Indus Script* (Cambridge, 1994).

25 Maurice W. M. Pope, 'The Origin of Near Eastern Writing', *Antiquity*, XL (1965), s. 17-23.

26 G.R. Driver, *Semitic Writing* (Londra, 1948).

27 Roger D. Woodard, *Greek Writing from Knossos to Homer: A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of th ancient Greek Literacy* (Oxford, 1997). Minos Greklerinin hiyeroglif ve Linear A yazısını geliştirdiğini öne süren yeni kuram Steven Roger Fischer'in *Evidence for Hellenic Dialect in the Phaistos Disk* (Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris, 1988) eserinde; onun rağbet gören kuramının bir yorumu da Steven Roger Fischer, *Glyphbreaker* (New York, 1997) eserinde okunabilir.

28 Brian Colless, 'The Byblos Syllabary and the Proto-Alphabet', *Abr-Nahrain*, XXX (1992), s. 55-102.

29 Brian E. Colless, 'Recent Discoveries Illuminating the Origin of the Alphabet', *Abr-Nahrain*, XXVI (1998), s. 30-67.
30 John F. Healey, *Early Alphabet*, Reading the Past, cilt IX (Berkeley ve Los Angeles, 1991).
31 Steven Roger Fischer, *Rongorongo: The Easter Island Script. History, Traditions, Texts*, Oxford Studies in Anthropological Linguistics, 14 (Oxford, 1997).
32 S. Robert Ramsey, *The Languages of China* (Princeton, NJ, 1990).
33 Sampson (bkz. not 8).
34 John S. Justeson, 'The Origin of Writing Systems: Preclassic Mesoamerica', *World Archaeology*, XVII (1986), s. 439-56.
35 John S. Justeson and Terence Kaufman, 'A Decipherment of Epi-Olmec Hieroglyphic Writing', *Science*, CCLIX (1993), s. 1703-11.
36 Michael D. Coe, *Breaking the Maya Code* (Londra, 1992).
37 Michael D. Coe ve Justin Kerr, *The Art of the Maya Scribe* (Londra, 1998).
38 Joyce Marcus, *Mesoamerican Writing Systems: Propaganda, Myth, and History in Four Ancient Civilizations* (Princeton, NJ, 1992).
39 D. Gary Miller, *Ancient Scripts and Phonological Knowledge*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science (Amsterdam, 1994).
40 Henri Jean Martin, *The History and Power of Writing*, Lydia G. Cochrane tarafından tercüme edildi (Chicago, 1995).
41 John L. White, ed., *Studies in Ancient Letter Writing* (Atlanta, GA, 1983).

V SOYAĞAÇLARI
(Sayfa 109-136)

1 Ross Clark, 'Language' in *The Prehistory of Polynesia*, ed. Jesse D. Jennings (Cambridge, MA ve Londra, 1979), s. 249-70.
2 Donald Macaulay, *The Celtic Languages* (Cambridge, 1993).
3 James Fife ve Martin J. Ball, ed., *The Celtic Languages* (Londra, 1993).
4 Kenneth Hurlstone Jackson, *Language and History in Early Britain* (Portland, OR, 1994).
5 Janet Davies, *The Welsh Langauage* (Cardiff, 1993).
6 R. S. Conway, *The Italic Dialects* (Cambridge, 1897).
7 Carl Darling Buck, *A grammar of Oscan and Umbrian: With a Collection of Inscriptions and a Glossary* (Boston, MA, 1904).
8 M.S. Beeler, *The Venetic Language*, University of California Publications in Linguistics, IV/I (Berkeley ve Los Angeles, 1949).
9 Helena Kurzova, *From Indo-European to Latin: The Evlution of a Morphosyntactic Type*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, Series 4 (Amsterdam, 1993).
10 Roger Wright, ed., *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages* (University Park, PA, 1995).
11 Tracy K. Harris, *Death of a Langage: The History of Judeo-Spanish* (Newark, DE, 1994).
12 Peter A. Machonis, *Histoire de la langue: du latin à l'ancien français* (Lanham, MD, 1990).

13 Peter Rickard, *A History of the French Language*, 2. Baskı (Londra, 1989).
14 Paul M. Lloyd, *From Latin to Spanish: Historical Phonology and Morphology of the Spanish Language*, Memoirs of the American Philosophical Society, 173 (Philadelphia, PA, 1987).
15 Ralph Penny, *A History of the Spanish Language* (Cambridge, 1991).
16 Martin Maiden, *A Linguistic History of Italian*, Longman Linguistics Library (Londra, 1998).
17 D. H. Green, *Language and History in the Early Germanic World* (Cambridge, 1998).
18 Johan van der Auwera ve Ekkehard K. Fonig, *The Germanic Languages* (Londra, 1994).
19 Joseph B. Voyles, *Early Germanic Grammar: Pre-, Proto-, and Post-Germanic Languages* (San Diego, 1994).
20 Orrin W. Robinson, *Old English and Its Closest Relatives: A Survey of the Earliest Germanic Languages* (Stanford, CA, 1994).
21 Charles V. J. Russ, *German Language Today: A Linguistic Introduction* (Londra, 1994).
22 Rolf Berndt, *History of the English Language* (Leipzig, 1982).
23 Malcolm Guthrie, *Comparative Bantu: An Introduction to the Comparative Linguistics and Prehistory of the Bantu Languages*, 4 cilt (Farnborough, 1967-70).
24 Derek Nurse ve Thomas J. Hinenbusch, *Swahili and Sabaki: A Linguistic History*, California Üniversitesi Dilbilim Yayınları, CXXI (Berkeley ve Los Angeles, 1993).
25 Harry H. Johnston, *A Comparative Study of the Bantu and Semi-Bantu Languages* (New York, 1997).
26 Jan Vansina, *Paths in the Rainforests* (Madison, Wisconsin, 1990).
27 *Aynı yazıda.*
28 Jerry Norman, *Chinese* (Cambridge, 1988).
29 Victor Krupa, *The Polynesian Languages. A Guide, Languages of Asia and Africa*, IV (Londra, 1982).
30 Clark (bkz. not 1).
31 Andrew Pawley, 'The Relationships of Polynesian Outlier Languages', *Journal of the Polinesian Society*, LXXVI (1967), s. 259-96.
32 Carleton T. Hodge, 'The Linguistic Cycle', *Language Sciences*, XIII, s. 1-7.

VI DİLİN BİLİMİNE DOĞRU
(Sayfa 137-171)

1 Leonard Bloomfield, *An Introduction to Linguistic Science* (New York, 1914).
2 Bimal Krisha Matilal, *The Word and the World: India's Contribution to the Study of Language* (Oxford, 1990).
3 Giulio Lepschy, ed., *History of Linguistics: The Eastern Traditions of Linguistics* (Londra, 1996).
4 Esa Itkonen, *Universal History of Linguistics: India, China, Arabia, Europe*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science 65 (Amsterdam, 1991).
5 Robert H. Robins, *A Short History of Linguistics*, 3. Baskı, Longman Linguistics Library (Londra, 1996).

6 Pieter A. M. Seuren, *Western Linguistics: An Historical Introduction* (Oxford, 1998).
7 Giulio Lepschy, ed., *History of Linguistics: Classical and Medieval Linguistics* (Londra, 1998).
8 Roy Harris ve Talbot J. Taylor, *Landmarks in Linguistic Thought: The Western Tradition from Socrates to Saussure*, Routledge History of Linguistic Thought Series (Londra, 1997).
9 Robert H. Robins, *The Byzantine Grammarians: Their Place in History, Trends in Linguistics*, Studies and Monographs 70 (Berlin, New York, Amsterdam, 1993).
10 Seuren (bkz. not 6).
11 Lepschy (bkz. not 7).
12 Kees Versteegh, *Landmarks in Linguistic Thought III: the Arabic Linguistic Tradition*, Routledge History of Linguistic Thought Series (Londra, 1997).
13 Itkonen (bkz. not 4).
14 Lepschy (bkz. not 3).
15 Vivien Law, ed., *History of Linguistic Thought in the Early Middle Ages*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science (Amsterdam, 1993).
16 Lepschy (bkz. not 7).
17 Law (bkz. not 15).
18 Robins (bkz. not 5).
19 Seuren (bkz. not 6).
20 Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics*, Wade Baskin tarafından tercüme edildi (New York, 1966).
21 Jindrich Toman, *The Magic of a Common Language: Jakobson, Mathesius, Trubetzkoy, and the Prague Linguistic Circle*, Current Studies in Linguistics, 26 (Cambridge, MA, 1995).
22 Randy Allen Harris, *The Linguistics Wars* (Oxford, 1995).
23 Edward Sapir, *Language: An Introduction to the Study of Speech* (New York, 1921).
24 P. H. Matthews, *Grammatical Theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*, Cambridge Studies in Linguistics, 67 (Cambridge, 1993).
25 Leonard Bloomfield, *Language* (Londra, 1935).
26 William O'Grady, Contemporary Linguistics: An Introduction, 3. baskı (Londra, 1997).
27 J. R. Firth, *Papers Linguistics 1934-1951* (Oxford, 1957).
28 Roman Jakobson, *Selected Writings I: Phonological Studies* (Lahey, 1962).
29 Sidney M. Lamb, 'The Sememic Approach to Structural Semantics', *American Anthropologist*, LXVI (1964), s. 57-78 ve *Outline of Stratificational Grammar* (Washington, DC, 1966).
30 Noam Chomsky, *Syntactic Structures* (Lahey, 1957).
31 Emmon Bach, *Introduction to Transformational Grammars* (New York, 1964).
32 Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax* (Cambridge, MA, 1965).
33 12 Kasım 1998'de Yeni Zelanda, Waiheke Adası'nda ben bu bölümü yazarken Noam Chomsky beni ziyaret etti. Diğer pek çok şey ile birlikte dönüşümlü üretici dilbilgisini ve dilbilim tarihindeki yerini öğleden sonra boyunca tartıştık. Chomsky'ye değerlendirmelerime katılıp katılmadığını sorduğumda, evet diyerek bu 'üretici dilbilgisi'nin belki de 20. yüzyılın ikinci yarısının en önemli kuramsal dilbilim modeli olacağını söyledi. Dil üretim sürecinde dönüşümlü unsurunun olması gerektiğine inanmasına rağmen, 'Dönüşümlü' yanı tartışmalı olabilir, diye de ekledi.
34 Robert M. W. Dixon, *The Rise and Fall of Languages* (Cambridge, 1997).

35 Robert D. King, *Historical Linguistics and Generative Grammar* (Englewood Cliffs, New Jersey, 1969); Hans Henrich Hock, *Principles of Historical Linguistics* (Berlin, New York, Amsterdam, 1986).

36 James Allen, *Natural Language Understanding*, 2. Baskı (Londra, 1995).
Noam Chomsky görüşmemiz sırasında, dönüşümlü üretici dilbilgisi modelini, savaştan sonra ABD'de keşfedilen bilişimsel dilbilimden özellikle bilgisayar çevirisinden yola çıkarak oluşturduğunu da anlattı.

VII TOPLUM VE DİL
(Sayfa 173-207)

1 Ronald Wardhaugh, *An Introduction to Sociolinguistics* (Oxford, 1997).

2 Suzanne Romaine, *Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics* (Oxford, 1994).

3 Peter Trudgill, *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, gözden geçirilmiş baskı (New York, 1996).

4 Jean Aitchison, Language *Change: Progress or Decay?*, 2. Baskı (Cambridge, 1991).

5 Roger Lass, *Historical Linguistics and Language Change* (Cambridge, 1997).

6 R.L. Trask, *Language Change* (Londra, 1994).

7 Jonathan Gren, *Slangs Through the Ages* (Lincolnwood, IL, 1996).

8 Robert L. Chapman, *American Slang* (New York, 1998).

9 Karl Sornig, *Lexical Innovation: A Study of Slang, Colloquialisms, and Causal Speech* (New York, 1981).

10 Suzanne Romaine, *Pidgin and Creole Languages* (New York, 1988).

11 Terry Crowley, *An Introduction to Historical Linguistics*, 3. Baskı (Auckland, 1997).

12 Derek Bickerton, *Roots of Language* (Ann Arbor, 1981).

13 David Crystal, *English as a Global Language* (Cambridge, 1998).

14 J.K. Chambers ve Peter Trudgill, *Dialectology* (Cambridge, 1990).

15 Joshua A. Fishman, *In Praise of the Beloved Language: A Comparative View of Positive Ethnolinguistic Consciousness* (Berlin, New York, Amsterdam, 1997).

16 Joey Lee Dillard, *Black English: Its History and Usage in the United States* (New York, 1973).

17 Clarence Major, *Juba to Jive: A Dictionary of African-American Slang* (New York, 1994).

18 Dale Spender, *Man-Made Language* (New York, 1990).

19 Anna Livia, *Queerly Phrased: Language, Gender, and Sexuality* (Oxford, 1997).

20 John W. Young, *Totalitarian Language* (Charlottesville, VA, 1991).

21 Edward S. Herman ve Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* (New York, 1988).

22 William C. Stokoe, *Semiotics and Human Sign Languages* (Lahey, 1972).

23 Matthias Brenzinger, ed., *Language Death* (Berlin, New York, Amsterdam, 1992).

24 Lenore A. Grenoble ve Lindsay J. Whaley, ed., *Endangered Languages: Current Issues and Future Prospects* (Cambridge, 1997).

25 Trudgill (bkz. not 3).

26 Alison Ross, *Language of Humour* (Londra, 1998).

27 Jan Gavan Bremmer ve Herman Roodenburg, ed., *A Cultural History of Humor: From Antiquity to the Present Day* (Oxford, 1997).

VIII GELECEĞİN İPUÇLARI
(Sayfa 209-227)

1 Robert W. Sebesta, *Concepts of Programming Languages* (Don Mills, Ont., 1998).
2 Alice E. Fischer ve Frances S. Grodzynsky, *The Anatomy of Programming Languages* (New York, 1993).
3 Ryan Stansifer, *The Study of Programming Languages* (New York, 1994).
4 Doris Appleby ve Julius J. Vandekopple, *Programming Languages: Paradigm and Practice*, 2. Baskı, McGraw-Hill Computer Science Series (New York, 1997).
5 Kenneth C. Louden, *Programming Languages: Principles and Practice*, PWS-Kent Series in Computer Science (Boston, MA, 1993).
6 C. A. R. Hoare ve C. B. Jones, *Essays in Computing Science*, Prentice Hall International Series in Computer Science (New York, 1989).
7 Mark Warschauer, ed., Virtual Connection: *Online Activities and Projects for Networking Language Learners*, National Foreign Language Center Technical Reports No. 8 (Honolulu, 1995).
8 Seppo Tela, 'The Adoption of International Communications Networks and Electronic Mail into Foreign Language Education', *Scandinavian Journal of Educational Research*, XXXVI (1992), s. 303-12.
9 Seppo Tella, Introducing International Communications Networks and Electronic Mail in Foreign Language Classrooms: Finlandiya'nın Lise düzeyindeki okullarında yapılmış Vaka İncelemesi. Doktora tezi, Helsinki Üniversitesi, 1991.
10 Seppo Tella, *Talking Shop Via E-Mail: A Thematic and Linguistic Analysis of Electronic Mail Communication* (Helsinki, 1992).
11 Dave Sperling, *The Internet Guide for English Language Teachers* (New York, 1997).
12 Robert Phillipson, *Linguistic Imperialism* (Oxford, 1997).
13 Jenny Cheshire, ed., *English Around the World* (Cambridge, 1991).
14 The British Council, *The Future of English?* (Londra, 1997).
15 Robert M. W. Dixon, *The Rise and Fall of Languages* (Cambridge, 1997).

Seçme Kaynakça

Agosta, William C., *Chemical Communication: The Language of Pheromones* (New York, 1992)

Aitchison, Jean, *Language Change: Progress or Decay?*, 2. baskı (Cambridge, 1991)

——— *The Seeds of Speech: Language Origin and Evolution* (Cambridge, 1996)

Allen, James, *Natural Language Understanding*, 2. Baskı (Londra, 1995)

Anttila, Raimo, *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics* (New York, 1972)

Appleby, Doris ve Julius J. Vandekopple, *Programming Languages: Paradigm and Practice*, 2. Baskı, McGraw-Hill Computer Science Series (New York, 1997)

Arlotto, Anthony, *Introduction to Historical Linguistics* (Boston, 1972) van der Auwera, Johan ve Ekkehard K. Fonig, *The Germanic Languages* (Londra, 1994)

Baldi, Philip, ed., *Linguistic Change and Reconstruction Methodology* (Berlin, 1990)

Benveniste, Emile, *Problémes de Linguistique générale* (Paris, 1966)

Berndt, Rolf, *History of the English Language* (Leipzig, 1982)

Bickerton, Derek, *Roots of Language* (Ann Arbor, MI, 1981)

——— *Language and Species* (Chicago, 1992)

Bloomfield, Leonard, *An Introduction to Linguistic Science* (New York, 1914)

——— *Language* (Londra, 1935)

Bolinger, Dwight, *Aspects of Language* (New York, 1968)

Bremmer, Jan Gavan ve Herman Roodenburg, ed., *A Cultural History of Humour: From Antiquity to the Present Day* (Oxford, 1997)

Brezinger, Matthias, ed., *Language Death* (Berlin, New York, Amsterdam, 1992)

Budge, E. A. Wallis, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, 2 cilt (Mineola, NY, 1978)

Bynon, Theodora, *Historical Linguistics* (Cambridge, 1979)

Campbell, George L., *Handbook of Scripts and Alphabets* (Londra, 1997)

Cheshire, Jenny, ed., *English Around the World* (Cambridge, 1991)

Chomsky, Noam, *Syntactic Structures* (Lahey, 1957)

——— *Aspects of the Theory of Syntax* (Cambridge, MA, 1965)

Coe, Michael D., *Reconstructing Human Origins: A Modern Synthesis* (New York, 1997)

Coulmas, Florian, *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems* (Oxford, 1996)
Crowley, Terry, *An Introduction to Historical Linguistics* (Auckland, 1997)
Daniels, Peter T., ve William Bright, ed., *The World's Writing Systems* (New York, 1996)
Deacon, Terence, *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain* (New York, 1997)
De Luce, Judith ve Hugh T. Wilder, *Language in Primates: Perspectives and Implications* (New York, 1983)
Diringer, David, *Writing* (Londra, 1962)
Dixon, Robert M. W., *The Languages of Ausralia* (Cambridge, 1980)
——— *The Rise and Fall of Languages* (Cambridge, 1997)
Driver, G. R., *Semitic Writing* (Londra, 1948)
Fife, James ve Martin J. Ball, ed., *The Celtic Languages* (Londra, 1993)
Fischer, Alice E. Ve Frances S. Grodzynsky, *The Anatomy of Programming Languages* (New York, 1993)
——— Rongorongo: *The Easter Island Script. History, Traditions, Texts*, Oxford Studies in Anthropological Linguistics 14 (Oxford,1997)
Gardner, R. Allen ve Beatrix T. Gardner, *Teaching Sign Language to Chimpanzees* (Albany, NY, 1989)
Green, D. H., *Language and History in the Early Germanic World* (Cambridge, 1998)
Grenoble, Lenore A. Ve Lindsay J. Whaley, ed., *Endangered Languages: Current Issues and Future Prospects* (Cambridge, 1997)
Guthrie, Malcolm, Comparative Bantu: *An Introduction to the Comparative Linguistics and Prehistory of the Bantu Languages*, 4 cilt (Farnborough, 1967-70)
Haas, Mary R., *The Prehisory of Languages* (Lahey, 1969)
Harrar, George ve Linda Harrar, *Signs of the Apes, Songs of the Whales: Adventures in Human-Animal Communication* (New York, 1989)
Harris, Randy Allen, *The Linguistics Wars* (Oxford, 1995)
Harris, Roy ve Talbot J. Taylor, *Landmarks in Linguistic Thought: The Western Tradition from Socrates to Saussure*, Routledge History of Linguistic Thought Series (Londra, 1997)
Hart, Stephen ve Franz De Waal, *The Language of Animals* (New York, 1996)
Hock, Hans Henrich, *Principles of Hİstorical Linguistics* (Berlin, 1991)
Itkonen, Esa, *Universal History of Linguistics: India, China, Arabia, Europe*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science 65, (Amsterdam, 1991)
Jablonski, Nina G. Ve Leslie C. Aiello, ed., *The Origin and Diversification of Language* (San Francisco, CA, 1998)
Jeffer, Robert J. Ve Ilse Lehiste, *Principles and Methods for Hİstorical Linguistics* (Cambridge, MA ve Londra, 1980)
Jensen, Hans, *Sign, Symbol and Script. An Account of Man's Efforts to Write*, 3. baskı (Londra, 1970)
Jespersen, Otto, *Language: Its Nature, Development and Origin* (Londra, 1922)
Johnston, Harry H., *A Comparative Study of the Bantu and Semi-Bantu Languages* (New York, 1997)
Krupa, Victor, *The Polynesian Languages: A Guide*, Languages of Asia and Africa, IV (Londra, 1982)
Lass, Roger, *Historical Linguistics and Language Change* (Cambridge, 1997)
Lehmann, Winfred P., *Historical Linguistics: An Introduction* (New York, 1962)
Lepschy, Giulio, ed., *History of Linguistics: Classical and Medieval Linguistics* (London, 1996)

——— ed., *History of Linguistics: The Eastern Traditions of Linguistics* (Londra, 1996)
Lieberman, Philip, *The Biology and Evolution of Language* (Cambridge, MA, 1987)
——— *Eve Spoke: Human Language and Human Evolution* (New York, 1998)
Lilly, John C., *Communication Between Man and Dolphin* (New York, 1987)
Linden, Eugene, *Silent Partners: The Legacy of the Ape Language Experiments* (New York, 1986)
Lloyd, Paul M., *From Latin to Spanish: Historical Phonology and Morphology of the Spanish Language*,Memoirs of the American Philosophical Society 173 (Philadelphia, PA, 1987)
Macaulay, Donald, *The Celtic Languages* (Cambridge, 1993)
Maiden, Martin, *A Linguistic History of Italian*, Longman Linguistics Library (Londra, 1994)
Mallory, J. P., *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* (Londra, 1989)
Martin, Henri Jean, The History and Power of Writing, Lydia G. Cochrane tarafından tercüme edilmiştir(Chicago, 1995)
Matthews, P. H., *Grammatical Theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*, Cambridge Studies inLinguistics, 67 (Cambridge, 1993)
Miller, D. Gary, *Ancient Scripts and Phonological Knowledge*, Amsterdam Studies in the Theory and History ofLinguistic Science (Amsterdam, 1994)
Nichols, Johanna, *Linguistic Diversity in Time and Space* (Chicago, 1992)
Noble, William ve Iain Davidson, Human *Evolution, Language and Mind: A Psychological and ArchaeologicalInquiry* (Cambridge, 1996)
Norman, Jerry, *Chinese* (Cambridge, 1988)
O'Grady, William, *Contemporary Linguistics: An Introduction*, 3. Baskı (Londra, 1997)
Owings, Donald H., ve Eugene S. Morton, *Animal Vocal Communication* (Cambridge, 1998)
Patterson, Francine ve Ronald H. Cohn, *Koko's Story* (New York, 1988)
Pei, Mario, *The Story of Language* (Londra, 1966)
Penny, Ralph, *A History of the Spanish Language* (Cambridge, 1991)
Phillipson, Robert, *Linguistic Imperialism* (Oxford, 1992)
Ramsey, S. Robert, *The Languages of China* (Princeton, NJ, 1990)
Renfrew, Colin, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (Londra, 1987)
Rickard, Peter, *A History of the French Language*, 2. Baskı (Londra, 1989)
Robins, Robert H., *A Short History of Linguistics*, 3. Baskı Longman Linguistics Library (Londra, 1996)
——— ve Eugenius M. Uhlenbeck, ed., *Endangered Languages* (Oxford, 1991)
Robinson, Andrew, *The Story of Writing* (Londra, 1995)
Robinson, Orrin W., *Old English and Its Closest Relatives: A Survey of the Earlies Germanic Languages* (Stanford, 1994
Romaine, Suzanne, *Pidgin and Creole Languages* (New York, 1988)
——— *Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics* (Oxford, 1994)
Russ, Charles V. J., *German Language Today: A Linguistic Introduction* (London, 1994)
Sampson, Geoffrey, *Writing Systems* (Londra, 1985)
Sapir, Edward, *Language: An Introduction to the Study of Speech* (New York, 1921)
Saussure, Ferdinand de, *Course in General Linguistics, Wade Baskin tarafından tercüme edildi* (New York, 1966)

Savage-Rumbaugh, Sue, *Ape Language: From Conditioned Response to Symbol* (New York, 1986)
——— *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind* (New York, 1996)
——— Stuart Shanker ve Talbot Taylor, *Apes, Language, and the Human Mind* (Oxford, 1998)
Schmandt-Besserat, Denise, *Before Writing: From Counting to Cuneiform* (Austin, TX, 1992)
——— *How Writing Came About* (Austin, TX, 1997)
Sebeok, Thomas A., *Speaking of Apes: A Critical Anthology of Two-Way Communication with Man* (New York, 1980)
Sebesta, Robert W., *Concepts of Programming Languages* (Don Mills, Ont., 1998)
Senner, Wayne M., ed., *The Origins of Writing* (Lincoln, NB, 1991)
Seuren, Pieter A. M., *Western Linguistics: An Historical Introduction* (Oxford, 1998)
Shibatani, Masayoshi, *The Language of Japan* (Cambridge, 1990)
Stansifer, Ryan, *The Study of Programming Languages* (New York, 1994)
Stokoe, William C., *Semiotics and Human Sign Languages* (Lahey, 1972)
Tella, Seppo, *Talking Shop via E-Mail: A Thematic and Linguistic Analysis of Electronic Mail Communication* (Helsinki, 1992)
Trask, R. L., *Language Change* (Londra, 1994)
Trudgill, Peter, *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, gözden geçirilmiş baskı(New York, 1996)
Vansina, Jan, *Paths in the Rainforests* (Madison, WI, 1990)
Von Frisch, Karl ve Thomas D. Seeley, *The Dance Language and Orientation of Bees* (Cambridge, MA, 1993)
Voyles, Joseph B., *Early Germanic Grammar: Pre-, Proto-, and Post-Germanic Languages* (San Diego, CA, 1992)
Wardhaugh, Ronald, *An Introduction to Sociolinguistics* (Oxford, 1997)
Warschauer, Mark, ed., *Virtual Connection: Online Activities and Projects for Networking Language Learners*,National Foreign Language Center Technical Reports, 8 (Honolulu, 1995)
Wenner, Adrian M. ve Patrick Wells, *Anatomy of a Controversy: The Question of a Language Among Bees*(New York, 1990)
Wright, Roger, ed., *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages* (University Park, PA, 1995)

DİZİN

Afrika 5-6, 24, 27-28, 30-31, 35, 37, 46-48, 56, 58-59, 61, 63, 67, 72, 109, 119, 121, 124-27, 182, 185-87, 195
  Afrika dilleri 47, 58-59, 67, 187-88
  Afrikaanca 76, 123
  Afro-Amerikan konuşması 187
  Afro-Asya dilleri 59-60
  Afro-Asya yazısı 84-97
  Afro-İngiliz konuşması 187
  Batı Afrika 96, 187-88
  Doğu Afrika 28, 135, 181
  Güney Afrika 28, 58, 123, 135, 177, 181, 195, 224
  Kuzey Afrika 35, 60, 148
  Kuzeybatı Afrika 119
  Orta Afrika 124-25, 127, 135
aile ağacı 76, 78, 125, 131
Ainu 63
Akkadlar 89-90
  Akkad dili 60, 89
alansal yayılma 175
alfabe 20, 82, 85, 87-88, 91-96, 104-105, 107, 134, 142-44, 150, 162, 199, 211
  Fenike alfabesi 94
  Glagol alfabesi 95
  Grek alfabesi 94
  Kıpti alfabesi 88
  Kiril alfabesi 95
  Kore alfabesi 101
  Latin alfabesi 82-83, 94-96, 122
  Proto-alfabe 92
  Yunan alfabesi 88, 95-96, 105, 142
Almanca 76, 106, 111-12, 120, 122-24, 157, 181, 189, 193, 217-18, 225
  Aşağı Almanca 122-23
  Orta Almanca 111
  Ortaçağ Almancası 123
  Yahudi Almancası 119, 123
  Yüksek Almanca 111, 119, 122, 175
Almanya 35, 42, 122, 159, 175, 191, 224
  Doğu Almanya 195, 214
  Güneybatı Almanya 183
  Kuzey Almanya 121, 123
  Kuzeydoğu Almanya 121
  Orta Almanya 122
  Yukarı Almanya 122
Altay dilleri 61-62
Amerikan dilleri 63-66
  Amerikan İspanyolca lehçesi 120
  Ameslan *bkz.*Amerikan İşaret Dili
  Yerli Amerikan dilleri 120
Amerikan İşaret Dili 17-21, 25, 199
anlambilim *bkz.* semantik
Arapça 60, 119-20, 125, 140, 148, 152, 180-81, 188, 191, 225
argo 176, 179, 188, 223
arılar *bkz.* bal arıları
Aristoteles 143-44, 148, 151, 153, 155, 170
Asya 30-31, 37, 45, 61-63, 67, 72, 84, 100, 119, 170-71
  Asya dilleri 61-63
  Asya yazıları 98-101
  Doğu Asya 131
  Güney Asya 91
  Güneydoğu Asya 62, 70-72
  Kuzey Asya 170
  Küçük Asya 112
  Orta Asya 62
atlar 3, 9, 14, 35, 199, 205
Avustral Adaları 133-34
Avustralya 3-5, 31, 47, 56, 66-67, 70, 124, 181, 190, 214, 222
  Avustralya dilleri 56, 67-70, 223, 226
  Avustralya İngilizcesi 223
  Kuzey Avustralya 48
  Proto-Avustralya dili 68-70
Avustro-Asyatik 62, 72
Avustronezya dilleri 55-56, 62, 70-72, 131
  Proto-Avustronezya dili 71
Avusturya 23
  Güneydoğu Avusturya 121
Avusturya-Macaristan 156

Aztek 102
Aztekçe 53
Aztek-Tano 64

Babil(li) 60, 89-90
Babil Kulesi 157
Bacon, Roger 151
Bahasa 110, 193
bal arıları 1, 4-5
balıklar 2, 97
balinalar 2, 7-8, 11-15, 17
domuz balığı 11, 16
yunus balığı 2, 7-8, 11, 15-17
Bantu dilleri 109, 124-27, 134-35, 180
Batı Bantu dili 125-26
Doğu Bantu dili 125
Güneybatı Bantu dili 126
Basklar 73, 75, 184
Bask dili 56, 72-74
Berberi 188
Berberi dilleri 59-60
betimsel dilbilimi 167-68
bilişimsel dilbilim 140, 168-71
Bilzingsleben 35-36
bitişken dönem 135
biyo-akustik 2, 4, 7-8
Bloomfield, Leonard 137, 160, 163-64, 166-67
Language 164
Boas, Franz 106, 163, 167
Handbook of American-Indian Languages 163
Bonobo(lar) 7, 17, 22-26, 28
Bopp, Franz 158
Vergleichende Grammatik 158
Boxgrove 35
böcek(ler) 2-4
Breton(ya) 113-14
Bretonca 76, 113-14, 116

Cava Adamı 30
Cava Adası 30-31
Chomsky, Noam 40, 45, 166-68
Syntactic Structures 166
Churchill, Sir Winston 174, 196
Coe, Michael 104
Cornwall 113-15
Cornwall dili (Kernevek) 76, 113, 115-16, 202

Cro-Magnon 46
Cross Nehri 125
Aşağı Cross Nehri 124

Çad dilleri 59
çekimli diller 54, 100, 128, 135, 146, 159, 163
Çin-Tibet dili 56, 61, 71, 127
Çince *bkz.* Mandarin Çincesi
çivi yazısı 60, 88-90, 92, 104

Danca 76, 122, 134
dans 1, 4-5, 39, 134, 227
Dante Alighieri 157, 191
dilbilgisi 137-39, 142, 154, 157, 159, 166-67
dilbilim 21, 45, 54, 65-66, 71, 75, 78, 109, 121, 126, 137-40, 142-43, 146, 150-71
Dixon, Robert 226
dönüşümlü üretici dilbilgisi 167-68
Dravid dili 72, 91
Proto-Dravid dili 72
dünya dili 78, 124, 219, 224, 226

Ege 60, 82, 91, 177
eklemleme 39, 41, 44-45, 49, 168
Endonezya 30, 35, 37, 71, 193
Doğu Endonezya 70
Endonezya Bahasa *bkz.* Bahasa
e-posta dili 214
Esperanto 109, 183
Estuary İngilizcesi 220
etimoloji 140, 143, 146, 150
etnik dil 174, 184-88
Etrüskler 73, 95, 112, 116-17
evrensel gramer 151, 154
evrim 14, 16, 25-26, 28, 30-31, 37-39, 45-47, 50-52, 56, 58, 61, 64, 67, 70, 72-73, 75, 81, 83-84, 104, 120, 125, 133, 155, 165, 171, 181, 185, 202, 206, 217, 223-24, 227

Faliskanca 117
Faroe dili 76, 122
Felemenkçe 76
Fenikeli 92
Fenike dili 60, 92
feromonlar 3-4, 10, 39
filler 2-3, 9-11, 34

Fince 62, 170
Fin-Ugor dili 62, 75
Firth, J. R. 165
fiziksel konuşma yetisi 30, 38, 46, 49, 198
Flores Adası 31, 34
fonem 112, 129, 147-48, 162, 164-66
fonetik 39, 82, 84-86, 88-89, 91, 98-100, 102, 105, 128, 137, 139-44, 149, 151, 154, 162, 164-65
fonoloji 39, 51, 78, 90, 96, 104, 117, 119-20, 123, 125, 130, 133, 135, 138-39, 141, 144, 154, 158, 162, 164-66, 169, 180-81, 187, 192, 219-20
Fossey, Dian 18
Fransa 112, 114, 116, 154, 161, 197, 204, 224
  Batı Fransa 116
  Eski Fransızca 119, 221
  Fransızca 55, 75, 77, 115, 118-19, 123, 134, 136, 152-53, 181, 185-86, 189, 191-92, 217
  Güney Fransa 73, 118
  Güneybatı Fransa 73
  Orta Fransızca 119
  Ortaçağ Norman Fransızcası 111
  Paris Fransızcası 130
frekanslar, 2, 8, 10, 165
  değişken-frekans 8
  işitme 10, 16, 155
  sabit-frekans 8
Frisch, Karl von 4

Galapagos Adaları 15
Galler 114-15, 218
  Eski Galce 115
  Galce 76, 106, 114-16, 151, 162, 189, 219
  İskoç Galcesi 113-14
  Kıta Galcesi 114
  Orta Galce 115
Galiçya 218
  Galiçya dili 77
Galiza dili 116
Germen(ler) 82, 95, 114-16, 119, 121-23, 145, 187-88, 190
  Baltık Germenleri 121
  Batı Germen dili 55, 74, 79, 121
  Batı Germenleri 121
  Elbe Germenleri 121
  Germen dilleri 55, 74, 76, 78, 95-96, 111, 114, 119-25, 127, 134-35, 158-59, 166, 192, 194, 200, 221
  Kuzey Denizi Germenleri 121
  Kuzey Germen dili 121-22
geyik 9
Gılgameş 173
Girit 60, 91-92, 187
goril(ler) 7, 17-21, 28
göstergebilim 164, 198
Grimm, Jacob 158

Haiti 181
  Haiti dili 181
  Haiti Kreol dili 118
hal teorisi 145
Harris, James 155
Harris, Zelling 168
Hawaii 14, 133-34
  Hawaii dili 132-33
hayvan iletişimi 2-3, 20, 25-26
Herodotos 142, 186, 203
Hindistan 53, 72, 91, 96, 124, 137-42, 144, 149, 170
  Doğu Hindistan 72
  Eski Hindistan 137
  Güney Hindistan 72
  Hintçe 138
  Kuzey Hindistan 72
  Kuzeydoğu Hindistan 72
Hint dilleri 72
Hint-Avrupalı(lar) 74-75, 79, 90-91, 106, 112, 116, 120-21, 161
  Hint-Avrupa dilleri 55-56, 72-78, 92, 117, 119, 124, 139, 145, 152, 156, 158-60, 165, 182, 184, 200, 217-18
Hint-İran dilleri 72, 77-78
Hititler 90
  Hitit çivi yazısı 90
hiyeroglif 81, 85-86, 88, 92, 102
  Mısır hiyeroglifi 81-82, 85-89, 91
Hollanda(lı) 34, 123, 193, 225
  Hollandaca 76, 123-25, 193
Homeros 41, 143, 203
hominidler 8, 11, 17, 26-27, 29-31, 35-39, 42, 44, 46, 48-50, 108, 227
Homo erektus 30-42, 44-45, 47, 49-50, 61, 179
Homo ergaster 29

Homo habilis 28-30, 49
Homo heidelbergensis 36
Homo sapiens 26, 31, 36-37, 40, 42-43, 45-52, 56, 58, 61, 63, 68, 73
Humboldt, Wilhelm von 159-60, 163, 167

İbraniler 82
İbranice 60, 93, 140, 148, 152, 155, 157, 170, 193, 202, 225
iki dillilik 46, 201, 215
ilk dil 124, 225
İlk Gramerci 140, 151, 157
İndus Vadisi 72, 81-82, 84-85, 90-91
infra-ses 10-11, 227
İngiltere 115-16, 123, 151, 165, 185, 191, 197, 204
Avustralya İngilizcesi 223
Amerikan İngilizcesi 176, 179, 220-21
Britanya İngilizcesi 107, 221, 224
Eski İngilizce 111, 123, 192
Estuary İngilizcesi 220
Güney Afrika İngilizcesi 223
Güneybatı İngiltere 112
Güneydoğu İngiltere 35
İngilizce 6, 16, 22, 54-55, 74-76, 78, 88, 106-107, 110-11, 114-15, 119-20, 122-24, 131, 134-36, 154, 157, 169, 174, 176-79, 181, 183-84, 186-90, 192-93, 197, 199, 201, 209, 214-26
Kuzeybatı İngiltere 115
Orta İngilizce 111, 123, 186
Uluslararası Standart İngilizce 124, 176, 201, 214-15, 220, 223-26
Yeni Zelanda İngilizcesi 223
insan-hayvan iletişimi 24, 38, 213
internet 83, 177, 184, 213-15, 217, 223-24
ipli seramik kültürü 74-75
İrlanda(lı) 76, 79, 95, 112-15, 150, 176, 194
Eski İrlandaca 113
Güneybatı İrlandaca 114
İrlandaca 114, 116, 151
Orta İrlandaca 113
irtibat dili 179-84
İskandinavya(lı) 75, 121-22, 194, 225
Batı İskandinav dili 122
Doğu İskandinav dili 122
İskandinavya dilleri 122, 124, 142
İskoç(ya) 52, 73, 112, 114, 197
Güney İskoçya 114-15
İskoç Galcesi 113-14
İskoçça 116, 119
İspanya 35, 74, 112, 116, 118, 120-21, 148
Amerikan İspanyolcası 120
Eski İspanyolca 119-20
İspanyolca 77, 110, 118-19, 131, 134, 153, 176, 181, 184, 186-87, 201, 204, 217, 219, 223-25
Kuzey İspanya 73
Meksika İspanyolcası 187
Şili İspanyolcası 218-19
Yahudi İspanyolcası 118-19
İsveç 120, 214
İsveççe 76, 122, 134
işaret dili 17, 21, 29, 198-99, 206-207, 225, 227
manastır işaret dili 198
ova işaret dili 199
İtalik diller 116-20, 124, 127, 135, 192
İtalya 73, 95, 116, 121
Gal-İtalyan lehçesi 120
İtalyanca 55, 73, 77, 120, 152-53, 180, 191-92
Kuzey İtalya 112
Orta İtalya 116-17
Orta İtalyanca 120
Yukarı İtalyan lehçesi 120
İzlanda(lı) 151-157, 194, 214
İzlandaca 76, 122, 124, 151, 157, 194
Eski İzlandaca 122
izole dil 55, 63-65

Jakobson, Roman 165
Japonya 63, 100, 106
Japonca 63, 100-101, 108, 128, 225
jest 1, 9, 18, 21-22, 25, 42, 44, 49-50, 155, 165, 175, 197-99, 203, 206, 214, 227
Jones, Sir William 156

Kafkasya 61
Batı Kafkasya 63
Doğu Kafkasya 63
Güney Kafkasya 63
Kafkas Dağları 63
Kafkas dilleri 63, 73
Proto-Kafkas dili 63
Kambriya dili 76, 115
Kanzi (Bonobo) 22-23

karıncalar 1, 3-4, 10, 39
Katalanca 77, 116, 118, 153, 199
Kelt dilleri 55, 73, 112-16, 119, 1211 134, 156, 158
Khoisan dilleri 58
kimyasal iletişim 1, 10, 50, 227
koine 180
Koko 18-22
Kore 101
  Korece 63, 101, 128
kreol (melez dil) 118, 181-82
Kuşitik diller 59
kuşlar 2-3, 5-8, 11, 97

Lamb, Sidney M. 166
Laponca 62
Latin dilleri 106, 117-18, 145, 200
Latince 54, 77, 96, 106, 112, 114-15, 117-21, 123, 127, 129, 131, 135-40, 144-48, 150-58, 170, 182-83, 190-92, 194, 200, 204, 213, 225
  Arkaik Latince 118
  Eski Latince 118
  Klasik Latince 118-19, 129, 148, 150, 153
  Orta Latince 118
  Ortaçağ Latincesi 153
  Vülger Latince 118-21, 129
lehçe 7, 12-13, 15-16, 51, 61, 65, 68-69, 74, 77, 107, 110, 113-14, 116-18, 120, 122-24, 129-34, 141-42, 149, 152, 157, 160-61, 175-76, 180, 184-88, 201-202, 217, 222-23, 225
leksikoistatistik 125-26
Libya(lı) 60, 187
Liguryalılar 73
  Ligurya dili 73
Lilly, Joh C. 16
lingua franca (ortak dil) 114, 125, 130, 134, 180-81
lingua geral (genel dil) 180

Macarca 60, 62
Manca 76, 113-16, 202
Mandarin Çincesi 54, 61, 78-79, 99-100, 103, 107-108, 110, 124, 127-31, 135, 141, 149, 153, 159, 184, 199, 217, 224-25
  Arkaik Çince 61
  Eski Çince 127-29
  Modern Çince 129-30
  Orta Çince 128-30
  Pre-Çince 62
Maori(ler) 134, 171, 193
  Maori dili 132-33, 193, 223
Maya 65, 101-104, 197, 199
maymunlar 3, 7, 17-18, 20-25, 27-28, 30, 35, 38, 49-50
Meksika 53
  Güney Meksika 101-102
  Meksika İspanyolcası 187
Mezoamerika 65-66, 102
  Mezoamerikan yazısı 84, 101-108
Mezopotamya 84, 90
  Aşağı Mezopotamya 60
  Güney Mezopotamya 82
Mısır(lı) 60, 81, 84-86, 88-90, 104, 173, 187, 197
  Aşağı Mısır 85
  Eski Mısır 203
  Mısır dili 55, 60, 81, 88-89, 104, 135
  Mısır hiyeroglif yazısı 81-83, 86-89, 91
  Mısır logografik yazısı 85, 92
  Yukarı Mısır 85
mizah 109, 203-207
Moğol dilleri 62, 91, 199
morfem 54, 82, 85, 88, 93, 103, 127-28, 144, 147, 164, 170
morfoloji 39, 125, 140, 143-44, 146, 157, 163-64, 180
Mors işaretleri 198

Nahuatl 53
Neandertal 36-38, 40, 42-48, 50
  Pre-Neandertal 43
Nijer-Kongo dil ailesi 55-56, 58, 124-25
Nijerya 59, 125
Nil-Sahra dilleri 58
Nil Nehri 203
noktalama 107
Norveççe 76, 122

Oksitanca 77, 116
Omotik diller 59
orangutanlar 7, 1
Osk-Ombr dilleri 116-17

ölü diller *bkz.* yok olan diller

Paleo-Asyatik 61-62
Panini 138-39, 142
Astadhyayi 138-39
Papua 66, 70, 131, 181
Papua dilleri 56, 66, 70-71
Trans-Yeni Gine Kolu 70
Paskalya Adası 71, 82, 97, 132-34, 176, 201, 205, 218
Patterson, Francine 18-21, 25
Pepperberg, Irene 6
pidgin (karma dil) 181-82
Pike, Kenneth L. 164
Piken dilleri 116
Güney Piken dili 116
Piktler 73, 114
Platon 143
Polinezya(lı) 71, 97, 132-34, 171, 205
Çekirdek Polinezya dili 133
Doğu Polinezya dili 55, 133-34
Fransız Polinezya 134
Polinezya dilleri 107, 109, 131-36, 176, 193, 201
Proto-Polinezya dilleri 131-32
Port Royal okulları 154-55, 167
Portekiz 119
Portekizce 77, 118, 153, 180-81
Prag Dilbilim Çevresi 162, 165
primatlar 13, 16, 21-24, 29
Priscianus 147-48, 150-52, 154, 170
Institutiones Grammaticae 147
programlama dilleri 1, 106, 108, 210-13
propaganda 103, 175, 194-77, 206, 226
Provence 218
Provence dili 118-19, 153

Raetya 116
Raetya dili 106
Raetya-Roman dili 118
Ramée, Pierre 153
Scholae Grammaticae 153
Rask, Rasmus 158
Roma 34, 112, 117-18
Romalılar 73, 95-96, 112, 114-21, 123, 138, 140, 145, 147, 149-50, 170, 177, 180, 187, 194, 198, 200, 204
Roman dilleri 55, 77-78, 109, 118, 120, 129, 135, 153
Batı Roman dilleri 120
Doğu Roman dilleri 120
İber-Roman dili 118
Raet-Roman dili 118
Romanca 77, 116
Romansça 118
Rönesans 138, 145, 152, 170, 191
Rumence 77, 118-20

Sade İngilizce Kampanyası 197
Sadeleştirme 92, 100, 206
Sahul 66-67, 70
Kuzeybatı Sahul 68
Sahul dilleri 56, 66-71
Sami(ler) 89-90, 92-93, 104, 180
Sami dilleri 56, 59-60, 92, 104
Batı Sami dil ailesi 60, 91, 104
Doğu Sami dil ailesi 60, 89
Sanskritçe 53, 77-78, 91, 137-42, 149, 156-59, 161, 170, 191
Sapir, Edward 160, 163, 167
Language 163
Sardinyaca 77, 118
Saussure, Ferdinand de 161-62
Savage-Rumbaugh, Sue 22-23, 25
Schlegel, Friedrich 157
Schleicher, August 159
semantik 25, 99, 104, 111, 135, 138-39, 141, 145, 151, 155, 159, 163-64, 211, 216, 219, 222
sembolik düşünce (düşünme) 34, 36, 50
Shakespeare 106, 111, 174, 179, 205
Sibirya 61-62, 64
Doğu Sibirya 63
Kuzey Sibirya 61
Sibirya dilleri 61-64
sinirsel konuşma yetisi 38
sözdizim 20, 23, 25, 34, 38-41, 44-45, 50-51, 100, 111, 127, 130, 135, 140, 144, 146, 152, 164, 180, 199, 211, 218, 221-22
sözlük 128, 130, 140-41, 149-50, 152, 157, 164-65, 169-70
spekülatif gramer 140, 151-52, 170
Stoacılar 143
Sunda 30-31, 37, 68
Sümerler 60, 84-85, 88-90, 173
Sümer çivi yazısı 88-89, 104
Sümer logografik yazısı 90
Sümer dili 60, 88-89
Svahilice 125, 181

şempanzeler 7, 17-18, 20-23, 25, 28, 35, 50

Tahiti 133-34, 134, 179, 218
  Tahiti dili 132, 134, 218-19
Tasmanya 52, 56, 66-67
  Tasmanya dili 67
Tayvan 62, 71-72, 130, 171
tehlikedeki diller 200-202
Tibet-Burma dili 61
tipoloji (yapı) 163
Tolkien, J. R. R. 115
Toskana 120
tümeller (dil) 159, 168, 182, 185
Türkçe 54, 159, 188

ultra-ses 8, 227
ulusal dil 114, 136, 191
Ural dilleri 61-62, 75
  Proto-Ural 62
Ural-Altay dil ailesi 60, 62-63

üretici dilbilgisi 166-67

Varro, Marcus Terentius 146-47
vezin 141, 149
vücut dili 9, 22, 24, 50

Wallace Çizgisi 31, 35, 37
Washoe 18, 20-22
Wittgenstein, Ludwig 23

yapay dil 16, 25, 40, 109, 179-84, 193, 198, 206, 215
yapısal dilbilim 162
yarasalar 2, 8
yazı dili 61, 96, 143, 174
Yeni Gine *bkz.* Papua
Yeni Gramerciler 140, 160-61, 166
Yeni Zelanda 74, 124, 133-34, 171, 176, 185, 193, 224
  Yeni Zelanda dilleri 134, 176
Yeni Zelanda İngilizcesi 223
yok olan diller 55, 58, 67, 73-74, 110, 116, 118, 136, 200-202, 207, 210, 213, 219, 226
Yunanistan 82, 91, 137, 142-45
  Eski Yunanca 142
  Proto-Yunanca 75
  Yunanca 75-76, 86, 92-93, 95, 106, 132, 137, 140, 142-47, 152-53, 155-56, 158, 170, 177, 180, 191
yunus balıkları *bkz.* balıklar

Zuluca 125, 181, 223

Doğada görülen en büyüleyici yeteneğin, sıradan ve benzersiz bir becerinin, yani dilin hikâyesini anlatan *Dilin Tarihi,* bilinen ya da gün yüzüne çıkarılan insan dillerindeki değişikliklerin formel ve teknik anlatımıyla yetinen geleneksel dilbilim tarihi eserlerinden çok farklı bir kitap.

Eserde sırasıyla bütün hayvanların dillerinden primat dillerine, genel olarak *Homo Sapiens*'lerin dilinden insan dillerinin büyük ailelerine, özgül dil ailelerinden yeni küresel toplumun dil kullanımına, internetle birlikte değişen iletişim teknolojisinin dil üzerindeki etkisine ve günümüzde "dünya dili" konumuna giderek yaklaşan İngilizcenin muhtemel geleceğine kadar geniş bir konu yelpazesi üzerinde duruluyor.

Dilbilim öğrencileri için yararlı bir hazırlayıcı metin olan *Dilin Tarihi,* özel dilbilim terminolojisi ya da yöntemleri hakkında hiçbir önbilgi gerektirmediği için, genel okuyucunun da dilin hikâyesini, bu benzersiz serüveni kolayca izlemesine olanak veriyor.

Dilin Tarihi, Steven Roger Fischer'ın kaleme aldığı üçlemenin ilk kitabı. Önümüzdeki aylarda yayımlanacak diğer kitaplar ise, *Yazmanın Tarihi* ve *Okumanın Tarihi.*

Steven Fischer'ın ilgi çekici ve iddialı çalışması, bir bölümü neredeyse hiç bilinmeyen, bir bölümü ise yıllardır çeşitli derinliklerde araştırılmış engin bir sahayı keşfe çıkıyor. Fischer, insan doğasının ve başarılarının temel ve özgün yönlerine ilişkin zorlu sorular ortaya atıyor. Heyecan verici ve son derece bilgilendirici bir araştırma.

Noam Chomsky

Steven Roger Fischer, Yeni Zelanda'da Auckland'daki Polinezya Dilleri ve Edebiyatları Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapmıştır. Yeni Zelanda'da Waiheke Adası'nda yaşamaktadır. Yayımlanmış bazı eserleri: *A History of the Pacific Islands* (2002), *A History of Writing* (2004), *A History of Reading* (2004), *Island at the End of the World: The Turbulent History of Easter Island* (2006).

THG
3469692
DAO

9 786053 608837